

Z.M.Muxamedova, N.A.Umirzakova,
M.A.Sherboboyev

87
1980

FALSIFA

DARSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
SOG'LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI

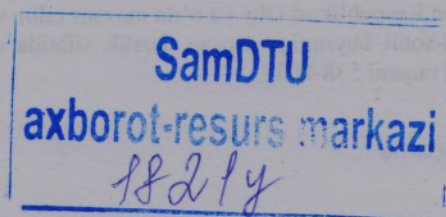
TOSHKENT DAVLAT STOMATOLOGIYA INSTITUTI

IJTIMOY FANLAR BIOETIKA KURSI BILAN KAFEDRASI

Z.M.Muxamedova, N.A.Umirzakova, M.A.Sherboboyev

FALSAFA

DARSLIK

TOSHKENT - 2022

UO'K 1/14 (075,8)

KBK 87.ya73

M 36

Muxamedova Z.M., Umirzakova N.A., Sherboboyev M.A.
Falsafa. Darslik/ Z.M.Muxamedova, N.A.Umirzakova, M.A.Sherboboyev
- Toshkent: «Lesson press», 2022. – 226 b.

Tuzuvchilar:

professor, f.f.d. Z.M.Muxamedova,
dotsent (PhD) N.A.Umirzakova,
ассистент M.A.Sherboboyev

Taqrizchilar:

Xudoyberganova F.T.

TDSI, "Ijtimoiy fanlari bioetika kursi bilan" kafedrası dotsenti, f.f.n.,

Madayeva Sh.O.

O'zMU, "Falsafa va mantiq" kafedrası mudiri, professor, f.f.d

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus talim vazirligining 2021 yil 25 dekabrda 538-sonli buyrugiga asosan darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan.
(ro'yxatga olish raqami 538-803)

ISBN 978-9943-8938-1-8

© Muxamedova Z.M., Umirzakova N.A., Sherboboyev M.A. 2022

MUNDARIJA

1-MAVZU. FALSAFANING PREDMETI VA ASOSIY MAVZULARI. FALSAFIY DUNYOQARASH.....	4
2-MAVZU. QADIMGI SHARQ VA ANTIK DUNYO FALSAFASI	35
3-MAVZU. MARKAZIY OSIYODAGI FALSAFIY FIKRLAR, UNING JAHON MADANIYATIDA TUTGAN O'RNI.....	51
4-MAVZU. O'RTA ASRLAR VA YANGI DAVR OVRO'PADAGI FALSAFIY FIKRLAR	72
5-MAVZU. HOZIRGI ZAMON JAHON FALSAFASI VA UNING ASOSIY OQIMLARI	91
6-MAVZU. BORLIQ FALSAFASI	105
7-MAVZU. FALSAFIY QONUNLAR VA KATEGORIYALAR	117
8-MAVZU. ONG VA RUHIYAT. BILISH FALSAFASI	142
9-MAVZU. JAMIYAT VA INSON FALSAFASI	164
10-MAVZU. GLOBAL MUAMMOLAR FALSAFASI	183
GLOSSARIY	201

1-MAVZU. FALSAFANING PREDMETI VA ASOSIY MAVZULARI. FALSAFIY DUNYOQARASH

REJA:

1. «Falsafa» atamasining mohiyati va mazmuni, uning tarixiy va zamonaviy talqinlari.
2. Falsafaning bahs mavzulari va ularning xilma xil talqinlari.
3. Dunyokarash tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni.
4. Dunyokarashning tarixiy shakllari (mifologik, diniy, falsafiy).

Insoniyat bugungi kunga kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishdi. Fan va texnika, madaniyat va maorif beqiyos rivojlandi. Odamzod o'zining aql-zakovati va mehnati bilan juda ko'p yangiliklar yaratdi. Dunyoning ko'plab sir-asrori kashf etildi, buyuk ixtirolar qilindi.

Ma'naviy boylıklar orasida falsafa ilmida to'plangan hikmatlar xazinası eng muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk donishmandlari bo'ladi. Ular o'z yurti va xalqining tafakkuri, ruhiyati hamda orzu-intilishlarini falsafiy ta'limotlarida, muayyan darajada, ifoda etganlar, jamiyat farovonligi va millat ravnaqi uchun xizmat qiladigan yuksak g'oyalarni o'rtaga tashlaganlar. Oalqni buyuk maqsadlar sari yetaklovchi bayroq sifatida namoyon bo'ladigan bu g'oyalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida falsafiy bilimlar katta ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, **falsafa o'zi nima**, degan masalaga to'xtalib o'taylik. U insoniyat tarixidagi eng qadimiy ilmlardandir. Falsafiy mulohaza yuritish, fikrlash inson tabiatiga xos, demak, uning o'zi kabi qadimiydir. U olam va uning yashashi, rivojlanishi va taraqqiyoti, hayot va inson, umrning mohiyati, borliq va yo'qlik kabi ko'plab muammolar haqida bahs yuritadigan fandır.

Falsafa asoslari bayon qilingan aksariyat darsliklarda ushbu atama qadimgi yunon tilidagi «filosofiya» so'zidan olingani va u «donishmandlikni sevish» («filo» — sevaman, «sofiya» — donolik) degan ma'noni anglatishi ta'kidlanadi. Bu — ushbu so'zning, atamaning lug'aviy ma'nosi bo'lib hisoblanadi. Asrlar davomida filosofiya so'zining ma'no-mazmuniga xilma-xil qarashlar, uning jamiyat, inson va

fanlar tizimidagi o'rniga nisbatan turlicha munosabat va yondashuvlar bo'lgan, bu atamaning mohiyat-mazmuni ham o'zgarib borgan.

«Filosofiya» atamasi va u ifoda etadigan bilimlar majmui Qadimgi Yunoniston va Rimda eramizdan avvalgi VII-III asrlarda yuz bergan buyuk yuksalish natijasi sifatida yuzaga kelgan edi. O'sha davrda endigina shakllanib kelayotgan nazariy fikrning ifodasi falsafiy tafakkur olamni yaxlit va bir butun holda tushunish mujassamiga aylangan edi.

Qadimgi Yunonistonda «Filosofiya» atamasini dastlab, matematika fani orqali barchamizga yaxshi ma'lum bo'lgan, buyuk alloma Pifagor ishlatgan. Yevropa madaniyatiga esa, u buyuk yunon faylasufi Aflotun asarlari orqali kirib kelgan. Shu tariqa, u avvalo, qadimgi Yunonistonda alohida bilim sohasiga, to'g'rirog'i, «fanlarning otasi», ya'ni asosiy fanga aylangan.

Qadimgi dunyoda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy masalalar bilan shug'ullanishidan qat'i nazar, filosofiya deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat to'g'risidagi ilm hisoblanar edi. Shu ma'noda, dastlabki filosofiya olam va unda insonning tutgan o'rni haqidagi qarashlar tizimi bo'lib, dunyoni ilmiy bilish zaruratidan vujudga kelgan edi. Bundan tashqari, qadimgi Yunonistonda yuz bergan buyuk uyg'onish davri o'ziga xos falsafiy mafkurani ham yaratganligi shubhasiz. Uning eng asosiy qadriyati erkinlik tushunchasi ekanini, ana shu erkin hayot to'g'risidagi qarashlar buyuk madaniy yuksalishga asos bo'lganini aksariyat olimlar alohida ta'kidlaydi.

Sharqda «Ikkinchi Arastu», «Ikkinchi muallim» deya e'tirof etilgan buyuk mutafakkir Abu Nasr Farobiy filosofiya so'zini «Hikmatni qadrlash» deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan.

Hayot qonuniyatlarini yaxshi biladigan, umrning o'tkinchi ekani, abadiyat insonga emas, olamga xosligini yaxshi anglab yetgan, o'zi va o'zгалar qadrini to'g'ri tushunadigan kishi hech qachon «Men — donishmandman» deya ochiq e'tirof etmaydi. Ayniqsa, Sharq xalqlari hayotida bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Ammo, Farobiy ta'kidlaganidek, hikmatni qadrlash, olam va odam hamda hayotning qadriga yetish — boshqa gap. Shu ma'noda, bizda qadim zamonlarda

faylasuf deganda, ko'pdan-ko'p ilm sohalarini egallagan, ustoz va muallim sifatida shuhrat qozongan alloma va mutafakkir kishilar tushunilgan.

XIX asr nemis qadriyatshunosi I. Rikkert ham shunga o'xshash fikrni quyidagicha bayon qilgan: «Odamzod olam va odam hamda hayotning qadrini anglab, ular omonat bir narsa ekanini tushuna boshlagan davrlardan falsafiy fikrlashga kirishgan. Binobarin, birinchi faylasuf, kim bo'lganidan qat'i nazar, hayotni qadrlaydigan kishi bo'lgani shubhasiz».

Falsafa, avvalo, muayyan ilmiy bilimlar tizimidir. U, bir tomondan, insonning voqelikni aql vositasida idrok etishi, ikkinchi tomondan, ongning afsona va rivoyatlar asosidagi shakllardan uzil-kesil ajralish jarayoni natijasidir. Bu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Chunki behuda xayolparastlik, havoyi va afsonaviy fikrlash tarzidan xalos bo'lish ilmiy bilimlarni egallash orqali ro'y beradi. Eng muhimi, falsafa kundalik turmushda uchrab turadigan eskilik asoratlari, bid'at va cheklanishlarga muxolif bo'lgan hurfikrlikdir. Falsafa aynan ana shunday yangi dunyoqarashning shakllanishi uchun asos bo'ldi.

«Falsafa» atamasi «filosofiya»ning Sharq ijtimoiy tafakkuridagi shaklidir. Odatda u tushuncha sifatida tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Xususan, keng ma'noda uni antik — qadimiy falsafada «donishmandlikni sevish» deb tushunilganini aytib o'tdik. Ayrim faylasuflar va falsafiy oqimlar, chunonchi, ingliz faylasufi T. Gobbs (1588—1679) uni «to'g'ri fikrlash orqali bilishga erishish», nemis faylasufi Hegel «umuman predmetlarga fikriy yondashish», Lyudvig Feyerbax «bor narsani bilish», pragmatizm ta'limoti namoyandalari esa, «foydali narsalarni bilish jarayoni» deya talqin etgan.

«Falsafa» tushunchasi tor ma'noda madaniyat, san'at, aqliy yoki hissiy bilish usuli, vositasi tarzida ta'riflanadi. Falsafaga bo'lgan munosabatning xilma-xilligiga asoslangan holda, unga yaxlit, umumlashgan ta'riflar ham berilgan. Falsafaga ijtimoiy ong shakli bo'lgan madaniyat, san'at, qadriyat nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, uning milliyiligini aks ettirish imkoniyati tug'iladi. Ammo ontologiya, gnoseologiya, naturfilosofiya, antropologiya kabi fan sohalari nuqtai nazaridan qaralsa, ushbu ta'rifda umuminsoniylik va universallik falsafaning asosiy xususiyati ekanini ta'kidlash lozim bo'ladi.

2. Haqiqiy falsafa tafakkur mahsuli bo'lgan narsalarni oliy darajadagi haqiqat sifatida mutlaqlashtirmaydi. Bu borada Suqrotning «Men hech narsani bilmasligimni bilaman» degan e'tirofi haqiqat mezonidir. Holbuki, Suqrot qadimgi Yunonistonning eng bilimli faylasufi bo'lgan. U bilimdon, bahs-munozara chog'ida har qanday suhbatdoshni ham mot qilib qo'ya olgani haqida tarixda misollar ko'p. Falsafiy bilimlar rivoji uzluksiz jarayon bo'lib, u insoniyatning tafakkur bobida ilgari erishgan yutuqlarni tanqidiy baholashni taqozo etadi. Biroq bu — ularni tamoman rad etish, ko'r-ko'rona tanqid qilish lozim degani emas, balki ularga xos barcha xato va kamchiliklarni anglab, yaxshi va ijobiy jihatlaridan foydalanish demakdir. Ana shunday tanqidiy yondashuv va vorislik falsafaning muhim xususiyatlaridan biridir.

Bu fanning oldiga qo'yilgan vazifalarga va uning hayotdagi o'rniga qarab, ijtimoiy taraqqiyotning turli davrlarida unga bo'lgan munosabat ham o'zgarib borgan. Bu munosabatlar dastlabki fanlar paydo bo'lib va ularning ba'zilar falsafadan ajralib, alohida mustaqil fan sohasiga aylana boshlagan davrlardayoq shakllana boshlagan.

Falsafaning ijtimoiy ong tizimida tutgan o'rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati nimadan iborat, degan masala hamma davrlarda ham dolzarb bo'lgan. Ayniqsa, tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida falsafaning asl mohiyatini bilish, uning usul va g'oyalari kuchidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan.

Falsafa, sirasini aytganda, ijtimoiy tafakkur rivoji yutug'i va insoniyat ma'naviy taraqqiyoti mahsulidir. U kishilarning olamni bilish, o'zlashtirish, farovon hayot kechirish va o'z insoniy salohiyatlarini namoyon etish ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqdir. Falsafiy ta'limotlar hamma davrlarda ham insoniyatning ilg'or tajribalarini o'zida mujassamlashtirgan va insoniyat madaniyatini yanada yuksakroq bosqichga ko'tarishga xizmat qilgan.

Har bir falsafiy g'oya, mafkura, bilimlar tizimi asosan o'z davri xususiyatlarini aks ettirgan. Ular zamon ruhi va ma'naviyatini o'zida mujassamlashtirgan, davr muammolarini hal etishda qo'l kelgan. Shuning uchun Aflotun, Forobiy va Beruniy, Navoiy va Xegelning asar va ta'limotlarida ular yashab o'tgan davr g'oyalari aks etgan.

Kishilik jamiyati hech qachon bir tekis va silliq rivojlanmagan. Taraqqiyot ortidan inqirozlar, yutuqlar ketidan mag'lubiyatlar, farovonliklar izidan zavolga yuz tutishlar ta'qib etgan. Muayyan jamiyat

iqtisodiy-siyosiy, axloqiy-diniy, badiiy-estetik taraqqiyot borasida inqirozga duch kelar ekan, undan chiqib ketish uchun ilg'or falsafiy ta'limotlarga ehtiyoj sezadi.

Shuning uchun ham buyuk falsafiy ta'limotlarni, bir tomondan, madaniy-intellektual rivojlanish samarasi, ikkinchi tomondan, tub ijtimoiy o'zgarishlar taqozosi deyish mumkin. Muayyan tarixiy burilish davrida «Falsafa nima o'zig'» degan masala dolzarb ahamiyat kasb etishi ham shundan. Ana shunday davrlarda kishilar falsafaning mohiyati, uning maqsad va vazifalarini yangicha idrok etganlar.

Qadimgi Yunoniston va Rim davridan buyon o'tgan ikki ming yildan ziyodroq vaqt mobaynida «Falsafa endi yo'q bo'ldi, uni o'rganishning hech bir zarurati qolmadi» qabilidagi gaplar ko'p bo'lgan. Lekin zamonlar o'tishi bilan odamzod baribir falsafaga ehtiyoj sezgan va u insonning ma'naviy kamolotida beqiyos ahamiyat kasb etishiga qayta-qayta ishonch hosil qilgan.

Bu jihatdan quyidagi rivoyat juda ibratlidir. Miloddan oldingi birinchi asrda yashab o'tgan buyuk faylasuf Lukresiyning shogirdlaridan biri unga qarab, «ustoz, fanning boshqa sohalariga oid ilmlar juda ko'payib ketdi. Endi falsafani o'rganishning hojati bormikang'» debdi. Shunda ulug' faylasuf bamaylixotir gap boshlab, «Falsafani Suqrot, Aflotun, Arastu kabi buyuk allomalar yaratgan. Lekin endilikda insoniyatning ana shunday buyuk mutafakkirlari yaratgan bu fanni o'rganmaslik har qaysi nodonning ham qo'lidan keladigan ish bo'lib qoldi», degan ekan.

Falsafa kishilarga olam to'g'risida yaxlit tasavvur beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o'rganadi. Masalan, biologiya o'simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o'rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo'nalishdagi jarayonlarning ba'zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Binobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o'zi nima, uning mohiyati qandayg' Masalaning aynan shu taxlitda qo'yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya'ni, shu tariqa muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo'nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Endi Faylasuf kim, degan savolga javob beraylik. Filosof soʻzini, yuqorida aytganimizdek ilk bor buyuk matematik va mutafakkir Pifagor qoʻllagan. Bu tushunchaning maʼnosini u Olimpiya oʻyinlari misolida quyidagicha tushuntirib bergan: anjumanga keladigan bir guruh kishilar bellashish, kuch sinashish, yaʼni oʻzi va oʻzligini namoyon etish uchun, ikkinchi bir guruh - savdo-sotiq qilish, boyligini koʻpaytirish uchun, uchinchi esa, oʻyindan maʼnaviy oziq olish, haqiqatni bilish va aniqlashni maqsad qilib oladi. Ana shu uchinchi guruhga mansub kishilar, Pifagor talqiniga koʻra, faylasuflar edi.

Bu, bir qarashda, oddiy va joʻn misolga oʻxshaydi. Ammo uning maʼnosi nihoyatda teran. Chunki, inson umrining oʻzi ham shunday. «Dunyo teatrda oʻxshaydi, unga kelgan har bir kishi sahnaga chiqadi va oʻz rolini oʻynab dunyoni tark etadi», degan fikr bejiz aytilmagan. Kimdir bu dunyoga uning sir-asrorlari toʻgʻrisida bosh ham qotirmasdan kelib ketadi, umrini yeyish-ichish, uy-roʻzgʻor tashvishlari bilan oʻtkazadi. Boshqasi - nafs balosiga berilib, mol-mulkka ruju qoʻyadi. Uchinchi esa, olam hikmatlarini oʻrganadi, umrini xayrli va savob ishlarga sarflaydi, boshqalar uchun ibrat boʻlarli hayot kechiradi.

Qadimgi Sharq va Yunonistonda har tomonlama chuqur bilim va katta hayotiy tajribaga ega boʻlgan, inson maʼnaviyatini boyitish va haqiqatni bilishga intiluvchi kishilarni faylasuf deb ataganlar. Fozil va komil insonlargina falsafa bilan shugʻullanganlar. Aslida, oʻsha davrlarda falsafani oʻrganish deyilganda, ilmning asoslarini egallash koʻzda tutilgan. Grek mutafakkiri Geraklit (eramizdan avvalgi 520-460 yillarda yashagan) shogirdlariga murojaat qilib, «Doʻstim, sen hali yoshsan, umringni bekor oʻtkazmay desang, falsafani oʻrgan», deganda aynan ana shu haqiqatni nazarda tutgan.

Boshqa bir buyuk grek faylasufi Epikur (eramizdan avvalgi 470-399 yillarda yashagan) bu haqiqatni quyidagicha ifoda etgan: «Oʻz-oʻzingni yerga urish, tubanlashish nodonlikdan boshqa narsa emas, oʻzligingdan yuqori turish esa - faylasuflikdir».

Lev Tolstoy donishmand kishilarning uch xislatini alohida taʼkidlab, shunday yozgan: «Ular, avvalo, boshqalarga bergan maslahatlariga oʻzlari amal qiladilar; ikkinchidan, hech qachon haqiqatga qarshi bormaydilar; uchinchidan, atrofidagi kishilarning nuqsonlariga sabr-toqat bilan chidaydilar».

Xuddi shuningdek, Sharqda ham Konfutsiy va Moniy, Xorazmiy va Forobiy, imom Buxoriy va imom Termiziy, Beruniy va ibn Sino, Naqshband va Navoiy kabi donishmand bobolarimiz o'z hayotiy kuzatishlari va tajribalarini umumlashtirish, insonga xos xato va kamchiliklardan saboq chiqarish, bashariyat tomonidan to'plangan bilim va tajribalarni o'zlashtirish orqali faylasuf darajasiga ko'tarilganlar.

Umuman olganda, bilimdon kishilarning barchasini ham donishmand yoki mutafakkir deb bo'lmaydi. Haqiqiy faylasuflar hayotda nihoyatda kam bo'ladi. Ular o'z davri va millatining farzandi sifatida insoniyat tarixiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xudoning o'zi aql-zakovat, iste'dod, kuch-quvvat ato etgan, yorqin tafakkurga ega bo'lgan bunday buyuk shaxslar umumbashariy taraqqiyot miqyosida tanilgan, teran insoniy g'oyalar, ma'naviy boyliklarning qadr-qimmatini chuqur anglaydigan donishmand odamlar bo'lgan¹.

Kezi kelganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi davrda bizda falsafa ixtisosligi bo'yicha ma'lumot olgan mutaxassisni faylasuf deyish odat tusiga kirib qoldi. Aslida, faylasuf so'zi ana shu tarzda ishlatilganida ushbu sohaning zamonaviy mutaxassisi, uning asoslarini egallagan, mazkur yo'nalishda tadqiqot olib boradigan yoki ilmiy darajaga ega bo'lgan kishilar tushuniladi, xolos.

Falsafa fanining muammolari, o'z xususiyatlariga ko'ra, azaliy va yoki o'tkinchi bo'lishi mumkin. Azaliy muammolar insoniyat paydo bo'lgan davrdayoq vujudga kelgan bo'lib, toki odamzod mavjud ekan, yashayveradi. Chunki insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida ushbu muammolar yangidan kun tartibiga qo'yilaveradi. Ularni o'rganish jarayonida ilm-fan taraqqiy etib boradi.

Olam va odam munosabatlari, dunyoning mavjudligi, borliqning voqeligi, undagi o'zaro aloqadorlik va taraqqiy etish, insoniyat hayotidagi adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, umrning mazmuni, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq ko'pdan-ko'p masalalar falsafa va falsafiy bilim sohalarining azaliy muammolari sirasiga kiradi.

Falsafada olamning asosida nima yotadi, uni voqe etib turgan narsaning mohiyati nimadan iborat, degan masalalar nihoyatda uzoq

¹ Ислом Каримов. «Миллий истиклол мафкураси - халк эътикоди ва буюк келажакка ишончдир»: «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.

tarixga ega. Qadimgi Yunoniston va Rimda bu masala «**Substansiya**» tushunchasi va uning mazmunini qanday tushunilishiga qarab o'ziga xos ifodalangan. Substansiya deganda olam va dunyodagi narsalarning mohiyati to'g'risidagi fikr tushunilgan. Yunoniston faylasufi va matematigi Pifagor hamma narsa sonlardan tashkil topgan degan bo'lsa, Aflotun substansiya — g'oyalardir degan, Demokrit esa, olamning asosida atomlar (atom tushunchasi o'sha davrda bo'linmas zarracha ma'nosida ishlatilgan) yotadi deb tushuntirgan.

Bu masalalarni qay tarzda hal qilinishiga qarab farqlanadigan falsafiy oqim va yo'nalishlar ham yo'q emas. Masalan, olamning asosida nima yotadi, uning mohiyati nimadan iborat degan masalada monizm, dualizm, plyuralizm, materializm va idealizm kabi qator falsafiy qarashlar shakllangan.

Monizm (yunoncha — monos, ya'ni yakka ma'nosini anglatadi) — olamning asosi yakayu-yagona sababga, bitta asosga ega deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limotdir.

Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni ikki degan ma'noni ifodalaydi) — olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash.

Plyuralizm (lotin tilida plyural, ya'ni ko'plik degan ma'noni anglatadi) — olamning asosida ko'p narsa va ideyalar yotadi deb e'tirof etadigan ta'limotdir.

Materializm — olamning asosida materiya, ya'ni moddiy narsalar yotishini e'tirof etadigan, moddiylikni ustuvor deb biladigan ta'limot.

Idealizm — olamning asosida ruh yoki g'oyalalar (ideyalar) yotadi, dunyo voqeligi va rivojida ideyalarni ustuvor deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limot.

Falsafada dunyoni anglash, uning umumiy qonuniyatlarini bilish bilan bog'liq masalalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu masalalar bilan falsafaning gnoseologiya (gnosis — bilish, logos — ta'limot) degan sohasi shug'ullanadi. Dunyoni bilish mumkin deb hisoblaydigan faylasuflarni - **gnostiklar**; olamni bilish mumkin emas, bilimlarimiz to'g'ri va aniq haqiqat darajasiga ko'tarila olmaydi deyuvchilarni esa - **agnostiklar** (yunoncha — bilib bo'lmaydi degan ma'noni anglatadi) deb yuritiladi.

Olamdagi o'zgarish, rivojlanish, umumiy aloqadorlik va taraqqiyotning qay tarzda amalga oshishi, qanday sodir bo'lishi kabi masalalar ham falsafaning azaliy muammolari qatoriga kiradi. Falsafada ana shu mavzularga munosabat va ular bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qarab farqlanadigan bir necha ta'limot, qarash, usul va metodlar bor. Dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, dogmatika kabilar shular jumlasidandir. Ularning tarixi nihoyatda uzoq bo'lib, Qadimgi Yunoniston va Rim davridan (miloddan oldingi VII — I asr) boshlanadi. Keyingi yillarda sinergetika ham falsafiy metod va ta'limot sifatida talqin etilmoqda. Falsafiy metodlar olam qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi va bu usullardan faylasuflar o'z tadqiqotlarini amalga oshirish yoki izlanishlarining natijalarini izohlashda foydalanadilar.

Dialektika - grek tilida baxs va suhbatlashish san'ati degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikda, taraqqiyot va rivojlanishda deb tushunishdir. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yo'nalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan bog'liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog'lanishlar orqali namoyon bo'ladi.

Masalan insoniyat tarixiga bu usulga asosan yondoshilganida, u uzluksiz tarzda ro'y beradigan avlodlar o'rin almashuvi, birining o'rniga ikkinchisi kelishi, muayyan qadriyatlarni meros qoldirishi va yangilikning eskilikni inkor qilishidan iborat doimiy va takrorlanib turadigan jarayondir. Bashariyatning muayyan davrida esa, shu zamonning ijtimoiy manzarasini belgilaydigan turli urug' yoki qabilalar, davlat, millat va xalqlar, oqim va yo'nalishlar, g'oya va mafkuralarning xilma-xil shakllarini ko'rish, ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo'lishini kuzatish mumkin.

Taraqqiyot jarayonida avlodlar, davrlar, siyosiy tuzumlar, umuman ijtimoiy voqea va hodisalar o'z-o'zidan avtomatik tarzda sodir bo'lib, nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi. Balki ularning barchasi insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va munosabatlarning hosilasi, ijtimoiy jarayonlarning natijasi, biror sababning oqibati sifatida namoyon bo'ladi. Bir davr ikkinchisining o'rniga, bir avlod oldingisidan keyin, bir voqea boshqasining ortidan sodir bo'lib turadi. Ana shu abadiy va azaliy uzluksizlik, doimiy aloqadorlik, vaqtning orqaga qaytmasligi va

voqealarning ketma-ketligi tarzidagi bog'lanishlar, rivojlanish va taraqqiyot, olamning rang-barangligi va uyg'unligi dialektikaning asosiy tamoyillarini tashkil qiladi.

Falsafada mazkur tamoyillarga asoslangan tafakkurni - dialektik tafakkur, ana shunday dunyoqarashni - dialektik dunyoqarash, yondashuvni - dialektik yondashuv, metodni - dialektik metod deb atash an'anaga aylangan. Shu bilan birga u yoki bu olimning ushbu tamoyillarga asoslanadigan dunyoqarashi, falsafiy ta'limotlari ham bor. Masalan, Demokrit va Geraklit dialektikasi, Kant yoki Hegel dialektikasi deyilganda ana shunday hol nazarda tutiladi.

Metafizika - grekcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'noda «fizikadan keyin» degan mazmuni ifodalaydi. Bu tushuncha, falsafa tarixida birinchi marta, Qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi Aristotelning «Ilk falsafa» deb atalgan asarlariga nisbatan ishlatilgan. Ko'p hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan metafizika olamdagi narsa va hodisalarni o'rganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan o'zgarmasdan, alohida turgan holatiga diqqatni ko'proq qaratadigan usuldir. Bu usul qo'llanganida olamning namoyon bo'lish shakllari hamda ular bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy e'tibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy o'zgarish holatida o'rganish nihoyatda qiyin bo'lganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislari uning nisbatan tinch va o'zgarmay turgan holatini o'rganadilar, tadqiq etadilar.

Aslini olganda olam garchand dialektik o'zgarish va harakatda bo'lsada, bu jarayon doimo ham nihoyatda tez sodir bo'lavermaydi. Biz esa dunyodagi narsa, hodisa va odamlarga shunchalik metafizik tarzda o'rganib qolganmizki, go'yo kechadan bugunning farqi yo'qdek, kecha ko'rgan kishiga bugun duch kelganimizda unda hech qanday o'zgarishlar bo'lmaganday tuyuladi. Shu ma'noda, hayotda ko'p hollarda metafizik usulda fikr yuritimiz, nimalargadir ana shunday munosabatda bo'lamiz. Aslida esa ular ham azaliy o'zgarishlar jarayoniga tushgan narsa va kishilar ekanligini juda kamdan-kam hollarda o'ylab ko'ramiz. Xuddi shunday, bizning umrimiz ham kechadan ertaga qarab oqib turadigan dialektik jarayondir. Biz ham ana shunday o'zgarib boramiz, ammo ko'p hollarda bunga unchalik ko'p e'tibor berilavermaydi. Shu tariqa maktabni tugatib qo'yganimizni, ulg'ayganimizni, bolalikning ortda qolganini go'yoki bilmay qolamiz...

Alohida ta'kidlash lozimki, metafizik usulning ham hayotda, ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlarda o'z o'rnini bor. Bizda haligacha metafizikaning tushunchalari, kategoriyalari, tamoyillari va ilmiy mohiyati izohlangan yoxud tadqiq etilgan asarlar va tadqiqotlar yo'q. Qolaversa uni dialektika bilan butunlay qarshi qilib qo'yish va bu farqni mutlaq ziddiyat darajasiga ko'tarish ham maqsadga muvofiq emas. Aynan ana shunday yondashuv sobiq ittifoqda dialektikani mutlaqlashtirishga, metafizikani esa quruq va o'lik ta'limot sifatida qarashga, uning imkoniyatlaridan foydalanilmasligiga sabab bo'ldi.

Sofistika — qadimgi Yunoniston falsafasida vujudga kelgan tafakkur usulidir. Ko'pgina darslik va qo'llanmalarda bu ibora yunon tilidagi «sopism» so'zi asosida, ya'ni ataylab xilma-xil ma'noga ega bo'lgan tushunchalarni ishlatish orqali kerakli, ammo haqiqatga to'g'ri kelmaydigan, ko'chma ma'no-mazmunga erishish usuli, deb ta'kidlanadi. Bu usul qo'llanilganda fikrning mazmuni ko'chma ma'noda bayon qilinadi, ya'ni «Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit» deganga o'xshash holat nazarda tutiladi. U nafaqat Qadimgi Yunoniston, balki o'rta asrlarda Yevropada ham keng tarqalgan. Agar bu usul yolg'on xulosalarga olib kelsa, nega o'z davrining ko'pgina dono kishilari undan foydalanganlar, degan savol tug'ilishi mumkin. Ma'lumki, insoniyat tarixida hurfikrlilik va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga munosabatni to'g'ri ifodalashning iloji qolmagan zamonlar ko'p bo'lgan. Bunday holni inkvizitsiya hukmron bo'lgan o'rta asrlar Yevropasiga ham tadbiiq etish mumkin. O'sha davrda ham ko'pgina ziyolilarning ana shu usulga suyanmasdan iloji yo'q edi. Umuman olganda, «do'ppi tor kelib qolgan» ana shunday zamonlarda fikrni Gulxaniyning mashhur «Zarbulmasal» asari kabi ifodalash hollari uchrab turadi. Buni o'rta asrlar Yevropasiga nisbatan olsak, unda Servantesning «Don Kixot» asari nima sababdan shunday yozilganligi, uning bosh qahramoni esa nima uchun shamol tegirmonlariga qarshi jang qilganligi va bu lavhalar zamirida qanday botiniy mazmun yashiringani aniq bo'ladi.

Sinergetika — olamning o'z-o'zini tashkil etishi, makon va zamonda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, o'zaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimlardan iborat sababiy bog'lanishlar asosida mavjudligini e'tirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir. U asosan, XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan ta'limot bo'lib, asoschisi Nobel mukofoti sovrindori N. Prigojindir. Bu ta'limotni dialektika asosida shakllangan va uni to'ldiradigan ilmiy qarashlar

majmuasi deydiganlar ham bor. Ularga qarshi o'laroq, dialektika endi kerak emas, uni sinergetika bilan almashtirish lozim deb hisoblovchilar ham yo'q emas.

Bizningcha, sinergetikaning XX asrdagi shaxdam odimlari o'rtasi asrlarda Yevropada aniq fanlar sohasida induksiya va deduksiya usullarining muvafaqqiyatli qo'llangani, katta mavqega ega bo'lgani va pirovard natijada, falsafiy metodga aylanganini eslatadi. Sinergetikani XX asr tabiiy fanlarining falsafa sohasiga kiritayotgan eng katta yutuqlaridan biri sifatida baholash mumkin. Ammo, bu uning dialektikani falsafadan butunlay surib chiqaradi degani emas. Zero, falsafada har bir ta'limot, uslub va metodning o'z o'rnini va faoliyat doirasi bor. Dialektikaning falsafadagi ahamiyatiga kelganda esa, uning ijtimoiy bilimlar sohasidagi o'rnini, qadr-qimmatini nihoyatda katta va u falsafaning asosiy qismlaridan biri bo'lib qolaveradi.

Ana shunday turli-tuman qarashlarga asos bo'lgan masalalar hanuzgacha ozmi-ko'pmi har bir faylasuf va falsafiy oqim yoki ta'limotlarda o'z o'rniga ega bo'lib kelmoqda. Biz ularga keyingi ta'limlarda kengroq to'xtalishga harakat qilamiz.

Falsafaning umumbashariy fan ekani, uning bahs mavzulari va asosiy muammolarini belgilab beradi. Shu ma'noda odam va olam, ularning ibtidosi va intihosi, hayoti va o'zaro munosabatlari, inson tafakkuri, tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari falsafa uchun azaliy muammolardir. Shu bilan birga, muayyan davrda tug'iladigan va hal etiladigan o'tkinchi muammolar ham bo'ladi. Ular abadiy muammolar darajasiga ko'tarilmasa-da, o'z davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqani uchun, muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafa yangi g'oyalarning tug'ilishiga imkon beradi. Hayot, ijtimoiy tajriba bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. U tarixiy davr bilan mustahkam aloqadorlikda taraqqiy etadi. Har bir tarixiy davr, uning oldiga yangi masala va muammolarni qo'yadi. Falsafiy muammolar bevosita hayot zaruratidan tug'iladi. Aynan ular orqali falsafada davrning taraqqiyot tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari aks etadi. Masalan, hozirgi davrda istiqloq mafkurasi falsafiy asoslarini izohlash zarurati shu bilan belgilanadi.

Falsafiy ta'limotlarda jamiyat hayotining barcha sohalari tarixiy jarayonga xos tamoyillar, ijtimoiy guruhlarining manfaat va kayfiyatlarini,

tafakkur usullari o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan ijtimoiy kuch, sinf, guruh, partiya va oqimlar o'z maqsad-muddaolari va g'oyalari ilmiy asoslashda falsafadan foydalanadi. Falsafadagi ustuvor qarash va qoidalar davr mahsuli bo'lgani uchun, zamonning taraqqiyot tamoyillari va muammolari unda o'z ifodasini topadi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik tamoyili. Albatta, falsafa umuminsoniy fan sifatida bashariyatga doir umumiy muammolarni qamrab oladi. Ma'lumki, olam va odam munosabatlari, jamiyat va tabiatni asrash, umrni mazmunli o'tkazish, yaxshilik va yomonlik kabi qadriyatlar bilan bog'liq masalalarning barchasi insoniyat uchun umumiy. Ammo falsafada muayyan milliy xususiyat, maqsad va intilishlar ham o'z ifodasini topadi. Aslida, yuqorida zikr etilgan umuminsoniy mavzu, masala va muammolarning barchasi avval-boshda xususiy, milliy, mintaqaviy ahamiyatga molik masalalar tarzida namoyon bo'ladi. O'z yurti, millati, ota-onasi va yor-birodarlarini sevgan vatanparvar inson, avvalo, ana shularning kamoli uchun qayg'uradi, ularni o'ylaydi, ularga xizmat qilishni oliy saodat deb biladi. Bunday shaxs dunyoqarashida ana shu jihat va xususiyatlar albatta aks etadi. Bu esa, o'z navbatida, umuminsoniy fan bo'lgan falsafada milliylikning aks etishiga asos bo'ladi. Umuminsoniylik — vatansizlik (kosmopolitizm) bo'lmagani singari, milliylik ham — milliy qobiqqa o'ralish, milliy mahdudlik degani emas.

Lekin sizning xayolingizda beixtiyor «**Milliy falsafa bo'lishi mumkinmi?**» Axir, yuqorida falsafaga o'z mohiyati bilan umuminsoniy fandir, degan ta'rif berildi-kug'» - degan savollar charx urishi mumkin. Bu — o'ziga xos milliy taraqqiyot yo'lidan ketayotgan barcha xalqlar falsafasi uchun daxldor bo'lgan savollardir. Agar biz yuqorida qayd etilgan muammolarga milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, O'zbekistonda bu yo'nalishni rivojlantirish zarurati yetilganini anglaymiz.

Falsafiy adabiyotlarda milliy falsafa mavzuida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim faylasuflar, aslida milliy falsafa bo'lishi mumkin emas, bunday yondashuvning o'zi etnik mahdudlikka olib keladi, deb hisoblaydi. Boshqalari esa, modomiki, milliy falsafa milliy g'oya va mafkurani shakllantirishning nazariy asosi ekan, har qanday umumiy qonuniyatlar muayyan ijtimoiy makon va tarixiy zamonda xususiy holda namoyon bo'ladi, deya milliy falsafani yoqlab chiqadi.

Biz millat bor ekan, milliy madaniyat, til va adabiyot ham mavjud degan fikrga o'rganib qolganmiz. Aslida, ularning barchasi nafaqat bir millatga, balki butun insoniyatga xos-ku! Bizning nazarimizda, milliy falsafa millat mentalitetini belgilaydigan muhim omildir. Umumbashariy sivilizatsiyaga uzviy qo'shilish jarayoni milliy falsafani yaratish orqali sodir bo'ladi. Eng muhimi — falsafadagi milliylik umuminsoniylikni rad qilish evaziga emas, balki uni ijodiy boyitish orqali rivojlanib boradi.

Falsafa tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ayrim milliy falsafalarning umuminsoniy ma'naviyat xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shilganini ko'ramiz. Masalan, Rim imperiyasi zavolga yuz tutganidan keyin o'z milliy davlatchiligiga ega bo'lgan Yevropa mamlakatlarida, o'rta asrlarga kelib, milliy falsafa yaratish imkoni tug'ildi. (O'rta asr Yevropa madaniyatiga bag'ishlangan mavzuda bu haqda atroflicha fikr yuritamiz). To'g'ri, ular umumevropa hududida, qadimgi Yunoniston va Rim madaniyati negizida shakllandi. Ularda Yevropa xalqlariga xos umumiy jihat va xususiyatlar, umumetnik mentalitet aks etgan edi. Bu jarayon avvalo, Italiya va Angliyada, so'ngra Fransiyada yuz berdi. Bu falsafiy maktablarning F. Bekon va R. Dekart, B. Spinoza va J.J. Russo kabi atoqli namoyandalari nafaqat o'z mamlakatlari, balki Yevropa va jahon falsafasi tarixida o'chmas nom qoldirdi. Ular, avvalambor, o'z yurti, o'z millati sha'nu sharafini yuksaklikka ko'tarish, taraqqiyotga olib chiqish uchun ilg'or g'oyalarni o'rtaga tashlagan, davr taqozo etgan mafkuraning shakllanishiga hissa qo'shgan.

Xuddi shunday, XVIII-XIX asrlarda milliylik va jahon falsafasining taraqqiyotiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatgan hudud Prussiya bo'ldi. Uzoq vaqt Avstriya-Vengriya imperiyasi tarkibida bo'lgan bu o'lka mustaqillikka erishib, milliy davlatchiligini tiklaganidan keyin, milliy ozodlikning falsafiy in'ikosi o'laroq I. Kant, I. Hegel, Fichte, Shelling, Feyerbax kabi donishmandlar tomonidan asoslangan nemis falsafasi shakllandi. Keyinchalik bu falsafa Niche, Freyd kabi ko'plab faylasuflar tomonidan rivojlantirildi. Ushbu falsafa maktabining atoqli namoyandasi hisoblangan Hegel ta'limoti esa, Pruss monarxiyasining davlat mafkurasini maqomini oldi. Hamma narsaning o'tkinchi ekanligini nihoyatda yaxshi biladigan, yangi zamonning Arastusi nomini olgan Hegel Pruss monarxiyasining o'tkinchi ekanligini bilmasmidig' Nima sababdan u dialektik ta'limoti emas, balki monarxiyaga xizmat qilgan falsafiy sistemasining mukammalroq

bo'lishi uchun ko'proq kuch sarfladig' degan savollar haligacha faylasuflarni o'ylantirib keladi.

Xo'sh, nima sababdan Hegel bu yo'ldan bordig' Chunki, Hegel o'z davrining, o'z xalqining farzandi edi. U mustaqil nemis milliy davlati — Pruss monarxiyasi davrining mahsuli, o'sha davr falsafasining namoyandasi edi. U «Faylasuflar osmondan yomg'ir kabi yog'ilmaydilar yoki yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlardek yerdan o'sib chiqmaydilar, balki ularni xalq yaratadi» deganida aynan ana shuni nazarda tutgan edi. Hegel o'z ijodi va faoliyati bilan Pruss monarxiyasi, garchand monarxiya shaklida bo'lsada, nemis davlati ekanligini o'z millatining ongi va dunyoqarashini tarkibiy qismiga aylantirib keta olgan buyuk faylasuf edi. Uning «Aqlga muvofiq narsalarning barchasi voqedir, voqe bo'lgan narsalarning barchasi esa aqlga muvofiqdir», degan so'zlarini ham ana shu ma'noda tushunish lozim. Hegelning bu masalada dialektik emas, balki metafizik usulga ko'proq e'tibor berganligining sababi ham ana shunda.

O'sha davrgacha, Rim imperiyasi qulaganidan keyin ko'proq tarqoq hududlarga bo'linib, Avstriya-Vengriya imseriyasi tarkibida yashab kelgan nemis millati uchun Pruss monarxiyasi — milliy davlat edi. Uning shakli-shamoyili kelajakda o'zgarishi boshqa masala bo'lgani holda, bu davlatning Yevropada nemis milliy davlati tarzida saqlanib qolishi, uning millat falsafasiga aylanishi bilan bog'liq edi. Millat falsafasiga, uning dunyoqarashiga aylangan milliy davlatchilik g'oyasi hech qachon so'nmaydi, garchand yurtni yovlar asrlar davomida bosib tursalarda, qachondir baribir qad rostlaydi va millatning davlati tarzida yana qayta namoyon bo'ladi. Hegel o'z millatining falsafasi va dunyoqashiga o'sha davlatning shakli-shamoyilini va mazmun-mohiyatini singdirib keta olgan faylasuf darajasiga ko'tarilgani uchun ham bu millat tarixida va u orqali, jahon falsafasi tarixida abadiy qoladi. Milliylik va umumevropa madaniyatidan bahra olgan bu falsafa haligacha o'z jozibasini yo'qotmaganligining sabablaridan biri ham ana shunda.

Shunga o'xshash vazifani, o'z davrida, millatimizning asl farzandi Alisher Navoiy ham bajargan. U ozodlikka erishgan millat falsafasini adabiyot falsafasiga, mustaqil davlat tilini adabiyot tiliga aylantira olgan, o'z xalqining bu sohadagi dahosi buyuk ekanligiga, nafaqat zamondoshlari, balki kelajak avlodlarni ham ishontirib keta olgan edi. Navoiy va uning zamoniga, o'sha davrga xos o'zgarishlarning boshida

turgan Amir Temur faoliyatiga qayta-qayta murojaat etilishining sabablaridan biri ham ana shunda. Zero, har bir xalq, avvalo, o'zining tarixidan bugungi kun uchun tashbehlar izlaydi va ijtimoiy taraqqiyoti uchun asos bo'ladigan ma'naviy tamoyil, an'ana va qadriyatlarga murojaat qiladi.

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan keyin milliy falsafani shakllantirish uchun imkoniyatlar ochildi. Bugun ulug' ajdodlarimiz tamal toshini qo'ygan o'zbek milliy falsafasini rivojlantirishning ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlari mavjud. Bu borada, avvalo, Prezident Islom Karimov asarlarida o'zbek falsafasining taraqqiyot qonuniyatlari ochib berilayotganini alohida ta'kidlash lozim. Prezidentimiz falsafa oldidagi bugungi muammolarning mohiyati, ularni hal qilish yo'llariga alohida e'tibor bermoqda.

Shu bilan birga, bugungi o'zbek falsafasining rivojini ta'minlashda quyidagi jihatlar alohida o'rin tutadi:

- xalqimizning o'z milliy an'analariga sodiqligi;
- mamlakatimizning buyuk kelajagiga ishonchi;
- muqaddas qadriyatlarimizga ishonch-e'tiqodi;
- mehnatsevarligi, intellektual salohiyati va boshqalar.

O'zbek falsafasini yanada taraqqiy ettirish vazifalarini amalga oshirish quyidagi muammolarning yechimini topishga bog'liq:

- birinchidan, mustamlakachilik sharoitida soxtalashtirilgan tariximizni haqqoniy yoritish falsafiy g'oyalar, qarashlar tarixini ham xolis ko'rsatib berishni taqozo qiladi. O'z davrida qimmatli tarixiy manbalarning yo'q qilingani yoki ayovsiz talon-taroj etilgani bu ishni qiyinlashtirmoqda;

- ikkinchidan, mavjud manbalar arab yoki fors tillarida ekanligi, ularni biladigan faylasuf olimlarning, malakali tarjimonlarning kamligi umuminsoniy ma'naviy merosdan bahramand bo'lish va ulardan ijodiy foydalanishga to'siq bo'lmoqda;

- uchinchidan, odamlar ongidan mustabid tuzumning soxta g'oyalarini, ular qoldirgan asoratlarni siqib chiqarish, mafkuraviy bo'shliqni yangi g'oyalar bilan to'ldirish, istiqlol mafkurasini shakllantirish muayyan vaqtni taqozo qiladi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish bugungi falsafa masalalari bilan shug'ullanuvchi olim va tadqiqotchilar zimmasiga nihoyatda katta mas'uliyat yuklaydi. Bunda, eng avvalo, mazkur sohaga aloqador har bir yurtdoshimiz dunyoqarashining milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan o'zgarishi nihoyatda muhimdir. Mamlakatimizda huquqiy demokratik jamiyat barpo etilayotgan hozirgi davrda bu jarayonning qanday borishi yangi falsafiy ongning shakllanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi.

Dunyoqarash tushunchasi. *Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zgalar, hayot va olam to'g'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, dunyoqarash - insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqelik to'g'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir. Dunyoqarash - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir.*

Dunyoqarashning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyoqarash deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyoqarashlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyoqarash deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyoqarash individual dunyoqarashlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyoqarashning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim.

Kundalik hayotiy tajribalar asosida jamiyatda, odamlarda oddiy, o'z-o'zicha rivojlanuvchi (stixiyali) mohiyatga ega bo'lgan qarashlar, tushunchalar, g'oyalar shakllanadi. Bu - dunyoqarashning o'z-o'zicha rivojlanuvchi (stixiyali) shakli hisoblanadi. Uni ko'pincha hayotiy falsafa, deb ham ataydilar.

Hayotiy falsafaning doirasi juda keng bo'lib, ongning sodda namoyon bo'lish shakllarini ham, oqilona va sog'lom fikrlarni ham o'z ichiga oladi. Hayotiy falsafa yoki oddiy amaliy dunyoqarashning o'ziga xos turini inson faoliyatining turli sohalaridagi bilim va tajribalar ta'sirida shakllanayotgan qarashlar tashkil etadi. «Har kimning o'z falsafasi bor» deyilganida ana shu hol anglashiladi. Demak, dunyoqarash o'zining kundalik ommaviy shakllarida chuqur va yetarli darajada asoslanmagan stixiyali xarakterga ega. Shuning uchun ham ko'p hollarda kundalik tafakkur muhim masalalarni to'g'ri tushuntirish va

baholashga o'zlik qiladi. Buning uchun olamni ilmiy tahlil qilish va bilish zarur.

Dunyoqarashning tarixiylik tamoyili. *Dunyoqarash muayyan davrda shakllanadi. Shu ma'noda, har qanday dunyoqarash ijtimoiy-tarixiy mohiyatga ega bo'lib, kishilarning umri, amaliy faoliyati, hayoti, tabiatga ta'siri va mehnati jarayonida vujudga keladi. Har bir davrda ijtimoiy guruh, jamiyat va avlodning o'z dunyoqarashi mavjudligi ham bu tushunchaning tarixiy mohiyatga ega ekanini ko'rsatadi.*

Dunyoqarashning tarixiyliigi yana shundaki, u ma'lum dialektik jarayonda takomillashib boradi. Uning shakllari o'zgaradi, tarixiy ko'rinishlari muttasil yangilanib turadi.

Ma'lumki, insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida dunyoqarash nihoyatda oddiy bo'lgan. Agar shunday bo'lmaganida, har qanday jism o'z hajmiga teng suyuqlik miqdorini siqib chiqarish xossasiga ega ekanini kashf etgan qadimgi zamonning buyuk olimi Arximed hammomdan yalong'och holda chiqib, «Evrika!», ya'ni «Topdim!», deya qichqirmagan bo'lar edi.

Dunyoqarash jamiyat rivojiga mos ravishda asta-sekin takomillashib borgan. Taraqqiyotning keyingi davrlarida fan sohasida qilingan kashfiyotlar inson dunyoqarashi naqadar chuqurlashib, uning bilimlar doirasi kengayib ketganini ko'rsatadi. Bunda vorislik an'anasi yaqqol ko'zga tashlanadi: har bir davrning dunyoqarashi, g'oyasi o'tmishda yaratilgan ma'naviy qadriyatlarning eng yaxshilarini, ilg'or va ijobiylarini o'zida saqlab qoladi. Shu asosda yangi tamoyillarga ega bo'lgan dunyoqarash ham takomillashib boradi. Oddiy bug' mashinasidan kosmik raketalarigacha bo'lgan fan-texnika taraqqiyoti bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Falsafiy dunyoqarash. Bu tushunchaning mazmuni insonning olamga, voqea va hodisalarga, o'zgalarga va ularning faoliyatiga, o'z umri va uning mazmuni kabi ko'pdan-ko'p tushunchalarga munosabati, ularni anglashi, tushunishi, qadrlashida namoyon bo'ladi.

Falsafiy dunyoqarash kundalik faoliyat, dunyoviy, diniy, ilmiy bilimlar, hayotiy kuzatishlar va ijtimoiy tarbiya ta'sirida shakllanadi hamda rivojlanadi. Fanda ijtimoiy borliqning barcha jihatlari aks etadi. Dunyoqarashning shakllanishida his-tuyg'u, aql-idrok va tafakkur ham muhim o'rin tutishi tabiiy. Uning shakllanishi kishilarning hissiy

kechinma va kayfiyatlariga ham bog'liq bo'lib, inson kayfiyatida uning hayot sharoitlari, ijtimoiy ahvoli, milliy xususiyati, madaniy saviyasi, shaxsiy taqdiri, yoshi va hokazolar aks etadi. Muayyan davr dunyoqarashida zamon ruhi, ijtimoiy kuchlarning kayfiyati, intilishi ham o'z ifodasini topadi. Masalan, bugungi O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash zarurati istiqloq dunyoqarashini shakllantirishga ulkan ta'sir ko'rsatmoqda.

Falsafiy dunyoqarash murakkab tuzilishga ega. U muayyan bilimlar, kelajakka qaratilgan g'oya va maqsadlar, tabiiy va ijtimoiy fan yutuqlari, diniy tasavvurlar, qadriyatlar, ishonch, e'tiqod, fikr, hissiyot kabi tarkibiy qismlardan iborat.

Bularning ichida e'tiqod muhim ahamiyat kasb etadi. U dunyoqarashning mazmunini tashkil etadigan asoslardan biridir. E'tiqod insonning o'z qarashlari va g'oyalari to'g'riligiga, orzu-umidlarining asosli ekaniga, faoliyati va xatti-harakatining umumiy maqsadlarga va talablarga mosligiga bo'lgan chuqur ishonchidan paydo bo'ladi. U insonning hissiyoti, irodasi va faoliyatini belgilaydi, ularni boshqaradi, shaxsni omilkorlikka, samarali faoliyatga undaydi.

Falsafiy dunyoqarash tarkibida hissiyot va aql muhim o'rin tutadi. Hissiyot dunyoqarashning emotsional-ruhiy jihati bo'lib, dunyoni tushunish esa, dunyoqarashning aqliy shaklidir. Hissiyot - quvonch, shodlik, zavqlanish, hayot va kasb-kordan mamnunlik yoki norozilik, hayratlanish, xavotirlanish, asabiylashish, yolg'izlik, zaiflik, ruhiy tushkunlik, g'am-g'ussa, nadomat, o'z yaqinlari va vatani taqdirini o'ylash kabi xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Ana shular barchasining uyg'unligi dunyoni his etishga olib keladi. Dunyoni his qilish esa, uni aqliy tushunishga, muayyan dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

Inson aqli unga xos hissiyot va tasavvurlar asosida ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi va takomillashtiradi. Har bir kishiga xos hissiyot va fikr, bilim va e'tiqod, intilish va kayfiyat, orzu-umid va qadriyatlar dunyoqarash tarkibida yaxlitlashadi va olamni bir butun holda aks ettiradi. Bir butun, yaxlit dunyoqarashning shakllanishi bolalikdan boshlanib, inson hayotining oxirigacha davom etadi. Bu holat individual dunyoqarashning asosiy tamoyillaridan birini ifodalaydi.

Falsafiy dunyoqarashning shakllanishida bilim g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bilimda dunyoqarashning barcha belgilari mavjud. Lekin, bilim va dunyoqarash aynan bir narsa emas. Olamni tushunish bilimlar paydo bo'lishi uchun asosdir. Bilim inson ongida hissiy va aqliy bilish jarayonida hosil bo'ladi, u dunyoqarashning asosi, uning uzviy qismidir.

Bilim muayyan sharoitda biron bir hodisa yoki narsani baholashda qo'l keladi va aynan ana shu jarayonda dunyoqarashga aylanadi. Bunday baho berish jarayonida mudom muayyan manfaatlar asos qilib olinadi. Shuning uchun ham ijtimoiy dunyoqarash turli ijtimoiy guruhlar manfaatlarini ifoda etadi, gohida ularni amalga oshirish uchun kurash maydoni bo'lib qoladi.

Biror partiya yoki guruh o'z maqsadlariga yetishish yo'lida butun jamiyat uchun xos bo'lgan umumiy ijtimoiy dunyoqarash tarkibida ko'proq va salmoqliroq joy egallashga yoki uni o'z manfaatlari foydasiga o'zgartirishga harakat qiladi. Umuman, hayotda maqsadga erishishning eng oson va qulay yo'li o'zgaralar dunyoqarashini jamiyat foydasiga o'zgartira olishdir.

Falsafa azal-azaldan dunyoqarash bo'lgan. Chunki, uning o'zi hayot nima uchun berilgan, dunyoga kelishdan maqsad nima, umrni mazmunli o'tkazishning qanday yo'llari bor, degan talay savollarga javob topish zarurati tufayli vujudga kelgan. Falsafiy dunyoqarash o'zining nazariy asoslangani va puxta ishlangani bilan ajralib turadi. Shu ma'noda, u boshqa fan yoki faoliyat sohasi uchun umumiy uslub vazifasini ham bajaradi.

Agar nazariya bilish jarayonining natijasi bo'lsa, usul (metod) shu bilimga erishish yoki uni amalga oshirish yo'lini anglatadi. Falsafiy nazariya esa, bir vaqtning o'zida usul vazifasini ham bajara oladi. Tarixning burilish davrlarida o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlari va maqsadlari nechog'li to'g'ri ekani falsafiy dunyoqarash tamoyillariga solishtirib aniqlanadi. Bunda muayyan falsafiy nazariya umumiy usul (metod) sifatida qabul qilinadi. Shu sababdan ham bunday davrlarda falsafiy nazariyalarga e'tibor kuchayadi, taraqqiyot yo'llaridan borish falsafiy modellarining ahamiyati ortadi.

Inson ongli ijtimoiy mavjudot bo'lgani bois, uning dunyoqarashi muayyan ehtiyoj va manfaatlariga asoslanadi. Demak, har qanday

dunyoqarash muayyan inson, ijtimoiy guruh yoki tabaqaning o'z ehtiyoj, manfaatlaridan kelib chiqqan holda borliqqa munosabatini ifodalovchi g'oyalar, nazariyalar, bilimlar majmuasi, ruhiy xolat va e'tiqod mujassami hamda ularning namoyon bo'lishidir.

Falsafiy dunyoqarash, mohiyat-mazmuniga ko'ra, ma'naviy faoliyat bo'lgani bois, u borliqqa bo'lgan ongli, insoniy munosabatning muayyan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Masalan, kishilarning jamiyatdagi axloqiy munosabatlari - axloqiy dunyoqarashlarida, huquqiy munosabatlari - huquqiy, siyosiy munosabatlari - siyosiy, diniy munosabatlari - diniy, ekologik munosabatlari - ekologik dunyoqarash shakllarida o'z ifodasini topgan. Buni tizim tarzida izohlaydigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinish kasb etadi:

1. Axloqiy.
2. Diniy.
3. Huquqiy.
4. Siyosiy.
5. Ekologik.
6. Estetik.

Bu tizimni tashkil qilgan nisbatan mustaqil dunyoqarash shakllari o'zaro bog'liqlikda, aloqadorlikda harakat qiladi.

Dunyoqarash fizimining rivojlanish darajasi jamiyat taraqqiyotiga mos keladi va uni ifodalab turadi. Bundan tashqari, har bir tarixiy davrda millatning rivojlanishi, uning mentaliteti va dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, dunyoqarash tizimi va ularning xususiyatlari muayyan inson, ijtimoiy guruh, tabaqa va butun millatning ma'naviy qiyofasini belgilab beradi.

«Dunyoqarash» tushunchasi o'zlikni anglash, vatanparvarlik, milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy barkamollik kabi tuyg'u va tushunchalar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Chunki, dunyoqarash aynan ana shu ruhiy-ijtimoiy hodisalar orqali oydinlashadi, umuminsoniy qadriyatlarining tarixiy bir bo'lagiga aylanadi.

4. Falsafiy dunyoqarashning tarixiy shakllari insoniyat taraqqiyotining qonuniy natijasi bo'lib, jamiyat rivojlanishining

ma'naviy mezonni sifatida namoyon bo'lgan. Taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida kishilarning tabiatga, o'zlarining ijtimoiy hayotiga bo'lgan munosabati turli rivoyat va afsonalarda o'z ifodasini topgan. Ular shu tariqa mifologik dunyoqarashni shakllantirgan. Yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurashda yaxshilikning mudom tantana qilishi mifologik dunyoqarashning gumanistik mazmunidan dalolat beradi. Xususan, o'zbek xalqi sivilizatsiyasi jarayonida yaratilgan rivoyat, afsona va boshqa janrlardagi og'zaki ijod namunalari millatimiz tarixda qanday ma'naviy qiyofaga ega bo'lganini hanuz ko'rsatib turadi. Ular bugungi kunda jahon ahlini hayratga solmoqda. Masalan, qadimiy merosimiz namunasi - «Avesto»da yaxshilik ramzi - Axuramazda va yomonlik timsoli - Axriman o'rtasidagi kurash tarixi misolida oxir-oqibatda ezgulik baribir g'alaba qozonadi, ya'ni yorug'lik zulmat ustidan g'alaba qiladi, degan g'oya asosiy o'rinni egallaydi va hayotbaxsh g'oyalar ilgari suriladi.

Mifologik dunyoqarash qadimgi zamon kishilarining o'zlariga munosib hayot sharoitlarini yaratish ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Ezgulik va haqiqat uchun kurash g'oyalarning ifodasi bo'lgan afsona va rivoyatlarda millatning muayyan ruhiy holati, kelajakka ishonchi, vatanga muhabbati, insoniy kamolotga intilishi badiiy vositalar, afsonaviy qahramonlar timsolida ifoda etilgan.

Dunyoqarashning mifologik mohiyati bugungi fan-texnika taraqqiyoti, insonning aqliy salohiyati bag'oyat yuksalib ketgan davrda juda jo'n va ibtidoiy bo'lib ko'rinadi. Ammo afsona va rivoyatlar o'zining kuchli jozibasi, insonparvarlik g'oyalari bilan hozirgi kunda ham kishilarni ezgu fazilatlar ruhida tarbiyalashning ta'sirchan va samarali omili bo'lib qolmoqda.

Diniy qarashlar. Muayyan dunyoqarash tarkibida diniy-ilohiy qarashlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular insonning ilohga bo'lgan e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, vujudga kelishiga ko'ra, boshqa dunyoqarash shakllari kabi, muayyan asoslarga ega.

Mifologik dunyoqarash afsonaviy kuchlarni e'tirof etish bilan bog'liq bo'lsa, diniy dunyoqarash ilohiy qudratlarga e'tiqod qo'yish bilan bog'liq. Shuning uchun ham bu dunyoqarash shaklini inson qalbidagi quyidagi holatlar belgilaydi:

- emotsional-ruhiy holatlar;

- iymon-e'tiqod;

- iymon-e'tiqodning xatti-harakatlarda ifoda etilishi.

Bular ayni paytda diniy dunyoqarashning asosiy tamoyillarini ham tashkil qiladi.

Diniy dunyoqarash har bir davrda muayyan ijtimoiy vazifalarni bajarib kelgan. «Din, shu jumladan islom dini ham, ming yillar davomida barqaror mavjud bo'lib kelganining o'ziyoq u inson tabiatida chuqur ildiz otganidan, uning o'ziga xos bo'lgan bir qancha vazifalarni ado etishidan dalolat beradi. Eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs ma'naviy hayotining muayyan sohasi bo'lgan din, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan»

Jamiyat hayotida har qanday, shu jumladan, diniy dunyoqarashning o'rni va ahamiyatini ham sun'iy ravishida mutlaqlashtirish, salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu hol ayniqsa, diniy fundamentalizm va ekstremizm insoniyat uchun jiddiy xavfga aylangan hozirgi davrda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi davrda fan, texnika, dunyoviy ilmlarning kuchayib ketishi bilan «Diniy dunyoqarash, tafakkurning, insonni o'rab turgan dunyoga, o'zi kabi odamlarga munosabatning yagona usuli bo'lmaganligini ham ta'kidlash zarurdir. Dunyoviy fikr, dunyoviy turmush tarzi ham u bilan yonma-yon va u bilan teng yashash huquqiga ega bo'lgan holda rivojlanib kelgan»².

Diniy dunyoqarashni teologiya deb ataladigan falsafiy fan o'rganadi. **Teologiya** olam va odam munosabati, umrning mazmuni, hayot va o'lim muammosi kabi masalalarni ilohiyot, diniy e'tiqod tushunchalari bilan bog'lab tahlil qilish hamda o'ziga xos mukammal tizimini yaratgan. Bugungi kunda diniy dunyoqarashning bir talay asosiy vazifalari orasida, uning hayot ziddiyatlarini bartaraf qilish bilan bog'liq regulyativ faoliyati nihoyatda muhimdir. Umuman, dinning barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati benihoyat ulkan va u tobora ortib bormoqda.

Falsafiy dunyoqarashning asosiy yo'nalishlari. Dunyoqarash tizimi va unga xos nisbatan mustaqil yo'nalishlarning har birini falsafiy mulohazaning oydinlashgan (konkretlashgan) shakli sifatida qarash

² Ислом Каримов. Буюк келажак сари. - Т.: «Ўзбекистон», 1998, 442-бет.

mumkin. Falsafiy dunyoqarash, sodda qilib aytadigan bo'lsak, insonning olam, odam va borliqqa munosabatini ifodalovchi bilimlar tizimidir. Unga inson borlig'ining mohiyati nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, moddiy yoki ma'naviy jihatlarini nechog'lik mutlaqlashtirilishiga qarab, uning tarkibida materialistik va idealistik dunyoqarash yo'nalishlari mavjudligini ko'ramiz.

Agar borliq va uning xossalari mavjudlik, bog'liqlik, o'zgarish va taraqqiyot nuqtai nazaridan bildirilgan munosabatlarni umumlashtiradigan bo'lsak, uning tarkibida metafizik va dialektik, sofistika va sinergetik kabi qator dunyoqarashlar mavjudligini ko'ramiz. Bular sof nazariy-falsafiy masalalar bo'lib, ular to'g'risida «Olam va odam», «Dunyoni falsafiy tushunish» bo'limlarida maxsus to'xtalib o'tamiz.

Falsafiy dunyoqarash borliq haqidagi ilmiy qarashlar tizimining o'z-o'zicha shakllangan (mexanik) yig'indisi emas, balki ularning umumiy qonuniyatlar asosidagi tizimidir. Falsafiy dunyoqarash tarkibida quyidagi tamoyillar nomoyon bo'ladi:

- turli dunyoqarash shakllarining o'zaro aloqadorligi kuchaymoqda;
- muayyan dunyoqarash shakllanish va rivojlanish jarayonida insonga munosabatning ahamiyati ortib bormoqda;
- milliy dunyoqarash umuminsoniy dunyoqarash shakli va uning tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelgan.

Falsafiy dunyoqarashning bu umumiy tamoyillari har qanday konkret dunyoqarash shakllari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, uning yana quyidagi tamoyillari ham bor:

- ilmiylik;
- tarixiylik;
- mantiqiylik;
- universallik;
- maqsadlilik;
- g'oyaviylik;

- nazariya va amaliyotning birligi.

1. *Falsafiy dunyoqarash ilmiydir*, chunki u narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarni kundalik ong darajasidagina emas, balki nazariy ong darajasida ham ifodalaydi. Har qanday falsafiy dunyoqarash shakli ob'ektiv olamdagi narsa va hodisalarning konkret munosabatlarini aks ettiradi.

2. *Falsafiy dunyoqarashning tarixiylik tamoyili* jamiyatning o'tmishi dunyoqarashlar tarixidan iboratligini va uzluksiz rivojlanishini ifodalaydi.

3. *Falsafiy dunyoqarashning mantiqiy izchilligi tamoyili* har qanday dunyoqarash shakli va darajasining mantiqiy birikmalar orqali ifodalanishi bilan izohlanadi. Agar mantiqiy izchillik buzilsa, dunyoqarashning tashqi olamni xolis, ilmiy, aniq-ravshan va izchil aks ettirishiga putur yetadi.

4. *Falsafiy dunyoqarashning universalligi* boshqa dunyoqarash shakllarining mazmunini tashkil qilishi bilan sifatlanadi, ya'ni har qanday dunyoqarash shakli o'ziga xos falsafiy xususiyatga ega.

5. *Falsafiy dunyoqarash maqsadga mavofiq bo'lib*, inson manfaatlariga mos keladi. Chunki, inson muayyan maqsad, orzu-umidlar bilan yashaydi, ularni o'z dunyoqarashida aks ettiradi.

6. *Falsafiy dunyoqarashning g'oyaviylik tamoyili*, uning asosida muayyan g'oya yotgani bilan ifodalanadi. Xususan, bugungi o'zbek milliy falsafiy dunyoqarashi milliy mustaqillik, o'zlikni anglash, millatimiz kelajagini belgilaydigan istiqloq g'oyasiga tayanishi bilan xarakterlidir. Falsafiy dunyoqarash shu g'oyani e'tiqodga aylantirish va uning amalga oshishi uchun xizmat qiladi.

7. Falsafiy dunyoqarashning eng muhim tamoyillaridan biri *nazariya va amaliyot birligidir*. Dunyoqarashning nazariya sifatida mavjudligi ijtimoiy amaliyot tajribalarini ijodiy umumlashtirib, istiqbol rejalarini belgilashda qo'l kelishi bilan izohlanadi. Shuningdek, dunyoqarashning amaliyotga joriy etilish jarayonida uning usul va vositalari muhim ahamiyatga ega.

Falsafiy dunyoqarashning vazifalari (funktsiyalari). Falsafiy dunyoqarashning zikr etilgan tamoyillari, uning vazifalarini belgilab beradi. Ya'ni, bu vazifalar jamiyatning umumbashariy ruhdagi maqsad-

muddaolaridan, manfaatlaridan kelib chiqadi hamda boshqa dunyoqarash shakllari uchun uslubiy ahamiyat kasb etadi.

Dunyoqarash, avvalo insoniy munosabatlar ifodasidir. Shu nuqtai nazardan, u insonning borliqqa munosabatida, dastlab uning bahosi tarzida ko'zga tashlanadi.

Bu — falsafiy dunyoqarashning *baholash* vazifasini anglatadi. Ya'ni, inson, o'z ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib, narsa-hodisalarni: yaxshi-yomon, foydali-zararli, savob-gunoh, oriyat-benomuslik kabi qarama-qarshi mezonlarga ajratadi.

Inson narsa-hodisalarga baho berar ekan, buning zamirida uning ijtimoiy hayoti, ya'ni ongli munosabatlari yotadi. Bunda inson yoki jamiyat munosabatlari dunyoqarashning o'zi tayanadigan omillarga (ideallariga) moslashtiriladi. Orzu-havaslariga erishishning usullari, vositalari, amaliy yo'nalishlari belgilanadi.

Dunyoqarash inson faoliyatini axloqiy me'yor, diniy qadriyat, xuquqiy hujjat va siyosiy mexanizmlar kabi usul-vositalar orqali *boshqarish* vazifasini ham ado etadi. Bunda falsafiy dunyoqarashning o'zicha nisbatan mustaqil bo'lgan har bir yo'nalishi o'ziga xos boshqarish usuliga ega bo'ladi. Masalan, insonni ezgulikka yo'naltirish uchun axloq uning aql-zakovatiga; din — iymon-e'tiqodiga; huquq — qonunlarga, jazo idoralariga; siyosat-davlat funksiyalariga tayanadi va o'ziga xos ta'sir yo'nalishlariga ega bo'ladi.

Falsafiy dunyoqarashning inson faoliyatini *nazorat qilish* vazifasi ham bor. Bunda dunyoqarashning jamoatchilik fikri tarzidagi ko'rinishi nazarda tutiladi. Masalan, o'zbek xalqining tarixiy rivojlanishi va ma'naviy hayot tarzida mahalla ijtimoiy nazoratning muhim instituti tarzida faoliyat ko'rsatgan.

Darhaqiqat, o'zbek mahallalarida bag'rikenglik, o'zaro mehr-oqibat, hamdardlik kabi noyob fazilatlar kamol topadi. Shuning uchun ham Islom Karimov uni «O'zini o'zi boshqarish maktabi... demokratiya darsxonasi», deb ta'riflaydi³.

Falsafiy dunyoqarashning *birlashtirish* (kommunikativ) vazifasi turli dunyoqarash yo'nalishlarini milliy va umuminsoniy g'oyalar atrofida

³ Ислом Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман» - «Фидокор», 2000 йил, 8 июн

uyg'unlashtirishi bilan xarakterlanadi. Turli manfaatlar bilan bog'liq bo'lgani bois dunyoqarashlar o'rtasida muayyan ziddiyatlar ro'y berishi tabiiy. Bunday sharoitda falsafiy dunyoqarash ularni murosaga keltirishga xizmat qiladi.

Falsafiy dunyoqarash, o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy-tarixiy tajribani umumlashtirish, jamiyat istiqbolini ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lganligi uchun ham xalqni muayyan g'oya atrofida birlashtiradi.

Masalan, tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, muayyan davrlarda falsafiy dunyoqarash inson tub manfaatlarini bilan bog'liq bo'lganligini, millat kelajagini belgilaydigan ozodlik g'oyasi atrofida kishilarni birlashtirganini ko'ramiz. Bu hol mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurash davrida yaqqol namoyon bo'lgan. Ushbu g'oya (ozodlik falsafasi) dunyoqarashning tarkibiy qismi sifatida millatning turli tabaqalarini, e'tiqodi, iqtisodiy ahvoli va siyosiy mavqeidan qat'i nazar, birlashtirgan va umumiy kurashga safarbar qilgan.

Har qanday dunyoqarash inson ehtiyojlaridan kelib chiqadi, uning manfaatlariga mos keladi. Shu bilan birga, bir tomondan, dunyoqarash o'z-o'zidan, ya'ni stixiyali ravishda shakllanib qolmaydi. Aksincha, u turli ta'lim-tarbiya vositalarining maqsadga muvofiq holdagi faoliyati natijasida vujudga keladi. Ikkinchi tomondan esa, falsafiy dunyoqarash, umuminsoniy tamaddun (sivilizatsiya) ta'siri o'laroq shakllangan bo'lsa, muayyan inson, ijtimoiy guruh yoki millatni tarbiyalashning turli imkoniyatlari va vositalarining mushtaraklashgan shaklidir.

Binobarin, falsafiy dunyoqarashning *tarbiyaviy* vazifasini yuqorida zikr etilgan boshqa vazifalarning asosi sifatida qarash kerak. Bu — kishilarda keng va teran fikrlash qobiliyatini vujudga keltirish asosida bag'rikenglik, murosasiz, har qanday ziddiyatlarni madaniy yo'l bilan hal qilish, kelajakka umid va ishonch ruhini shakllantirishdan iborat.

Tayanch tushunchalar

Falsafa - yunoncha *phileo* - sevaman, *Sophia* - donolik degan ma'noni anglatadi. Insoniyat tarixidagi eng kadimiy ilmlardan biri. Olam va uning yashashi, rivojlanishi va tarakkiiyoti, xayot va inson, umrning moxiyati, borlik va yuklik kabi kuplab muammolar xakida baxs yuritadigan fan.

Dunyoqarash - Inson uzini va dunyoni zaruriy ravishda anglashi, unga baxo berishi, xulosa chikarishi bulib, dunyoni inson ongidagi uziga

xos in'ikosidir. Insonning uziga va uni kurshab turgan borlikka bulgan munosabatlarini ifodalaydigan kunikmalari, malakalari, bilimlari xamda dunyoni amaliy va nazariy uzlashtirish xamdir.

Mif - yunoncha mifhos suzidan olingan bulib, afsona, rivoyat, xikoyat kabi ma'nolarini anglatadi. Ibtidoiy davr kishilari ongi va tushunchasida inson, tabiat, jamiyat va koinotning paydo bulishi bilan boglik vokealar, shuningdek, tabiat va jamiyat xodisalarining aks etishidir.

Mifologik dunyokarash - Ijtimoiy tarakkiyotning boshlangich boskichlariga xos bulib, dunyoni tushunishning oddiy usuli, xayoliy in'ikosidir.

Din - arabcha - ishonch, ishonmok demakdir. Borlikni yaratuvchi va boshkaruvchi, adolatning yuksak namunasi, moddiy olamga xos bulmagan va ayni vaktida barkamollikning oliy kurinishi sifatida tushuniluvchi oliy mavjudotga, ya'ni Xudoga nisbatan munosabat, tasavvur, urf-odat va marosimlar majmuidir.

Diniy dunyokarash - Olamdagi vokea va xodisalar sabablarini iloxiy kuchlar, oldindan belgilangan maksadlar bilan boglab tushunishdir.

Takrorlash uchun savollar

1. «Falsafa» tushunchasining mohiyatini siz qanday tushunasiz?
2. Falsafaning bahs mavzusi nima?
3. Falsafa milliy bo'lishi mumkinmi?
4. Falsafaning umuminsoniyligi deganda nimani tushunasiz?
5. Dunyoqarash nima?
6. Falsafiy dunyoqarashning g'oyaviy ildizlari nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Dinning dunyoqarash tizimidagi o'rni va ahamiyati qanday?
8. Falsafiy dunyoqarashning vazifalari nimalardan iborat?

Asosiy adabiyotlar

1. Falsafa: ma'ruza matnlari. (Nazarov Q. va boshq.) -T.: O'AJBNT markazi, 2000. 8-25 betlar.
2. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi (tarjima). T., «Sharq», 2002. 9-16-betlar.

3. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
4. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
5. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
6. Toxir Karim. Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. T., «Cho'lpon», 2003. 3-17-betlar.
7. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 114, 418-423-betlar.
8. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
9. Falsafa asoslari. Darslik. T., «O'zbekiston», 2005.
10. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.
11. Yo'ldoshev S. Jahon falsafasi. T., 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Darsni anik yunaltirilgan savollar asosida olib borish.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internetdan olingan ma'lumotlar.

O'zingizni sinab ko'ring!

1. «Falsafa» atamasini birinchi bo‘lib qaysi faylasuf o‘z asarida qo‘llagan?

- A. Aristotel
- B. Pifagor
- S. Suqrot
- D. Platon

2. Dunyoqarashning qanday funksiyalari mavjud?

- A. Bilish funksiyasi
- B. Qadriyatlarga munosabati
- S. A, B, D javoblar to‘g‘ri
- D. Xulq atvorni belgilash

3. Dunyoqarashning tuzilishi qanday?

- A. Dunyoni sezish
- B. Dunyoni idrok etish
- S. Dunyoni tushunish
- D. A,B,S javoblar to‘g‘ri

4. Tarixan dunyoqarashning shakllari bu?

- A. Mif, fan, ov
- B. Mif, din, falsafa, fan
- S. Din, san‘at, mehnat
- D. Fan, falsafa, ov

5. Mif atamasi qanday ma‘nolarni anglatadi?

- A. O‘yin, san‘at
- B. San‘at, voqea
- S. Rivoyat, afsona
- D. Afsona, urush

6. Monoteizm bu?

- A. Ko‘p xudolik
- B. Yakka xudolik
- S. Xudosizlik
- D. Ruhlarga sig‘inish

7. Dunyoqarashning qaysi shakllari e‘tiqod va tuyg‘ularga tayangan?

- A. Falsafiy dunyoqarash

B. Mifologik va diniy dunyoqarash

S. Ilmiy dunyoqarash

D. Kundalik dunyoqarash

8. Falsafiy dunyoqarash dunyoni nimalarga tayangan holda tushuntiradi?

A. E'tiqodda

B. Tuyg'ularda

S. Aql va bilimlarda

D. Sezgilarda

9. Falsafaning predmeti bu?

A. Olamning yaxlit birligi

B. Borliq

S. Inson

D. Fan

10. Kosmotsentrizmning asosiy xususiyati nimadan iborat?

A. Odamni tadqiq etishni

B. Yerni tadqiq etishni

S. Kosmos va tabiatni anglashni

D. Hayotni anglashni

2-MAVZU. QADIMGI SHARQ VA ANTIK DUNYO FALSAFASI

REJA:

1. Qadimgi Sharq, Misr va Bobildagi falsafiy fikrlar.
2. Hind falsafasi.
3. Qadimgi Xitoy falsafasi.
4. Antik dunyo falsafasi.

Sharq qadimiy madaniyat o'chog'i va jahon sivilizatsiyasining beshigi deya bejiz ta'riflanmagan. Farb madaniyati tarixini o'rganish jarayonida Ovrupotsentrizm nazariyasiga og'ib ketish g'ayriilmiy bo'lgani kabi, masalaning Sharq bilan bog'liq jihatini tahlil etganda ham Osiyosentrizm g'oyalari ta'siriga tushmaslik lozim.

Shu bilan birga, Sharqning o'ziga xosligi, unga mansub bo'lgan madaniy taraqqiyot jahon sivilizatsiyasining beshigi, dunyo xalqlari rivojiga qo'shilgan munosib hissa ekani ham sir emas. Bu hol jahonning barcha xolis mutaxassis olimlari tomonidan e'tirof etiladi. Qolaversa, Vatanimiz sivilizatsiyasining Sharq sivilizatsiyasi quchog'ida voyaga yetgani va uning qadriyatlarini o'zida aks ettirganini, unga va butun dunyo madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatganini doimo esda tutish darkor.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko'pgina mutaxassislar bizning Vatanimiz o'tmishini, Misr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi sivilizatsiyalaridan biri bo'lgan Shumer davrlarini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o'ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu madaniyat o'choqlari haqida maktab ta'limi jarayonida «Eng qadimgi tarix» darsliklari orqali ma'lumot berilgan. Zukko talabalar o'sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podsholik va imperiyalar bo'lganini yaxshi biladi. Biz bugun o'sha davrlardagi falsafiy dunyoqarash, qadimgi ajdodlarimizning fikr-mulohazalari, o'ziga xos ta'limotlarining asosiy tamoyillari bilan yaqinroq tanishmoqchimiz. Ko'hna Sharq sivilizatsiyasining beshiklaridan biri bo'lgan Misr, qadimgi zamonda ilk o'troq hayot va o'ziga xos dehqonchilik an'analari boshlangan Nil daryosi bo'ylaridagi madaniyat dunyo olimlari diqqatini tortib keladi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafasi. Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya'ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Tabiiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo'nalishda borgan. Birinchi yo'nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog'liq ekanini, ikkinchi yo'nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Birinchi holda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea-hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o'rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu - o'sha davr uchun tabiiy hol edi, ya'ni u - davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda ifodalanishi edi. Aynan ana shu hol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo'lsa-da, aksariyat hodisalarning falsafiy asosda izohlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi holatda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda o'z bo'lgan odamzod, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish ko'nikmasi hali shakllanib ulgurmagani o'sha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yo'q edi. Bu - o'sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xo'jayinning o'z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbat», «Arfist qo'shig'i», «O'z hayotidan hafsalasi pir bo'lgan kishining o'z joni bilan suhbat» kabi bitiklarda yaqqol namoyon bo'lgan. Ularda hayotning, umrning mazmuni, o'sha davrdagi odamlarga xos tuyg'ular bayon qilingan.

Qadimgi Misr va Bobilda shakllangan falsafaning eng asosiy xususiyati shundan iborat ediki, ularda, bir tomondan, xudolarga ishonch, ilohiy kuchlarning tabiat va jamiyatga ko'rsatadigan ta'sirini mutloqlashtirish xususiyati ustuvor bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, afsona va rivoyatlar tarzida bo'lsa-da, dunyoviy bilimlar, ilmiy qarashlar ham asta-sekin shakllana boshlagan. Umuman, bunday xususiyatni, qadim zamondagi barcha sivilizatsiyalarga xos deyish mumkin.

Yahudiylilik dini. O'sha davrda eng qadimgi Sharq xalqlaridan biri yahudiylarning milliy mafkurasi — iudaviylik shakllana boshlagan. Bu

din, asosan, ana shu millatga mansub kishilar o'rtasida yoyilgan bo'lib, eramizdan avvalgi ikki minginchi yillar boshida Falastinda vujudga kelgan. «Zabur» va «Tavrot» kabi muqaddas kitoblar bu dinning asosiy manbalaridan hisoblanadi.

Yahudiylik yahudiy va Falastin xalqlarining ba'zi e'tiqodlarini o'zida aks ettirgan dindir. Eramizdan avvalgi X-VI asrlarda yahudiylik monoteistik (yakka xudolikka ishonish) dinga aylanib, olamni yaratuvchi Yahve xudosiga e'tiqod qilish uning asosiy tamoyili hisoblangan. Bu dinda Muso alayhissalom — payg'ambar, «Tavrot» xudo tomonidan unga yuborilgan ilohiy kitob ekani, qiyomat kunida barcha birdek tirilishi, jannat va do'zaxning mavjudligi, gunohkorlar jazosiz qolmasligi, savobli ishlarni qilganlar u dunyoda rag'batlantirilishlari haqidagi qarashlar ilgari surilgan.

Ko'p yillik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yahudiylik Sharq xalqlaridan biri — yahudiylarning milliy dini bo'lgani bois, ana shu qit'ada yashovchi boshqa xalqlarga xos bo'lgan ko'pgina diniy qarashlari bilan ham bir qadar mushtarakliklarga ega. Chunonchi, uning zardo'shtiylik bilan o'xshash jihatlar ham yo'q emas. Masalan, «Tavrot» va «Avesto»dagi aksariyat qonunlar, diniy-falsafiy kategoriyalar o'rtasida yaqinlik ko'zga tashlanadi. Umuman olganda esa, barcha dinlar orasida ilohiy qadriyatlarni mutloqlashtirish, xudo g'oyasini muqaddaslashtirish, bu dunyo va u dunyo bilan bog'liq qarashlarga ko'proq e'tibor berish kabi o'xshash jihatlar uchraydi.

Hindiston falsafasi. Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta'limotlar yozma manba — «Veda»larda o'z aksini topgan. «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. «Veda»da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to'rtta to'plam (samxitlar) shaklida yetib kelgan. Bular — «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adxarvaveda»dir.

Hind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashhur bo'lgan manbalarda ham o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degan ma'noni anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli

vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. Ularning mazmuni va uslubi har xil va turlicha falsafiy qarashlar mahsulidir. «Upanishadalar»dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borliq, uning hayotdagi o'rni va vazifasi, tashqi olam va inson tabiati, uning hayoti va ruhiyatining mohiyati, bilish imkoniyatining chegaralari, axloq me'yorlari haqidadir. Falsafiy muammolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

Qadimgi hind falsafiy maktablar ikki guruhga bo'linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarini astika va nastika deb ataydi. Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa — astika guruhiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm — nastika guruhiga kiradi.

Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» haqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi. Buddizm va Jaynizm diniy-falsafiy maktablar bo'lishiga qaramay, ular ham «Veda»ning muqaddasligini tan olmagan. Sankhya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo'lib, olam asosida moddiy unsur (prakriti) modda va ruh (purusha) yotadi, deb hisoblaydi. Bu yo'nalishga, asosan, olamdagi barcha narsalar ikki unsurning turli teng miqdorda (proporsiyada) birikishidan yuzaga keladi, olam sababiyat orqali rivojlanadi, olamda uchta sabab mavjud, deyiladi. Ular quyidagilardir: moddiy sabab, yaratuvchi sabab, aloqador bo'lmagan sabab. Bu falsafiy maktab haqida buyuk bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» asarida atroflicha fikr yuritgan.

Qadimgi Xitoy falsafasi. Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Yuan-in davlatida muayyan xo'jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo'liga o'tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g'oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy (551-479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning

«Hikmatlari», ya'ni aforizmlari juda mashhur. Konfutsiy ta'limotida umuminsoniy qadriyatlarning xitoy xalqi turmush tarzida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi, bu xalqqa xos ma'naviy mezonlar aks etgan. Bu ta'limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy g'oyalar majmui, millatning mafkurasi sifatida odamlarning ma'naviy ongi va qiyofasi shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. u hozirgi Xitoyda ham o'zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiy fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi — taqdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko'ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi. u, ya'ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib — insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning ta'kidlashicha, shaxs faqat o'zi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy ta'limotida insonning hayotdagi ijtimoiy o'rni nihoyatda ulug', u o'ziga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rmasligi, o'ziga ravo ko'rgan narsani boshqalariga ham ravo ko'rishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g'oyalari takomilida muhim o'rin tutgan. Bu ta'limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko'tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni — tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Si», ya'ni beshta unsur — olov, suv, havo, yer va yog'och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Szining ta'kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o'zgarmas, harakatsiz holda bo'lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi kurash, ya'ni in va Yan' orasidagi munosabat — bizni o'rab turgan olamni harakatga

keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o'rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonida turishi, o'zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko'rsatishi lozim. Bo'lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu o'rinda ekologik falokatni nazarda tutgan. «Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o'ch oladi», degan edi Lao-Szi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Umuman, tabiat, jamiyat va insonga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lish, Ona zamin va Vatanni asrab-avaylash, odamlar o'rtasidagi munosabatlarda yaxshilik tomonida turish — qadimgi xalqlarga xos bo'lgan falsafaning bosh g'oyalaridir. O'sha, hamma narsa oddiy tushunilgan qadim zamonlardayoq buyuk aql egalari odamlarni tabiatni asrashga, insonni qadrlashga chaqirgani bejiz emas. Ular insoniyat hayotiga xavf soladigan darajaga yetmay turib, u boradagi muammolarning oldini olish to'g'risida juda ibratli o'gitlar bergan. Qadimgi dunyo falsafasini chuqurroq o'rgangan odam o'sha davr mutafakkirlari hozirgi zamon sivilizatsiyasi qarshisida turgan barcha umumbashariy muammolardan odamlarni ogohlantirganligining guvohi bo'lishi mumkin. Gap bu ogohlantirishni eshitish, ularni o'zlashtirish va hayotning qonuniga aylantirishda edi, xolos. Afsuski, odamzod nasli o'zi yaratgan buyuk daholarning barcha o'gitlariga hamma vaqt ham quloq solavermagan. Ilm va fanda necha-necha kashfiyotlar qilingan, ammo ulardan o'z vaqtida kerakli tarzda foydalanilmaganiga ko'hna tarix guvoh. Bugun ham ajdodlarimizning Vatan, tabiat, jamiyatni asrash, undagi tartib va qoidalarni buzmaslik to'g'risidagi da'vatlari eskirgani yo'q. Yillar, asrlar o'tishi ularning qadrini tushirmaydi. Zero, bu ta'limotlar insoniyatning o'tda yonmas va suvda cho'kmas umuminsoniy qadriyatlarini to'g'risidadir.

Qadimgi Yunoniston va Rim falsafasi. Qadimgi davr falsafasining yana bir silsilasi Yunoniston va Rimga tegishlidir. Bu davrdagi falsafiy qarashlar — antik davr falsafasi deb yuritiladi. Unda Milet falsafiy maktabi, Eley falsafiy maktabi, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy, tabiiy — ilmiy, ijtimoiy — ahloqiy ta'limotlari o'rganiladi.

Yunonistonda dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida Milet shahrida yuzaga kelgan va rivojlangan. **Milet maktabi** vakillari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning

asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 — 547 yillarda yashagan). U Yunon fani va falsafasining asoschisi bo'lib, o'z davrining yetuk siyosiy arbobi, jo'g'rofi, faylasufi bo'lgan. Fales ta'limotiga ko'ra, tabiatdagi turli-tuman jism va hodisalar dastlabki ibtido — suvdan paydo bo'lgan va yana suvga aylanadi va bu moddiy birlik doimo o'zgarishda bo'ladi. Anaksimandr (Falesning shogirdi) eramizdan avvalgi VII asr oxiri va VI o'rtalarida yashab ijod etgan. U «Tabiat haqida» asarini yozgan, biroq asar bizgacha yetib kelmagan. Fales olamning asosiga suvni qo'ygan bo'lsa, Anaksimandr dunyo — cheksiz, gazzimon apeyrondan iborat, issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik apeyrondan ajralib chiqib, moddaning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishini ta'minlaydi, deb hisoblagan. Uning ta'limotini zamondoshi, shogirdi Anaksimender davom ettirdi. Anaksimender (eramizdan avvalgi 588-525 yillar) havoni — olamning asosi, deb bilgan. Uningcha, havoning quyushishidan suv, yer, tosh kabi moddalar tashkil topgan, siyraklashishidan esa olov paydo bo'lgan.

Yana bir yunon faylasufi **Geraklit** (eramizdan avvalgi 520-460 yillar) Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'idagi Efes shahrida zargar oilasida dunyoga kelgan. U stixiyali dialektikaga asos solgan, olov — olamning asosi, deb bilgan. uning fikricha, olamda hamma narsa harakatda. «Oqar suvga bir soniyada ikki marta tushish mumkin emas, chunki suv har daqiqada yangilanib turadi». Olamda turg'unlik yo'q. Harakat butun tabiatga, barcha jism va hodisalarga xosdir. Abadiy harakat — abadiy o'zgarishdir. Harakat qarama-qarshilik asosida sodir bo'ladi. «Kurash hamma narsaning otasi, hamma narsaning podshosidir», degan ekan Geraklit. Bundan Geraklit kishilar o'rtasida urushlarni targ'ib qilgan ekan-da, deya xulosa chiqarish noto'g'ri. Geraklitning fikricha, doimiy o'zgarish, harakat va o'zaro qarama-qarshi tomonlarga o'tish — jismlar sifatining nisbiyligi bilan bog'liq. Masalan, dengiz suvi inson iste'moli uchun yaroqsiz bo'lsa, baliqlar uchun ayni muddaodir. Geraklitning qarashlari falsafiy tafakkur rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Pifagor (eramizdan avvalgi 580-500 yillar) Yunonistonning Samos orolida yashab o'tgan. u qadimgi Yunonistonda diniy-mafkuraviy falsafiy maktab, ya'ni pifagorchilikka asos solgan. Pifagor o'zining siyosiy qarashlari tufayli podsho Polikret bilan chiqisha olmagan va Samosni tark etib, janubiy Italiyaga ko'chib ketgan, o'sha yerda o'z uyushmasini tashkil etgan. Uningcha, dunyoni bilish jarayoni, avvalo, raqamlarni bilishdan boshlanishi kerak. Pifagorchilarning ta'limotiga ko'ra, olamning asosida modda ham, tabiat ham emas, balki

ideallashgan raqamlar yotadi; narsa va hodisalar aynan ana shu raqamlar mahsulidir. Pifagorchilar birinchi bo'lib Yunonistonda tabiatdagi narsa va hodisalarni izohlashda miqdor kategoriyasini ilgari suradi. Pifagor zodagonlar oilasiga mansub bo'lgani bois aristokratiyani himoya qilgan. U «tartib» to'g'risidagi ta'limotini yaratib, faqat aristokratlar o'rnatgan tartib ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynaydi, degan. Uning fikricha, demokratiya bu tartibotning buzilishidir.

Eley falsafiy maktabi namoyandasi Ksenofan (eramizdan avvalgi YI — V asr) shoir va faylasuf bo'lgan. U Kichik Osiyoda dunyoga kelgan. Ilm olish maqsadida Yunonistonga, janubiy Italiyaga sayohat qilib, umrining so'nggi yillarini Eley shahrida o'tkazgan. Tarixchi Diogen Laertskiyning yozishicha, Ksenofant «Tabiat haqida» asarining muallifidir. Afsuski, ushbu asarning yarmigina omon qolgan, xolos. u ko'pxudolikka hamda insonlarga xos sifatlarni hayvonlarga, o'simlik dunyosiga daxldor deb biluvchi ta'limotga qarshi chiqib, mifologiyani rad etishga harakat qilgan. uning falsafiy ta'limotiga ko'ra, tabiat - o'zgarmas va harakatsizdir, «Hamma narsa yerdan unib chiqadi va pirovardida yana yerga qaytadi». Biz hammamiz yerdan tug'ilganimiz va yerga aylanamiz». Ksenofan qadimgi yunon faylasuflaridan birinchi bo'lib, bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan. Bu qadimgi yunon gnoseologiyasining rivojiga turtki bo'ldi.

Ksenofant ilgari surgan g'oyalar uning shogirdi Eley falsafiy maktabining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, eramizdan avvalgi 504 yili tug'ilgan Parmenid tomonidan rivojlantirilgan. Eley falsafiy maktabining namoyandalaridan biri Parmenidning shogirdi va do'sti Zenon (490-430 yillar) o'z ustozining ta'limotini himoya qildi va uni rivojlantirdi.

Qadimgi Yunon madaniyatida **sofistlar falsafasi** katta o'rin tutadi. Sofistlar antropologiya (inson haqidagi fan) va gnoseologiya (bilish to'g'risidagi fan) muammolari bilan shug'ullangan. Sofistlar yangi kasblarning mohir ustalari, ya'ni o'qituvchilar, diplomatlar, notiqlar, sud mahkamalarida ishlovchi mutaxassislardan iborat bo'lib, haqiqat, osoyishtalik, adolat o'rnatishga xizmat qilgan. ularning ta'limoti Suqrot falsafasiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

Suqrot (eramizdan oldingi 469-399 yillar.) (asli — Sokrat) — qadimgi Yunon faylasufi. «Afinaning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etgan, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullangan, hurfikrli inson,

kambag'aldan chiqqan, tosh yo'nuvchining o'g'li, o'ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo'lgan.

Uning hayoti fojiali tugagani to'g'risidagi misol falsafiy afsonaga aylanib ketgan. O'z davrida Afinadagi hukmron tuzum tartib-qoidalariga qarshi chiqib, yangi fikrlarni ilgari surgani uchun ruhoniylar uni dahriylikda hamda yoshlarni axloqan buzishda ayblaganlar. Unga shunchaki ayb emas, siyosiy ayb qo'yilgan. Garchand qutilish imkoni bo'lsa-da, qonun va jamiyat tartiblarini nihoyatda qattiq hurmat qilganligi bois, u jazodan qochishni istamagan va bir qadah zahar ichib o'lgan. Suqrot va uning tarafdorlari jamiyat qonunlariga, ular qanday bo'lishidan qat'i nazar, so'zsiz itoat etishni targ'ib etganlari g'oyatda ibratlidir. Holbuki, Suqrot va uning shogirdlari Afinada amal qilgan qonunlarni noto'g'ri va adolatsiz deb hisoblagan hamda ularni qattiq tanqid qilgan, ammo, shunday bo'lsa-da, ularga bo'ysungan. Shu ma'noda, Suqrot o'zini aybdor deb topgan sud hukmiga itoat etgan va o'zini uning ixtiyoriga topshirgan. «Aflotun mening do'stim, ammo qonun do'stlikdan ustun turadi» degan hikmatli ibora o'sha davr ma'naviyatining yaqqol ifodasidir.

Suqrot o'z ta'limotini og'zaki ravishda ko'cha-ko'yda, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari bilan birga shakllantirgan va xalq ongiga singdirishga harakat qilgan, lekin bironta ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta'limotlari mohiyatini shogirdlari Ksenofant, Aristofan va Aflotunlarning asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Ksenofant «Suqrot haqida esdaliklar» asarida o'z ustozini haqida iliq so'zlar aytib, uni olijanob, axloq-odob borasida haqqoniy fikr yuritgan inson sifatida ta'riflagan. Yoshlarning axloqini buzgan deb unga siyosiy ayb qo'yish — tuhmat ekanini alohida ta'kidlagan. Aflotun esa uni chuqur mulohazali, insonni ulug'lovchi donishmand, deya ta'riflagan, uning falsafiy qarashlarini o'z asarlarida Suqrot nomidan bayon etgan. Suqrotning fikricha, falsafaning markazida axloq masalalari turmog'i lozim. Jamiyatning ravnaqi, tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq va odobning ahvoliga bog'liq. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o'rin tutganli bois xalqimiz, buyuk allomalarimiz Suqrot nomini benihoya hurmat bilan tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-nasihatlariga amal qilgan.

Suqrotning shogirdi **Aflotun** (asli — Platon) jahon falsafasi tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafaqat faylasuf olim, balki san'atkor, shoir va dramaturg bo'lgan, o'z g'oyalarini dialoglar tarzida bayon qilgan. Aflotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug'ilgan. O'zidan

keyin 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma'lumotlarini birdan-bir to'g'ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotunning eng yaqin do'sti va shogirdi bo'lgan.

Aflotun «**Foyalar dunyosi va soyalar dunyosi**» ta'limotining asoschisidir. Uningcha, g'oya haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soyasidir. Haqiqiy o'zgarish va taraqqiyot g'oyalar dunyosiga xos, soyalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. Foyalar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo'ladi va tarixda chuqur nom qoldiradi. Aksariyat kishilar esa, soyalar dunyosi bilan kifoyalanadi. Aflotunning jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti uning dunyoqarashida markaziy o'rinlardan birini tashkil etadi. U faqat antik davr falsafasi — ontologiya va gnoseologiyaning klassigi bo'lib qolmay, mumtoz antik siyosiy nazariya va pedagogikaning bilimdoni ham bo'lgan. Aflotun ijtimoiy-siyosiy masalalarga doir «Davlat», «Qonunlar», «Siyosat» va «Kritiy» nomli asarlar yozib qoldirgan. «Davlat» asarida jamiyat haqida, uning ideal siyosiy tuzumi to'g'risidagi qarashlarini markaziy ta'limoti — g'oyalar nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda ilgari surgan. Uning fikricha, davlatning to'rtta shakli mavjud: teokratiya; oligarxiya; demokratiya; tiraniya. Aflotunning ideal davlat to'g'risidagi orzulari negizida adolat g'oyasi yotadi. Aflotun aytganidek, jamiyat barcha a'zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo'ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir.

Aflotunning shogirdi va safdoshi **Arastu** (384 — 322 yillar) (asli — Aristotel) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o'zining betakror, jahonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. O'n yetti yoshida o'z ilmini oshirish maqsadida Afinaga kelib, Aflotun asos solgan akademiya o'qishga kirgan va 20 yil davomida (Aflotunning o'limiga qadar) shu yerda tahsil olgan. Keyinchalik Makedoniya podshosi Filippning II taklifiga binoan, uning o'g'li Aleksandrda 3 yil muntazam ustozlik qilgan. Binobarin, keyinchalik dunyoni zabt etib, jahongirlik maqomiga ko'tarilgan Iskandarning kamolotida Arastuning xizmatlari beqiyos bo'lgan. Filippning o'limidan keyin Aleksandr taxtga o'tirgach, Arastu Afinaga qaytib kelib, 50 yoshlarida «Likkey» nomli maktab ochgan. Ilmiy faoliyatining samarali bo'lishida, umuman, Yunonistondagi ilm-fan rivojida Aleksandr tomonidan ko'rsatilgan himmat va rag'batlar muhim ahamiyat kasb etgan. Iskandar vafotidan keyin unga qarshi kuchlar bosh ko'tarib, Arastuni dahriylikda ayblashgan va sudga

tortishgan. Suddan oldin Evbey oroliga ko'chib ketgan Arastu ko'p o'tmay o'sha yerda vafot etgan.

Arastu zabardast olim bo'lib, mantiq, psixologiya, falsafa, axloq, notiqlik san'ati, tabiiy fanlar bo'yicha o'lmas, bebaho asarlar yozib qoldirgan. Uning barcha asarlari borliqni o'rganishga qartilgan. Mantiqqa oid asarlarining barchasini «Organon» («Qurol») nomli asariga jamlagan. Faylasuf barcha fanlarni ikki turga — nazariy va amaliy fanlarga bo'lgan. Amaliy fanlar shogirdlarga yo'l-yo'riq ko'rsatishga, biror bir foydali ishni amalga oshirishga yo'naltirilgan. U nazariy fanlarni uch qismga - falsafa (metafizika), matematika va fizikaga ajratgan.

Faylasuf olamdagi narsa va hodisalar to'rtta sababga ega. Bular — moddiy sabab, ya'ni modda (materiya); shakliy sabab yoki shakl; yaratuvchi sabab; pirovard sabab yoki maqsad sabablardir. Yaratuvchi sabab, Arastu talqinicha, harakat manbaidir. Masalan, ota va ona bolaning ulg'ayishi sababchisidir. Arastu pirovard sabab (maqsad sabab) vositasida insonga xos bo'lgan maqsadni tabiat hodisalariga ham tatbiq etmoqchi bo'lgan. Harakat olam singari abadiydir. Ayni paytda, olam o'zining abadiy sababi, ya'ni harakatlantiruvchi kuchiga ega.

Arastuning jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti «Davlat», «Siyosat» kabi asarlarida bayon etilgan. Uning fikricha, davlat boshqaruvi jamiyatning erkin va farovon hayoti uchun xizmat qilishi lozim. Baxtli hayot mazmuni faqat moddiy mo'l-ko'lhilik bilan belgilanmaydi, balki seroblik ma'naviy boylik bilan uyg'un bo'lgandagina, jamiyat baxtli hayot kechiradi. Davlatning boyligi, asosan, o'rtacha mulkka ega bo'lgan fuqarolarning mehnati bilan ta'minlanadi. Arastuning bu boradagi qarashlari bugungi kunda Vatanimizda kichik va o'rta biznes sohasini rivojlantirish yo'lida olib borilayotgan islohotlar mohiyatiga juda hamohangdir.

Yunon falsafasida **Demokrit**ning qarashlari ham muhim o'rin tutadi. U haqiqiy borliq — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-ehegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliq o'zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar — bo'linmas va o'zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari behisobdir. Harakat, degan edi Demokrit, atomlardan iborat moddaning abadiy, tabiiy holatidir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U «na tabiatda na jamiyatda xech bir narsa tasodifan paydo bo'lmaydi», deb yozgan. Demokritning falsafiy qarashlarida axloqiy ta'limot muhim o'rin tutadi.

Uning bu boradagi qarashlari siyosiy qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Yaxshi boshqarilayotgan davlat — buyuk qo'rg'ondir. Davlat manfaatlari qolgan barcha narsalardan ustun turmog'i lozim.

Me'yor, deydi faylasuf, axloqning tabiat insonlarga in'om etgan kuch va qobiliyatga mos kelishadadir. Donolik uchta hosil keltiradi: yaxshi fikrlash; yaxshi so'zlash; yaxshi harakat qilish. Demokritning axloqiy qarashlari o'z davridagi amaliy ma'naviy munosabatlarning umumlashmasidir. Uning ta'limoti bugungi kunda insonlarni axloq-odobga, diyonatga da'vat etadi.

Epikur (341-270 yillar) — qadimgi Yunon mutafakkiri. Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotini yanada takomillashtirib, uni yuqori pog'onaga ko'targan va tegishli qarashlar bilan boyitgan faylasuf. Epikur ta'limoticha, olam — moddiy, abadiy va cheksiz. Atomlar — bo'linmas, olam — jism va bo'shliqdan iborat, deb yozgan edi u. Barcha jismlarni Epikur ikki guruhga bo'lgan. Birinchi guruhga jismlarni tashkil etuvchi atomlarni kiritgan bo'lsa, ikkinchi guruhga atomlarning birlashishidan tashkil topgan jismlarni kiritgan. Epikur ichki harakat qonuniyatini kashf etib, Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotiga ulkan hissa qo'shgan. Epikurning falsafiy-axloqiy ta'limoti o'z zamonasida ilg'or ahamiyatga ega bo'lgan. Rohat-farog'at, xursandchilik deganda, kayf-safo, maishat, shohona hayotni emas, balki jismoniy ezilish hamda ruhiy tashvishlardan xalos bo'lishni, ozodlikni tushunamiz, deydi Epikur. uning fikricha, davlat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida tuzilishi lozim. Epikur ilgari surgan ijtimoiy kelishuv g'oyasi keyinchalik XVIII asr fransuz ma'rifatparvarlari hamda XX asr faylasuflari tomonidan davom ettirilgan.

Epikur ta'limotini rimlik **Lukresiy Kar** (eramizdan avvalgi 99-55 yillar) davom ettirgan. U «Narsalarning tabiati to'g'risida» nomli asari bilan mashhur bo'lgan. Yashashdan maqsad, deb yozgan Lukresiy, baxtli hayot kechirishdan iboratdir. Jamiyat ham, xuddi tabiat singari, o'z qonunlariga ega hamda tabiat qonuniyatlariga tayangan holda rivoj topadi, deydi u. Uning falsafiy qarashlari o'z davri va o'rta asr falsafasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Uning fikricha, modda (materiya) — abadiy, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib, shaklini o'zgartirib yashash — uning xossasi. Olamdagi barcha narsalar ikkiga — oddiy va murakkab turga bo'linadi. Lukresiy Kar atom harakatining uchta turini sanab o'tgan. Bular — narsaning og'irlikka ega bo'lgani uchun to'g'ri chiziqli harakati, narsaning o'zicha og'ish harakati, narsaga turtki bo'lgan asosga qaratilgan harakat. Lukresiyning

nazariyasi mohiyatan sodda bo'lsa-da, tabiatshunoslikka ulkan ta'sir ko'rsatgan.

Biz xorijiy Sharq va antik dunyo falsafasi haqida juda qisqa ma'lumot berdik. Ularga mansub ayrim oqim va mashhur faylasuflar ta'limoti to'g'risida nihoyatda muxtasar fikr yuritdik. Aslida bu mavzular o'ta keng qamrovli bo'lib, ularning mohiyatiga yetib borish uchun ko'p va xo'b o'qib-o'rganishga to'g'ri keladi. Ishonchimiz komilki, siz, aziz talabalar ularni mustaqil o'qib-o'rganish jarayonida to'liq o'zlashtirib olasiz.

Tayanch tushunchalar

Antik falsafa - kadimgi davrda eramizdan avvalgi 8 asrda Yunonistonda, eramizdan avvalgi 2 asrda Rim jamiyatlarida shakllanib, eramizning 6 asriga kadar rivojlanib kelgan falsafiy ta'limotlar umumlashmasi.

Vedalar - diniy mazmunga ega adabiyotlar. Ba'zi taxminlarga kura, deyarli tukkiz asr davomida Xindiston yarim orolida yashab kelgan kadimiy xalk va elatlar tomonidan yaratilgan.

Upanishadalar - sirli bilimlar deb atalib, vedalarning falsafiy kismidir. U ma'lum bir kitob yoki falsafiy risolalar shaklida bulmay, balki turli mavzularda, turli davrlarda asosan noma'lum mualliflar tomonidan yaratilgan matnlar tuplami. Xar bir matn u yoki bu muallifning falsafiy mushoxadalarining kiskacha bayonidan iborat.

Eley maktabi - pifagorchilarning ittifoki kabi Elladning Eley shaxrida yuzaga kelgan. Bu maktabning asosiy namoyondalari Ksenofan, Parmenid, Zenon va Melisslardir. Eley maktabi ta'limoti kadimgi Yunon falsafasining shakllanishida, uning kategoriyalari, jumladan, borlik kategoriyasining rivojida yangi kadam xisoblanadi. Ioniyaliklarda borlik jismaniy, pifagorchilarniki esa matematik bulsa, Eley maktabida u falsafiydir. Eleyliklar birinchilar katorida borlik va tafakkur urtasidagi munosabat masalasini kuydilar. Antik falsafa shakllanishining yakuni Eley maktabi bilan tugallanadi.

«Tavrot», «Veda» — diniy kitoblar. astika — «Veda»ning muqaddasligini tan oluvchi, nastika — uning muqaddasligini tan olmaydigan maktablar. Dao — tabiat qonuni, si — borliqning asosida yotgan besh unsur, yan — yorug'lik kuchi, in — zulmat kuchi, metafizika — qadimgi yunonistonliklar fikricha, borliqning asosini o'rganadigan dastlabki falsafa, atomlar — bo'linmas deb tasavvur qilingan zarrachalar.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi Misr falsafasiga xos xususiyatlarni sanab bering.
2. «Veda»lar nima va qachon paydo bo'lgan?
3. Buddaviylik ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
4. Konfutsiylik nima?
5. Lao szi falsafasida Dao qonuni nimani anglatadi?
6. Milet falsafiy maktabi to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Geraklitning «Oqar suvga ikki marta tushib bo'lmaydi» degan hikmatli iborasi falsafiy mohiyatini tushuntirib bering.
8. Suqrot qanday faylasuf bo'lgan?
9. Aflotunning g'oyalar dunyosi haqidagi ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
10. Arastu haqida nimalarni bilasiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 17-168-betlar.
2. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
5. Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. T., «Cho'lpon», 2003. 18-20, 33-41-betlar.
6. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 29, 206, 475-476-betlar.
7. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Mexnat 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.

8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo‘llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Guruxlarda juftlik yoki kichik guruxlarga bulinib ishlash.

Mavzuda qo‘llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internetn ma’lumotlari.
3. Multimediya.

O‘zingizni sinab ko‘ring!

1. “Yuksak fazilatli inson bilan munosabatlarda hushmuomala bo‘lishi, mamlakatni boshqarishda izchil bo‘lishi lozim, ishda imkoniyalardan kelib chiqish, harakatda vaqtni hisobga olish...” ushbu fikr muallifini toping?

- A. Lao szi
- B. Konfutsiy
- V. Farobiy
- G. Beruniy

2. Platonning g‘oyalar haqidagi talimoti qaysi asarlarida o‘z aksini topgan?

- A. Bazm, Fedon, Fedor, Davlat
- B. Metafizika, G‘oyalar haqida
- V. Teatet, Parmetit
- G. Sofist, Kritiy

3. Qaysi faylasuf davlatni boy va zodagon kishilar emas, balki ishning ko‘zini biladigan oqil odamlar boshqarishi lozim deb hisoblaydi?

- A. Suqrot
- B. Platon
- V. Arastu
- G. Epikur

4. “Ayni bir daryoga ikki marta tushishi mumkin emas, ikkinchi marta tushayotgan odamga yangi suvlar oqadi” degan fikr qaysi faylasufga tegishli?

- A. Geraklit
- B. Suqrot
- V. Arastu
- G. Platon

5. «Dialektika» soʻzini ilk bor kim ishlatgan?

- A. Suqrot
- B. Platon
- V. Empidokl
- G. Epikur

6. “Kategoriya” risolasi muallifi kim ?

- A. Aristotel
- B. Suqrot
- V. Platon
- G. Empidokl

7. Gʻarb antik falsafasida materiyaning diskret tuzilishi haqidagi talimot qanday ataladi?

- A. Atomistika
- B. Gumanistika
- V. Kategoriya
- G. Mantiqiylik

8. Atomistika asoschilari kimlar?

- A. Levkipp va Demokrit
- B. Epikur va Lukresiy Kar
- V. Lukresiy Kar va Levkipp
- G. Demokrit va Epikur

9. “Osmon har bir insonning jamiyatdagi oʻrnini belgilaydi, uni taqdirlaydi, uni jazolaydi” bu fikr kim tegishli?

- A. Konfutsiy
- B. Nyaya
- V. Lao szi
- G. Gʻazzoliy

10. Falsafiy tafakkur Qadimgi Sharq va Gʻarbda ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatida qanday koʻrinishda vujudga kelgan?

- A) Mifologiya
- B) Ontologik
- V) Gnoseologik
- G) Dialektik

3-MAVZU. MARKAZIY OSIYODAGI FALSAFIY FIKRLAR, UNING JAHON MADANIYATIDA TUTGAN O'RNI

1-mashg'ulot

REJA:

1. Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlar.
2. "Avesto" va zardushtiylik g'oyalari.
3. Markaziy Osiyoda buddaviylik.
4. Moniy va Mazdakning falsafiy qarashlari.

2-mashg'ulot

REJA:

1. Ilk o'rta asrlarda Vatanimizning jahondagi yirik madaniyat markazlaridan biriga aylanishi.
2. Markaziy Osiyo uyg'onish davri falsafasi.
3. Hozirgi davr O'zbekiston falsafasi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, biz falsafa tarixini faqat mashhur nomlar va ular yaratgan ta'limotlarni bilib olish uchungina o'rganmaymiz, balki insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk faylasuflarning ibratli hayoti, o'lmas g'oyalari mohiyatini chuqur anglash, ularga tayanib, bugungi kun falsafiy muammolarining qulay yechimini topish, shu tariqa Vatanimiz va xalqimizga halol xizmat qilish, qolaversa, buyuk ajdodlarimizga, elu yurtimizga munosib farzandlar bo'lish uchun ham puxta va chuqur o'rganamiz.

Tarixni bilish, undan to'g'ri va xolis xulosalar chiqara olish inson ma'naviy kamoloti uchun nihoyatda muhim. Tarix — buyuk muallim, o'tmishdan saboq beradigan tarbiyachidir. Gap eng qadimgi davr falsafasi haqida borar ekan, bu haqiqat yanada katta ahamiyat kasb etadi. Ayrimlar «Bizga ming yillar qa'rida yotgan madaniyat va falsafadan nima foyda, yaxshisi, bugunning gapidan gapiringg'», «O'tmish qa'ridan tashbeh izlagandan ko'ra, bugungi muammolar ustida bosh qotirgan ma'qul emasmig'» degan xayollarga borishi mumkin. Bir qarashda ularning gapida ham jon borgan o'xshaydi. Ammo bir narsa aniq: o'tmishni bilmasdan turib, kelajakni to'g'ri tasavvur etish mumkin emas. Zero, o'tmishsiz kelajak yo'q.

Shu ma'noda, biz falsafa tarixini azbaroyi o'tmishga qiziqqanimiz uchun o'rganmayapmiz. Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday g'oyalarning tug'ilishiga sabab bo'lgani, qaysi ta'limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani, qaysi mafkura odamzodni ko'proq rivojlanish yoki tanazzul tomon yetaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu — falsafa bilan shug'ullanayotgan mutaxassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega. Tarixni falsafasiz to'g'ri tushunib bo'lmagani kabi, falsafani ham tarix haqiqatisiz to'g'ri anglab bo'lmaydi.

Shularni nazarda tutib, quyida biz mamlakatimiz tarixida muayyan iz qoldirgan ayrim falsafiy qarashlar va ta'limotlar haqida qisqcha to'xtalib o'tamiz.

Zardo'shtiylik ta'limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri zardo'shtiylikdir.

Bu ta'limotga Zardo'sht asos solgan bo'lib, Sharq va Farbda Zaratushtra, Zaroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardo'sht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shaxs ekanli haqida aniq bir to'xtamga kelingani yo'q. U o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. Lekin uning payg'ambarligi ilohiy asosga ega emas. Ya'ni bu haqiqat ilohiy kitoblarda o'z tasdig'ini topmagan.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu ta'limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo'lgan. U o'z davrida xalqni ezgulik va adolat g'oyalariga da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, uning g'oyalari bilan bog'liq qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va xalqimiz turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda.

Zardo'shtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. unda qadimgi xalqlarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, o'ziga xos qadriyat va urfodatlar aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari-

yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan.

Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o'zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek-Baqtriya davri falsafasi ham xalqimizning taraqqiyot tarixida muhim o'rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qo'shini mahalliy xalqlarning qattiq qarshiligiga uchrangani, u «Avesto»ning ko'pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma'lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarixchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmagani, uni o'qiy olmagan sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushunmagan va uni yoqish to'g'risida ko'rsatma bergan, degan fikrlarni bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu — tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da, xaspo'shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida fanlarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donishmand sifatida yetti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta'lim olgan edi. Binobarin, Shoh Filippning o'g'li Aleksandrni savodsiz, kitobning qadrini tushunmaydigan bir kimsa deb ta'riflash tarix haqiqatiga to'g'ri kelmaydi.

To'g'ri, u «Avesto»ni o'tda kuydirgan bo'lishi mumkin. Lekin buni kitobning qadrini tushunmagani uchunmas, balki yerli xalqlarni birlashishga da'vat etib turuvchi, ular e'tiqod qo'ygan milliy g'oyalarning timsoli bo'lgan va o'z saltanatiga qarshi muttasil kurash olib boruvchi vatanparvarlarni tarbiyalaydigan manba ekanini nazarda tutib, shu ishni amalga oshirgan. Qolaversa, o'zini dunyodagi eng rivojlangan hudud madaniyatini jahonga yoyish uchun mas'ul deb bilgan, to'g'rirog'i, o'sha madaniyatdan boshqasini tan olmagan mashhur jahongir uchun zabt etilgan xalqning «Avesto»dek buyuk kitobi bo'lishi kutilmagan hol edi. U, yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur kitob omon tursa, u ushbu zamin farzandlari uchun o'zlikni anglash, binobarin, kuch-qudrat manbai bo'lib qolaverishini nihoyatda yaxshi tushungan. Aleksandr dan keyin yashagan Rim imperatorlari ham Misr va Vizantiyaga qarshi urush qilib, yahudiylarning yerini bosib olganida tub aholining madaniy boyliklarini yo'q qilgani, «Zabur» va «Tavrot»ning qadimgi nusxalarini kuydirib yuborgani yuqoridagi misolning tasodifiy emasligidan dalolat beradi.

Umuman, har qanday sharoitda ham istilochilarning birinchi ishi xalq va millatlarni zo'rlik bilan bosib olish, boyliklarini talash bo'lsa, keyingi asosiy faoliyati — millatni o'z tarixi va an'alaridan uzib qo'yish, madaniy merosini talon-taroj qilish, uning ma'naviyatini yo'qotishdan iborat bo'ladi. Tarixning bu achchiq sabog'i mustamlakadan ozod bo'lgan, o'z mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlashga intiladigan har qanday xalq taraqqiyoti uchun eng muhim xulosa bo'lib xizmat qiladi.

Iskandarga qarshi kurashda xalqimizning milliy qahramoni Spetamen beqiyos mardlik va jasorat ko'rsatadi. U Iskandarga qarshi ayovsiz qarshilik ko'rsatgan vatanparvar lashkarboshilardan biridir. Aslida, uning qahramonligi millatimizning o'sha davrdagi o'z davlatchiligini, o'zi yashaydigan hudud dahlsizligini saqlab qolish uchun olib borilgan kurashning yaqqol timsolidir. Albatta, bu lashkarboshi ortidan xalq ergashsa, elning ozodlik va mustaqillikka intilish tuyg'usi kuchli bo'lmasa, Spetamenning nomi bu qadar mashhur bo'lib ketmas edi. Negaki, inson naqadar kuchli, tadbirkor va omadli bo'lmasin, agar xalq bilan birga bo'lib, uning dardlariga darmon izlamasa, hurriyat g'oyalari bayroq qilib ko'tarmasa, haqiqiy milliy qahramon bo'lolmaydi. Spetamen esa o'sha xalqimizning ruhi, orzu-umidlari, mustamlakachilarga qarshi matonati ramzi sifatida tariximiz qatiga mangu muhrlanib qolgan.

Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'rniga ega. U diniy-falsafiy ta'limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asrning oxiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta'limotga asos solgan donishmand Sidxarta urug'idan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya'ni nurlangan degan laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar O'rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta'limot O'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toxaristonga balxlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi. «Xalqchil bo'lganligi uchun O'rta Osiyoga keng yoyilgan. Buddaviylikning O'rta Osiyoga yoyilishi quyidagi to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. Kushonlardan oldingi davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga to'g'ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan.

Ikkinchi bosqich. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik Oʻrta Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning axloqqa oid masalalar, halq ommasini sabr-qanoat va bardoshga daʼvat etuvchi gʻoyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Uchinchi bosqich. Bu davrda Oʻrta Osiyoda buddaviylik taʼlimotining manbalari yoyilgan.

Toʻrtinchi bosqich. (IX-XIV asrlar) islom Oʻrta Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan.

Buddaviylikning Oʻzbekiston va Hindiston xalqi oʻrtasida oʻz davrida maʼnaviy koʻprik boʻlib xizmat qilganligi aniq. Xalqlarimiz orasidagi doʻstlik va birodarlikning ildizlari ham oʻsha davrga borib taqaladi va bugungi kunda aksariyat kishilar, ayniqsa, yoshlarimizning hind xalqi, uning madaniyati va sanʼatiga qiziqishi tasodifiy emas.

Moniy taʼlimoti yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. u zardoʻshiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha yetib kelmagan. Moniy hatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham tuzgan. uning taʼlimoticha, hayotda dastavval nur dunyosi - yaxshilik va zulmat dunyosi- yovuzlik boʻlgan. Ular oʻrtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (ruh — nur farzandi, jism — zulmat mahsuli) iborat. Moniylik xalq ommasi manfaatlarini himoya qiluvchi taʼlimot boʻlgani sababli hukmron mafkura qarshiligiga duch kelgan.

Moniylik taʼlimoti asosida **Mazdak taʼlimoti** yuzaga kelgan. U eramizning V-VI asrlarida keng tarqalgan edi. Uning asoschisi Mazdak (470-529 yillar) boʻlgan. Mazdak va uning maslakdoshlari oʻz qarashlarida halq ommasiga suyangan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yoʻlida olib borgan harakatlariga rahnamolik qilgani uchun tez fursatda ularning maslakdoshlari, izdoshlari koʻpayib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yoʻlida kurashga daʼvat etuvchi mafkura sifatida xizmat qilgan. Unda asosiy yovuzlik-boylikka hirs qoʻyish va oʻta kambagʻallik qoralanadi. Bu insonparvar harakatdan choʻchigan shoh Mazdakni turli hiylalar bilan oʻlimga mahkum etadi. Mazdakiylar harakati, eramizning VI asrida bostirilganiga qaramay, turli mamlakatlarda muayyan darajada davom etgan. Oʻrta Osiyoda Muqanna, Ozarbayjonda Bobak boshliq dehqonlar va shahar kambagʻallarining zulmga qarshi kurashlari bunga misol boʻladi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta'limotlar, ular ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatiga ega. Sanab o'tilgan qadimgi diniy-falsafiy ta'limotlar, ya'ni zardo'shtiylik, uning bosh kitobi — «Avesto», Moniy ta'limoti, «Moniy yozuvi», mazdakiylik harakati jamiyatda adolat, erkinlik, teng huquqlilik tamoyillarini qaror toptirishiga da'vat etgan. Vatan ozodligi yo'lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat O'rta Osiyoda, balki jahonning boshqa o'lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimizning o'sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma'naviyatimiz, falsafamiz jahon sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Sirasini aytganda, mamlakatimiz tarixi islom dini yurtimizga kirib kelgan davrdan boshlanmaydi. U islomga qadar ham ming yillar mobaynida rivojlanib kelgan shonli tarixiga ega. Lekin, afsuski, Vatanimizning ana shu davr tarixi nihoyatda kam o'rganilgan. Bu davrga oid manbalarning aksariyati esa yo'q qilib yuborilgan. Bu vayronkorlikning boshida miloddan avval makedoniyalik Aleksandr turgan bo'lsa, mamlakatimizni zabt etgan keyingi bosqinchilar ham ana shu yo'ldan borgan. Ular xalq ongidan mustaqillik va erkin hayot to'g'risidagi maqsad-muddaolarni butunlay yo'qotib yuborishga urinishgan. Buning natijasida ma'naviy qashshoq va tarixiy xotirasiz kishilar tarbiyalanishi lozim edi. Bosqinchilar Movarounnahrda nihoyatda boy madaniyat shakllanganini e'tirof etgan. Ammo uning bosqinchilik g'oyalariga mos kelmaydigan juda ko'p namunalarini ayovsiz yo'q qilishgan. Ayniqsa, ma'naviy qadriyat va madaniy boyliklarni shafqatsizlarcha g'orat qilish asosiy o'rinda turgan. Yurtimizda arablar istilosiga qadar ustuvor bo'lgan ma'naviy va madaniy durdonalar qadrini yaxshi anglaydigan va ularning ahamiyatini to'g'ri tushunadigan kishilar birinchi navbatda yo'q qilib yuborilgan. Bu to'g'rida Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida quyidagilarni yozgan: «Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimini boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib va butkul yo'q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi»⁴. Ushbu asarning boshqa sahifasida ulug' vatanparvar olim yuqoridagiga o'xshash yana bir fikrni quyidagicha ifoda etgan: «Qutayba

⁴ Abu Райхон Беруний. «Танланган асарлар». 1-жилд. Т. «Фан», 1968, 72-бет.

xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz bo'lib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar»⁵.

Beruniy zamonida islom yagona hukmron diniy mafkura bo'lib turganini e'tiborga olsak, zikr etilgan asar va undagi teran fikrlarni bunday o'ktamlik bilan aytish g'oyat ulkan jasoratni talab etgani ayon bo'ladi. Istilochilarning bunday vayronkor siyosati keyin ham davom etgan. Xususan, mustabid sho'rolar mafkurasi hukmronlik qilgan davrda ham ana shunday hol ro'y bergan. Nihoyatda boy qadriyatlarimiz, falsafiy ta'limotlarimiz, umuman o'z merosimizdan bebahra bo'lib qoldik.

Istiqlol tufayli ajdodlarimiz yaratgan boy va o'lmas madaniy merosni o'rganish imkoni tug'ildi. Tarixiy xotirani tiklash, xalqimiz qalbida milliy qadriyatlarga sodiqlik, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish hozirgi kunda ma'naviy hayotning ustuvor yo'nalishiga aylandi.

Mazkur mavzuga asos bo'lgan davr falsafasi arab istilosi va mamlakatimizda islom dinining taraqqiy etishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu falsafa, ba'zi chet ellik mutaxassislar aytgani kabi, faqat arablar madaniyatining bir qismi emas. Balki bizning Vatanimiz farzandlari ulug' bobokalonlarimizning islom diniga, islom falsafasiga, butun arab dunyosi va jahon sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan ta'limotlari dunyoga kelgan davr falsafasi hamdir.

Shu bilan birga, bu ajdodlarimizning bosqinchilarga qarshi kurashini aks ettirgan, xalqimiz madaniyati va ma'naviyati nihoyat darajada rivojlanganini butun jahonga yaqqol namoyon qilgan davr falsafasidir.

Bu Muqanna kabi milliy qahramonlarimiz keng xalq ommasiga bosh bo'lib ozodlik kurashi olib borgan paytlarda elning ruhini ko'tarib, ilhomlantiruvchi ezgu g'oyalar shakllangan davr falsafasidir.

Bu Amu va Sirdaryo bo'ylarida yashagan xalqning dahosi eng yuksak darajaga ko'tarilgan, uning atoqli namoyandalari jahon madaniyati sahifalariga o'zlarining o'chmas nomlarini muhrlab ketgan davr falsafasidir. Bu falsafaning xususiyatlari o'sha davrda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

⁵ Абу Райхон Беруний. «Танланган асарлар». 1-жилд, Т. «Фан», 1968, 82-бет.

Mazkur mavzuni o'rganishdan maqsad, Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, yosh avlod qalbida mafkuraviy immunitetni shakllantrish, «Yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Ularning tafakkurida o'zligini unutmastlik, ota-bobolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatini qaror toptirish»dan iborat⁶.

Arab bosqini va islom dini. Movarounnahr arablar tomonidan zabt etilishi arafasida Turk qog'onoti tizimiga kirar edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk qog'onoti bilan sosoniylar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning oxiri va XIII asrning boshlarida bu hudud arab xalifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi halqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrda arablar bosqini bilan birga islom dini ham kirib keldi. Islom so'zi arabcha tangriga o'zini topshirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabi ma'nolarni anglatadi. Islom dini bayrog'i ostida keng hududda arab qabilalari birlashgan, mavjud tarqoqlikka chek qo'yilgan, yagona markazlashgan arab xalifaligi tashkil topgan.

Qur'on va hadislarida islomiy ta'limotning asosi bayon qilingan. Qur'on — muqaddas kitob. Unda islom qonun-qoidalari, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. U 114 sura va ular tarkibidagi oyatlardan tashkil topgan.

«Sunna» esa hadislar majmui bo'lib, Qur'ondan keyin turadi va uni to'ldiradi. Unda Muhammad payg'ambarning so'zlari, xatti-harakatlari naqlar va hadis shaklida jamlangan.

Qur'on va sunnadan keyingi muhim manba — shariatdir. Shariat (to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l demakdir) — islomda huquqiy, axloqiy me'yor va amaliy talablar tizimidir. Islomdagi asosiy yo'nalishlar — sunniylik, shialik va xorijiylik. Ular diniy ta'limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy me'yorlarga oid masalalarda o'zaro farqlanib turadi.

⁶ Ислом Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман». - «Фидокор» газетаси, 2000 йил 8 июн.

Xorijiyalar yoʻnalishi oʻrta asrlar davrida koʻpgina oqimlarga boʻlinib, keyinchalik yoʻqolib ketgan. Faqat ibodiyalar (abodiyalar) oqimi saqlanib qolgan.

Sunniylik va shialik hokimiyat masalasida (sunniylik xalifalik hokimiyati, shialik esa imomat hokimiyati tarafdori), ayrim diniy marosim va anʼanalarda bir-biridan farq qiladi.

Islomdagi oqimlar aqidaviy taʼlimot va marosimchilik masalalarida bir-biridan ajralib turadigan diniy guruhlardir. Shialikdan qarmatlar, ismoiliylar, zaydiylar, nusayriylar, aliilohiyalar va boshqalar ajralib chiqqan.

Sunniylikdan ravshaniylar, ahmadiya, jangari vahhobiylar, mahdiylar ajralib chiqqan. Mazhabchilik ilohiyot masalalari boʻyicha yuzaga kelgan oʻzaro kelishmovchiliklar natijasidir.

Islomda hanafiylik, ashʼariylar, jabariylar, qadariylar, sifatiylar, murjiʼiylar, muʼtaziliylar kabi mazhablar mavjud. Qadariylar inson iroda erkinligini yoqlab chiqib, uni tan olmagan jabariylarga qarshi chiqqan. Mutakallimlar aristotelchilik falsafasi usul va vositalaridan foydalanib, islomning diniy-aqidaviy taʼlimotini asoslab berishga uringan.

Abu Mansur Moturidiy (melodiy 944 yilda vafot etgan) kalom ilmining aql maqomiga alohida eʼtibor qaratgan Samarqandda Moturidiya maktabini yaratgan. Muʼtaziliylar (ajralib chiqqanlar) yakka xudolikning adolatli ekanini, Qurʼonning tangri tomonidan yaratilganligini, iroda erkinligini yoqlab chiqqan. Uning asoschisi Vosil ibn Atodir (699-748 yillar). Uning oxirgi vakillaridan biri Zamahshariydir.

Kalom islom ilohiyotining oʻziga xos falsafiy taʼlimotidir. U diniy aqidalarni asoslab berishga uringan. U Qurʼonga tayanib, jannat va doʻzaxning azaliy ekanligini, insonda iroda erkinligining yoʻqligini, lekin insonning Olloh oldida oʻz qilmishlari uchun masʼul ekanligini asoslab berishga xarakat qilgan.

Bunday maʼnaviy jarayonlar bilan yonma-yon islomda **mashshoiyunlar va tabiiyunlarning** (Arastu falsafasi va tabiatni oʻrganishga ahd qilganlarning) falsafiy qarashlari shakllana borgan. Bu islomiy maʼnaviyatning dunyoviy va diniy masalalarda, jahon falsafiy

tafakkurida ro'y berayotgan jarayonlarga nisbatan tashabbuskor bir kuch ekanini ko'rsatib turibdi.

Qadimgi Yunon falsafasi an'analari siyosiy faoliyat va donishmandlik ko'p hollarda bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan bo'lsa, islom falsafasida siyosatga, aksincha, inson faoliyatining yuksak bir shakli sifatida qaraladi. Islomda davlatni boshqarish — bu san'at, ammo u ijtimoiy adolat taomiliga amal qilmog'i zarur, ijtimoiy adolat esa teng huquqlikka amal qilish tufayli barqaror bo'la oladi, deb hisoblanadi.

Islom falsafasiga ko'ra, insoniyat istiqboli komil insonni shakllantirish orqali yuzaga keladi, axloq-odob esa inson tafakkurining ajralmas tarkibiy qismidir. Musulmon Sharqi mutafakkirlarini aql maqomi, mantiq ilmi avvaldan qiziqtirib keladi, chunki mantiqqa tayanmagan xar qanday bilim ishonchli va samarali bo'la olmaydi. Bu masala ham islom falsafasida o'z o'rniga ega.

Tasavvuf va uning tariqatlari. Tasavvuf falsafiy oqim va diniy-ma'naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko'pgina ichki sabablar va ba'zi tashqi unsurlar — buddaviylik va hindiylikning ilk diniy tasavvurlari, sharqiy xristian tarkidunyochiligi, neoplatonizm kabilarning ta'siri ostida) paydo bo'ldi. Tasavvuf uchun vahdoniya — Ollohning birligi, Olloh va olamning porlab turishi, fano bo'lish, orif shaxsining tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlarini so'fiylar, deb ataganlar va «so'fizm» atamasi shundan paydo bo'lgan. Ilk so'fiylar aholining kambag'al toifasi orasida shakllangan. Ularning qarashlari istilochilar zulmi, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida ham yuzaga kelgan.

Tasavvufning muhim jihatlari yirik musulmon ilohiyotchisi Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-Fazzoliyning (1059-1111) «Diniy ilmlarning tiriltirilishi» asarida bayon etilgan. Ul zot dunyo qonuniyatlarini aql orqali bilishni e'tirof etgan, lekin Ollohni aql bilan anglash mumkin emasligini ta'kidlaganlar. U faqat qalb, maxsus ruhiy harakatlar — iltijo-ibodatlar ko'magida bilib boriladi. Mantiq, tabiatni bilish Ollohni tanishga xalal bermasa, ular ahamiyatlidir, agar aksincha bo'lsa, ularning maqomi chegaralanadi.

Rasmiyatchilik, aqidachilikni tasavvuf ahli qabul qilmagan. Ularning fikricha, imon-e'tiqodning mohiyati Ollohdan boshqa narsaga

muhtoj boʻlmaslik, hech qanday mulkning quliga aylanmaslik, boriga sabr-qanoat qilib yashashdir. Oллоhga yetishish uchun qalbni poklash, nafs balosidan ozod boʻlish darkor. Ana shundagina inson dili nur bilan toʻladi, nuqsonlarni boshqalardan emas, oʻzidan izlaydigan darajaga koʻtariladi, Haq sari yaqinlashadi, bemaʼni qarash va tushunchalarning qullik kishanidan oʻzini ozod qiladi, chunki inson qalbi hurdir.

Tasavvufda **kubraviya, yassaviya, naqshbandiya** tariqat-suluklari keng tarqalgan.

Kubraviya tariqatining asoschisi **Najmiddin Kubrod**ir (1154-1226). Xevada tugʻilgan, yozgan asarlari orasida «Sharhus-sunna val-masolih», «Usuli ashara», «Favoihul-jamol» kabilar mashhurdir. Kubraviya tariqatining mohiyati oʻnta usulda mujassamlashgan. Bular — tangriga oʻz xohishi bilan yuzlashish, zuhd fi dunyo — har qanday lazzatdan oʻzini tiyish, tavakkul — Oллоhga eʼtiqodi pokligi uchun barcha narsalardan voz kechish, qanoat, uzlat — xilvatni ixtiyor qilish, mulozamat az-zikr — uzluksiz zikr, tavajjuh — Haqqa muhabbat qoʻyish, sabr — nafs balosidan ozod boʻlish, muroqaba — tafakkurga gʻarq boʻlish, rizo — tangri xushnudligini qozonishdan iborat.

Kubro moʻgʻullar bilan boʻlgan janglarda jasorat koʻrsatgan va shahid boʻlgan. Moʻgʻullar Kubroning nomi ulugʻligi, obroʻsi balandligini hisobga olib, unga ozod boʻlishi, omon qolishi mumkinligini, buning uchun esa qamal qilingan qalʼadan chiqib ketishi kifoya ekanini bildirgan. Ammo Kubro bunday jon saqlagandan koʻra, oʻz xalqi bilan birga yurt himoyasi yoʻlida jon berishni afzal koʻrgan. Rivoyat qilishlaricha, ul zot qartayib qolganiga qaramay, jangchilarga faol koʻmak bergan. Buni koʻrgan shogirdlaridan biri «Ustoz, anchadan beri bayroq koʻtarib charchadingiz, uni menga bering», deganida, u «Agar kuchim boʻlganida qilich yoki kamon olgan boʻlar edim. Bayroqni bizga qoʻyingda, siz yo qilich yoki nayza bilan yogʻiyga qarshi kurashing», degan ekan. U bayroqni shunchalik mahkam ushlagan ekanki, xalok boʻlganidan keyin qoʻlidan bayroqni olishning iloji boʻlmaganidan, bir moʻgʻul Kubroning qoʻlini kesib olgan ekan.

Yassaviya tariqatining asoschisi **Xoja Ahmad Yassaviy**dir (1166 yilda vafot etgan). U Turkistonning Sayram muzofotida tugʻilgan, mashhur mutasavvif Yusuf Hamadoniyning (1140 yilda vafot etgan) taʼlim-tarbiyasi bilan voyaga yetgan, orif maqomiga erishgan. Yassaviy ustozining vafotidan keyin muayyan bir muddat uning maqomida turgan, soʻng esa bu

maqomni Abduxoliq Fijduvoniya qoldirib, Yassi — Turkiston shahriga qaytadi va o‘z tariqati, yo‘l-yo‘riqlarini tashviq etish bilan mashg‘ul bo‘ladi.

Yassaviyning oddiy xalq tushunadigan uslubda yozilgan, tasavvufiy qarashlarini aks ettirgan hikmatlari devonida o‘z aksini topgan. Unda ilohiy ishq, Haq vasliga yetishish, uning ishqida parvona bo‘lish, undan boshqa narsaga ko‘ngil qo‘ymaslik haqida fikr yuritilgan. Yassaviy riyozat, chilla, zikrga alohida ahamiyat berib, hayotining aksariyatini chillaxonada o‘tkazgan. Yassaviy tariqati Turkiston o‘lkasi, Ozarboyjon, Turkiya, Shimolda — Qozongacha, Farbda — Bolqongacha keng tarqalgan.

Bahouddin Naqshband (1318-1389 yillar) naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Bu ta‘limotning mohiyati «Dil — ba yoru dast — ba kor» shiorida yaqqol ifodasini topgan. Inson Olloh inoyati natijasi bo‘lib, bu dunyoni unutib qo‘ymasligi lozim, uning qalbi doimo Ollohda, qo‘li esa mehnatda bo‘lmog‘i lozim. U tasavvufning barcha tariqatlari singari shariat, tariqat, ma‘rifat va haqiqat maqomlarini e‘tirof etadi.

Naqshbandning ta‘kidlashicha, shariat — ahdga vafo, islomning beshta asosiy talabiga rioya qilish, dil va til birligi. Tariqat esa, o‘zidan kechish, fano bo‘lishdir. Haqiqat — behuda ishlardan uzoqlashish, haq ishlarga bog‘lanish. Demak, shariat — qonun, tariqat — yo‘l. Qonun vujud va qalbni tarbiyalaydi. Yo‘l esa ko‘ngilni poklab, ruhni ilohiy quvvatdan bahramand qiladi.

Kubraviya, yassaviya va naqshbandiya ta‘limotlari ma‘naviyatimiz tarixida juda katta o‘rin tutgan. Ular ma‘naviy taraqqiyotda muhim ahamiyatga molik bo‘lib, o‘z ta‘sirini haligacha yo‘qotmagan.

Vatanimiz sivilizatsiyasining sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga ta‘siri nihoyatda katta bo‘lgan. Uning hududida arab xalifaligidan nisbiy mustaqillikka erishgan davlatlarning tashkil topishi, xalqimizning bag‘rikengligi tufayli yangi marralarga erishildi. Dunyoviy va diniy sohalardagi madaniy-ma‘naviy yuksalish mazkur uyg‘onish davrining yorqin timsolidir. «Avesto» an‘analari, tabiatni o‘rganishdagi yutuqlar, gumanitar sohadagi ijobiy siljishlar, Sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga samarali ta‘sir ko‘rsatdi. O‘sha davrda jahon miqyosida Vatanimizning ma‘naviy-

intellektual nufuzi ortib bordi. U jahondagi yirik madaniyat va ilm-fan markaziga aylandi.

Diniy bag'rikenglik va dunyoviy bilimlar takomili. Musulmon Sharqi, jumladan islom joriy etilganidan keyin Vatanimiz hududidan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar ijodida Olloh, inson va tabiat masalalari ilohiyot va dunyoviy falsafaning muhim muammolaridan biri bo'lib kelgan. Bironta buyuk alloma va mutafakkir islomiy qadriyatlar mavzuini chetlab o'tmagan.

Diniy ilmlar sohalarida imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Abu Hanifa, imom Moturidiy va imom Burhoniddin Marg'inoniyalar peshqadamlik qilganlar.

Imom Buxoriy (810-870yillar) yirik ilohiyotchi, muhaddis sifatida 60 mingga yaqin hadis to'plagan, ulardan ishonchli deb topganlarini maxsus to'plam holiga keltirgan. Bu to'plam «Sahihi Buxoriy» nomi bilan mashhurdir.

Imom iso Termiziydan (824-892) «Payg'ambarning alohida fazilatlarini», «Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola», «Tarix» va boshqa asarlar meros bo'lib qolgan. Imom Termiziy hadislarini muntazam ravishda to'plab, muayyan tartibga solgan va yaxlit bir kitob shakliga keltirgan.

Abu Hanifa an-Nu'mon hanafiya mazhabiga asos solgan, barcha islom tarqalgan hududlarda o'z mavqeiga ega bo'lgan. Bu mazhabning muhim jihatlari kalom va ilohiyot sohalarining piri Abu Mansur Moturidiy (vafoti 944 y.) ning «Tavhid» va «Ta'vilot» asarlarida va Burhoniddin al-Marg'inoniy (1123-1197) ning «Hidoya» to'plamida o'zining yorqin ifodasini topgan. Ularning asarlarida aql maqomi va mantiq ilmiga, ilm va dalilga keng o'rin berilgan.

Muhammad al-Xorazmiy (783-850) va Ahmad al-Farg'oni (taxm. 797-865) butun musulmon Sharqi va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Xorazmiy arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-hikma») ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi to'g'risida risola», «Quyosh soati to'g'risida risola», «Musiqha haqida risola», «Tiklash va qarshi qo'yish hisobiga oid muxtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohasiga asos solindi.

Sharq xalqlari orasida «Buyuk matematik» unvoniga sazovor bo'lgan Ahmad al-Farg'oni (taxm. 798 y. da Quvada tug'ilgan) astronomiya va matematika sohalarida nom taratdi. Uning «Samoviy jismlar harakati va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob», «Astronomiya asoslari», asarlarida koinot xaritasi tuzildi. Yer va fazoviy sayyoralar hajmi, iqlimlar, jo'g'rofiy kengliklar to'g'risida kuzatuvchilar orqali asoslangan yangi ma'lumotlar berilgan, ilm-fanning yangi yo'nalishlariga asos solingan. Qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda hissiy va aqliy mushohada mushtarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida dunyoqarashni shakllantirishning muhim omillari bo'lib keldi va undan keyin yashagan ilm ahliga ta'siri sezilib turdi.

Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. **Abu Nasr Forobiy** (873-950) - musulmon Sharqida Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muvassas bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarining dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudu vojib» (oloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy.

Olam sifat, miqdor, javhar, aksidensiya (muhim bo'lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o'simliklar, minerallar va to'rtta unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Mutafakkir o'z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, ahloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida

ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qa'rida ro'y beradigan geotektonik silljishlar, Yer qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, xilma — xil olamlar to'g'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan.

Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov — tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy me'ros taxminan 280 nomdan ziyodroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «vujudi vojib» va «vujudi mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi

sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiy bo'lganligi uchun yaratilgan «vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliy (turli xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Ibn Sino Zakariyo ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tajribaga muhim e'tibor qaratdi. Masalan, alloma ular ko'magida xastaning holati, kelajakda kutilayotgan kayfiyati, dori-darmonlar tarkibi, inson va atrof-muhit o'zaro munosabati muammolarini hal etishga urinadi.

Mutafakkir o'z asarlarida ilm va axloq-odob uyg'unligi, inson kamoloti, baxt-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o'zaro hamkorligi, hukmdorning burchi to'g'risida qiziqarli g'oyalarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim. Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgalarga mehr-oqibatli, g'amxo'r bo'lmog'i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

Markaziy Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida keng tarqalgan tasavvuf ta'limotidagi komil inson maqomi, nafsni tiyish, bag'rikenglik, diniy donishmandlik, Muso al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniy tadqiqotlarida ilgari surilgan tabiiy-ilmiy g'oyalar, Forobiy, Beruniy va Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari, fandagi yangi yo'nalishlar birinchi galda musulmon Sharqi, qolaversa, butun jahon tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining ravnaqiga hayotbaxsh ta'sir o'tkazib keldi.

XIV asrning oxiri-XV asrning boshlarida Amir Temur amalga oshirgan harbiy yurishlar natijasida o'lka mustaqilligi qo'lga kiritildi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnash bosqichi bo'ldi. Ma'naviyatga homiylik harakati avj oldi. Bunga Samarqandda Ulug'bek astronomiya maktabining vujudga kelishi, rasadxonaning qurilishi, mashhur olimlar Qozizoda Rumiy, al-Koshiy, Ali Qushchi va boshqalarning fandagi jonbozligi yaqqol misoldir. Bu masala keyingi ma'ruza uchun mavzu bo'lib hisoblanadi.

Afsuski, bu madaniy uygʻonish moʻgʻul bosqini tufayli tanazzulga yuz tutdi. Amir va sultonlar oʻrtasidagi oʻzaro ixtiloflar, noahillik Chingizxon bosqiniga qoʻl keldi. Bu bosqin moʻgʻullarning 1218 yilda Oʻtror shahrini bosib olishi, uning hokimi, Xorazmshohning qaynogʻasi, Inolchiqni bandi qilishi va qulogʻiga qaynab turgan kumushni quyib yuborishdek xunrezlikdan boshlandi. Moʻgʻullarning hukmronligi davrida ana shunday qonxoʻrlik tinimsiz davom etdi. Koʻrkam shahar va qishloqlar vayronaga aylandi, iqtisodiyot tanazzulga yuz tutdi. Ilm-fan, madaniyat, jumladan falsafa ilmi ham inqirozga uchradi.

Xalqimiz moʻgʻul bosqinini qattiq qarshilik bilan kutib oldi. Garchand uquvsiz hukmdor Muhammad Xorazmshoh saltanatni saqlab qola olmagan boʻlsa-da, xalqimizning bosqinchilarga qarshi kurashi aslo toʻxtagani yoʻq. Baʼzi tarixiy manbalarga koʻra, oʻsha davrda nihoyatda katta hududdan 600 mingga yaqin qoʻshin toʻplash mumkin edi. Bu qoʻshin toʻplanganida va tajribali lashkarboshiga topshirilganida Chingizxon saltanatni bosib olishi gumon edi. Insoniyatning oʻtmishini yaxshi biladigan baʼzi olim va mutaxassislarning fikricha, agar shoh oʻzining yovqur oʻgʻli Jaloliddinni avval boshdanoq taxt vorisi etib tayinlaganida va qoʻshinnining ixtiyorini unga topshirganida, nafaqat Osiyo tarixi, balki jahon tarixi boshqacharoq yoʻldan ketishi mumkin edi.

Afsuski, tarix «Agar unday boʻlmaganida edi...» qabilidagi tamoyillarni tan olmaydi. Chingiziylar bosqini Vatanimiz madaniy taraqqiyotini bir necha asrlar orqaga surib yubordi. Oʻsha davrda bosqinchilarga qarshi kurashning eng atoqli vakili Jaloliddin Manguberdi esa millatimiz oʻz ozodligi uchun olib borgan kurashning timsoli sifatida tariximiz sahifalarida abadiy qoldi. Bu milliy qahramonimizning tavallud kuni 1999 yilda keng nishonlangani uning ruhini shod qilish va Jaloliddin Manguberдини kurashga otlantirgan ezgu gʻoyalar bizning kunlarimizda amalga oshganligining ramzidir.

Maʼruza nihoyasida, alohida taʼkidlash lozimki, Prezidentimizning «Olooh qalbimizda, yuragimizda» tamoyili oʻrta asrlar falsafasini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buyuk ajdodlarimizning bagʻrik yengligi, mazhabparastlikka berilmaganligi, ular dunyoqarashida dunyoviy va diniy ilmlarning mushtarakligi, sabr-qanoatligi barchamizga namuna — ibratdir. Bu boy maʼnaviy xazina yoshlar ongiga milliy gʻoya va istiqloq mafkurasini singdirishga xizmat qiladi,

ularni mustaqil fikrlash, do'stni dushmandan farq qilishga undaydi, yurtim deb, elim deb yashashga chorlaydi.

Tayanch tushunchalar

Anxra Manyu - Zardushtiylikda yovuz kuchlar, zulmat va ulim boshligi, Axuramazdaning dushmani, inson ruxiyatidagi salbiy xisssiyotlarning timsoli. Olamning yagona xukmdori bulmish Vakt bir-biriga zid ikki buyuk kudrat Axuramazda va Anxra Manyu ruxlarini vujudga keltiradi. Borlik ana shu kuchlar tomonidan navbatma-navbat boshkarilib turiladi.

Axura Mazda - «Avesto» ta'limotida zulm va kaboxat egallagan dunyoga, shu jumladan, umidsizlikka uchragan kishilar kalbiga yoruglik, ezgulik nurini taratuvchi, kishilarni uz kuchiga ishonchini mustaxkamlashga, kelajak abadiy xayotga istagini kuchaytiradigan va unga yunaltiruvchi kudratli kuch sifatida madx kilinadi.

Moniy - Moniy Ibn Fatak monizm ta'limotining asoschisi. Nakkosh va rassom. Markaziy Osiyo, Eron, Xindiston buylab safar kilib, zardushtiylik, buddaviylik, braxmanlik kabi turli diniy ta'limotlar bilan tanishadi. Dunyo ziyo va zulmatning abadiy kurash maydoni, insonning vazifasi esa, yovuzlikni uzil-kesil yuk kilish uchun ezgulikka kumaklashishdir. Bu goya Moniy axlokiiy ta'limotining asosini tashkil etadi.

Mazdakiylik - diniy falsafiy ta'limot. Asoschisi Mazdak (470-529). Mazdak xalk ommasining zardushtiylik koxinlari va zodagonlariga karshi kurashini boshkargan. Mazdak ta'limotiga binoan, olamda buladigan jarayonlar ongli va biror maksadni kuzlab xarakat kiluvchi ezgulik, yoruglik manbai bilan kur-kurona va tasodifiy xarakatlanuvchi korongilik manbai urtasidagi kurashdan iborat. Bu kurash «yaxshilik»ning «yomonlik» ustidan mukarrar galabasi bilan tugallanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. «Avesto» to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Zardo'shtiylikning mohiyati nimadan iborat?
3. Moniy falsafasining mazmunini aytib bering.
4. Mazdak ta'limoti nimaga da'vat etadi?
5. Islom dini to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Tasavvufda komil inson taomilini Siz qanday tasavvur qilasiz?

7. Tasavvufdagi kubraviya, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Mashhur muhaddislardan kimlarni bilasiz?
9. Sizing nazaringizda diniy bag'rikenglik nima?
10. «Ma'naviy merosni bilmay turib, mustaqillikning mafkurasini yaratib bo'lmaydi» degan fikrni qanday tushunasiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 17-168-betlar.
2. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
5. Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. T., «Cho'lpon», 2003. 18-20, 33-41-betlar.
6. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 29, 206, 475-476-betlar.
7. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

9. ОСНОВЫ философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
10. www.bilim.uz.
11. www.philosophy.ru.
12. www.filosofiya.ru.
13. www.philosophy.nsc.ru.
14. <http://philosophy.albertina.ru>.
15. www.history.ru.
16. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Guruxlarda juftlik yoki kichik guruxlarga bulinib ishlash.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma'lumotlari.
3. Multimediya.

Bilimingizni sinab ko'ring!

1. "Anvori Suxayliy", "Ahloqi Muxsiniy", "Futuvatnomai Sultoniy" asarlarining muallifini aniqlang.

- A) J. Davoniy
- B) A. Navoiy
- S) Voiz Koshfiy
- D) A. Jomiy

2. Futuvvat nima?

- A) Eldan yashirin biror ish qilmaslik, hamma odamlar bilan xushfe'llikda yashash,
- B) Ahdga vafo qilmoq
- S) Barchani o'zidan afzal bilish va o'zini hech kimdan yuqori qo'ymaslik
- D) Barchaga beg'araz insof-muruvvat ko'rsatish.

3. A. Navoiyning quyidagi misralarida qanday ahloqiy qadriyat ulug'lanadi:

Bir bo'lu, bir ko'r bir de, bir tila
Mayl qilma munda ikkilik bila.

- A) insof
- B) qanoat
- S) so'z va fikr birligi
- D) kamtarlik

4. Zaxriddin Muhammad Bobur farmonida qaysi odatdan qaytish tadbiri haqida yozilgan va buning sharafiga fuqarolardan olinadigan qanday soliq bekor qilingan?

- A) yolg'on so'zlash va jon solig'i
- B) ichkilik ichish va tamg'a solig'i
- S) she'r yozish va yer solig'i
- D) bosqinchilik va tamg'a solig'i

5. "Mamlakat kufr bilan turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi". Bu fikrni

- A) Zaynuddin Toybodiy
- B) Said Baraka
- S) Amir Temur

D) Z. Bobur

6.A. Temurning saltanatni boshqarishdagi eng asosiy tuzugi

- A) Hamma javoblar to'g'ri
- B) Kengashib ish yuritish
- S) Dini islomni rivojlantirish
- D) Bir so'zli qat'iyatli bo'lish

7.A. Navoiyning qaysi asarida jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar tahlil qilinadi?

- A) Lison ut-tayr
- B) Maxhub ul-qulub
- S) Xayratul-abror
- D) Saddi Iskandariy
- Ye) Farxod va Shirin

8. Gulxaniyning "Toshbaqa va Chayon" masalining xulosasi.

- A) Ishonmagil do'stinga, samon tiqar po'stingga. B) Aslning xatosi bo'lmas, nojinsning oshnasi bo'lmas. V) Bo'ynida illati borning oyog'i qaltiray dur.
- S) Hamma javoblar to'g'ri.

9. Kaysi mutafakir «Shayx-ur-raisi» degan nomga sazovor bulgan?

- A. Abu Nasr Farobiy
- B. Abu Ali Ibn Sino
- S. Axxmad Yassaviy
- D. Yusuf Xos Xojib

10. Kaysi mutafakir «muallim as-soniy» degan nomga sazovor bulgan?

- A. Abu Nasr Farobiy
- B. Arastu
- S. Aflotun
- D. Sukrot

4-MAVZU. O'RTA ASRLAR VA YANGI DAVR OVRO'PADAGI FALSAFIY FIKRLAR

REJA:

1. O'rta asrlarda Ovro'pa madaniyati: Nominalizm va realizm, apologetika, patristika va sxolastika g'oyalari.
2. Ovro'pada XV-XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy uzgarishlar va yangi zamon falsafiy tafakkurining shakllanishi.
3. Nemis milliy falsafasi, uning tarixiy ildizlari.

1. Yevropada Qadimgi Yunon va Rimdan o'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan ilgarigi 1 asrdan milodning XIV asrigacha, bir yarim ming yil davomida bir qancha oqimlar paydo bo'ldi va amal qildi. Bu davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustivor yo'nalishga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi.

Gnostiklar. Bu davr falsafasida o'z o'rniga ega bo'lgan gnostitsizm eramning 150 yillarida o'zining yuksak ravnaqiga erishadi. Ular shunday falsafiy ta'limot yaratdilar, ularning fikricha Xudo ruh sifatida yovuzlikda mutlaqo sof, inson esa o'z tabiatinnig ruhiy jihati bilan xudoga moslashgan. Bu masalada gnostitsizm faylasuflari xristianlikni yunon falsafasi bilan birlashtirishga harakat qildilar. Agar bu urinishda gnostitsizm g'alaba qilsa, xristianlik qadimgi dunyoning navbatdagi falsafiy dini bo'lib qolar edi va shunday bo'ldi ham. 354 yilda Pompey sobori xristianlikni Rim imperiyasining asosiy dini deb e'lon qildi.

Dualizm — gnostitsizmning asosiy yo'nalishi, bu oqim tarafdorlari moddiy va ruhiy dunyo o'rtasida mustahkam chegara mavjud deb ta'kidlaydilar. Ular ta'limotida materiya hamma vaqt yovuzlik timsolidir. Bundan ular xudo hech mahal moddiy dunyoni yaratishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Gnostiklar tomonidan e'lon qilingan darveshlik (asketizm) o'rta asrlarda monaxchilikning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Apologetlar xristianlik tarixida I va III asrlarda vujudga keldi. Apologetika so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», — demakdir. Apologetlar hukumatning xristianlikka bo'lgan dushmanligini bartaraf

qilishga, Rim davlatining xristianlikni ta'qib qilishi hech qanday oqlashga loyiq emasligini isbotlashga harakat qilganlar, o'z asarlarida mushriklik (ko'p xudolik) adabiyotlaridan olingan bahslashish (dialog) shaklidan, yoki apologetikaning mumtoz shaklidan foydalanganlar.

Apologetlar asarlarida ikki an'ana yaqqol sezilib turadi. Ya'ni inkor qilish va tasdiqlash. Ular eng avval mushriklar tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar — g'ayriodatiy harakatlar, dabdababozlik kabilarni inkor qilganlar. Xristianlikning softligini esa tasdiqlaganlar. Bu sohada Yustinning «Birinchi apologeya», «Ikkinchi apologeya» asarlarini, Tulean va Anaksagor kabi faylasuflar faoliyatini ta'kidlash lozim.

«Patristika»- so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda Farbda yepiskoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Sharqda mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatoust (347-407) edi. Uning 640ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomalarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sof ahloqiy masalalar bilan qorishib ketgan.

Farbda eng yirik cherkov otalaridan biri «Pok» degan unvonga sazovor bo'lgan Avreliy Avgustin (354-430) bo'lib hisoblanadi. U faylasuf va islohiyotchi bo'lgan. Avgustin o'z hayotini yepiskoplikka, tadqiqotchilikka, adabiyotga bag'ishlaydi. U 100 ga yaqin kitob, 500 ta da'vat va 200 ga yaqin nomalar yozadi. Uning o'sha davrdagi eng mashhur asarlaridan biri «Sig'inish» 401 yilda yozilgan. Bu asarda u o'zining xristianlikkacha bo'lgan hayotini yozadi. Muqaddas kitob «Bibliya» oyatlari ramziy — timsoliy bayon qilinadi. U mushriklik falsafasini qoralaydi. Uningcha, bu falsafa insonni xristian dinichalik hech mahal haqiqatga olib kelmaydi. Avgustin bahs shaklida boshqa (dialog) falsafiy asarlar yozgan.

«Sxolastika»- so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl saroyida o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, dinni o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga moslashtirish, dinni tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin. O'sha davrda ilohiyotni muqaddas kitoblar aqidalari asosida emas, balki falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qilish toqozo qilinardi.

Sxolastlarning maqsadi e'tiqod aqlga muvofiqmi degan savolga javob berish bo'lgan.

Realizm. Uning yirik vakillaridan biri Angelm Ketterberiyskiy (1038-1109) dir. U Shimoliy Italiyada tug'ilgan, 1093 yilda Ketterberiysk shahrining arxiepiskopi etib tayinlanadi. Angelm o'zining ikki asari bilan mashhur.

Birinchisi «Monopoliya» — xudoning borligini sabab oqibat munosabatlari tizimida isbot qilish. Bu isbot — kosmologik isbotning shakli sifatida shunday talqin qilinadi: inson hayotda ko'p ne'matlardan foydalanadi. Bu ne'matlar esa eng oliy ilohiy ne'matlarning aksidir. Ular orqali hamma narsalar mavjuddir. Uzluksiz tanazzulni tasavvur qilib bo'lmagani sababli, hamma narsaning bir sababchisi bo'lishi kerakki, biz uni xudo deb ataymiz.

Angelmning ikkinchi asari «Prologion» xudo borligining deduktiv isbotidir. Uning ta'kidlashicha, har bir odam uchun oliy va komil mohiyat haqida g'oya mavjuddir. Bu g'oya esa ob'ektiv mavjudlikka ega bo'lgan reallikka mos keladi. Chunki agar borliq mavjud bo'lmaganda edi, narsa komil bo'lmas edi. Agar xudodan yuqoriroq oliy narsani tasavvur qilish mumkin emas ekan, demak, xudo reallikda mavjuddir.

Arastu ta'limotining ko'p tomonlarini qabul qilgan o'rta asr sxolastlari mo'tadil realistlar deb atalganlar. Ularning yirik vakillari Per Abelyar va Foma Akvinskiylar bo'lgan.

Britaniyada tug'ilgan **P. Abelyar** (1079-1142) juda yoshligidanoq o'z bilimi bilan mashhur edi. Abelyar — mo'tadil realistdir. Uning ta'kidlashicha, reallik yoki universal y dastlab xudo aqlida mavjuddir, undan keyin narsalarning o'zida mavjuddir va nihoyat, odamlarning ongida mavjuddir. Abelyar «Men e'tiqod qilish uchun bilaman» degan g'oyani ilgari surgan. Ya'ni bilmaydigan, bilimsiz kishidan ko'ra, din va uning asosiy tamoyillarini yaxshi o'rgangan kishi abzal. Bunday kishi aqidaparast emas, balki o'zi bilgan narsaning qadrini biladigan insondir.

Abelyar haqiqatni topishda tafakkurning xizmatini ta'kidlab, unga hamma vaqt murojaat qiladi. Uning ta'kidlashicha, shubha hamma vaqt tadqiqotga yo'llaydi, tadqiqot esa haqiqatni topadi. Uning fikricha, insonning o'limi xudoni rozi qilish uchun emas, balki odamlarni xudoga bo'lgan muhabbat bilan taajjubga solish va odamlarga ahloqiy ta'sir

ko'rsatish maqsadida sodir bo'ladi. Bu bilan odamlar o'z hayotini xudoga bo'yso'ndiradilar. Bu qarash ahloqiy ta'sir qilish nazariyasi deb ataladi.

Foma Akvinskiy (1224-1292) mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Foma o'sha davr uchun Arastu natur falsafasini ilohiyot bilan birlashtirishga harakat qilgan. Bunda u mo'tadil realizm pozitsiyasida turgan va sxolastikaning eng yirik namoyandasi bo'lgan. Uning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishishi mumkin.

Fomaning «Ilohiy summalar» asari 3000 maqoladan iborat bo'lib, 600 masalani yoritishga bag'ishlangan. U ilohiyotning sistemali bayon qilinishi vazifasini bajaradi. «Ilohiy summalar»ning birinchi qismi xudoning mavjudligi va borlig'i masalasida bahs yuritadi. Ikkinchi qismi «xudoga qarab harakat» haqida hikoya qiladi.

Akvinskiy ta'limoticha, dunyo ierarxik narvondan iboratdir. Uning eng quyi qismida yer va 4 elementdan iborat bo'lgan hamma narsalar mavjuddir. Odam ruhi xudo va moddiy dunyo o'rtasidagi joyni egallaydi. Dunyoviy jamiyat tepasida esa, papa boshchiligidagi ilohiy davlat turadi. Yerdan uzoqlashgan sari u ilohiylashib boradi. Sayyoramiz dunyosinning tepasida farishtalar dunyosi mavjuddir. Butun koinot tuzilishi uch shaxsni birlashtirgan yagona xudo tomonidan boshqarilib turadi. Akvinskiy ta'limotidan keyinchalik «tomizm» oqimi shakllandi va u «neotomizm» tarzida g'arbda hozir ham saqlanib qolgan.

O'sha davrning mashhur faylasuflaridan biri **Vilyam Okkam**dir (1309-1349). Uning fikricha, ilohiyot aqidalari ratsional (aql) yo'l bilan isbotlanishi mumkin emas. Ular faqat Muqaddas kitob nufuzi tufayligina qabul qilinishi mumkin. Bu qarash e'tiqod va tafakkurni bir-biridan ajratardi, ularni omuxta qilishni qoralardi. Okkam, shuningdek, universalialarning ob'ektiv mavjudligini inkor qiladi. Uningcha, universalialar tafakkur tushunchalari uchun faqat ismdirlar. Bu tushunchalarni odam o'z ongida yaratgan. Uningcha, alohida odam insonga nisbatan realroq va muhimroqdir.

Rodjer Bekon (1214-1292) ham Okkam mansub bo'lgan oqim vakillaridir. U o'z hayotini ilmiy tajribalarga bag'ishlagan. Ular yordamida u tajribaviy fanga asos soldi. Bunday metodni XYII asrda Frensis Bekon ishlab chiqdi. Haqiqatni topishda tabiatni tajribaviy o'rganish metodini qo'llash nominalistlar qarashlariga to'liq mos kelardi.

Nominalistlar va realistlar o'rtasidagi qarama-qarshilik o'rta asr sxolastikasining muhim muammolaridan biri edi. Butun o'rta asrlarda sxolastikaning bu ikki oqimi o'rtasida kurash ketgan. Sxolastikaning avjga chiqqan davri — 1150 va 1300 yillarda — Foma Akviniyskiyning mo'tadil realizmi nominalizm ustidan g'alaba qozondi. Lekin 1300 yildan keyin cherkov ilohiyotchilari tafakkurida nominalizm yuqori mavqeni egallay boshladi. Bu ko'p jihatdan uyg'onish davri falsafasiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, haqiqatga erishishning tajribaviy metodini (ratsionalizm) vujudga kelishida katta xizmat qildi.

Yevropa falsafasining rivojida universitetlar muhim o'rin tutadi. Ular bilim va ma'rifatning o'chog'i sifatida 1200 yillarda vujudga keldi. 1400 yillarga kelib, Yevropada 23 ta universitet mavjud bo'lgan. Universitet dasturining juda katta qismini sxolastika bilan shug'ullanish tashkil etar edi.

Universitetlarning vujudga kelishining sababi mashhur olimlarning faoliyatidir. XII asrda Iteriy Rim huquqining buyuk tadqiqotchisi sifatida mashhur bo'ladi va talabalar uni eshitish uchun Bolonya shahriga oqib kela boshlaydilar. Natijada Bolonya shahri universiteti muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata boshlaydi. Abelyarning o'qituvchi sifatidagi shuhrati ko'p jihatdan Parij universitetining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Universitetlar, shuningdek, talabalarning chiqishlari natijasida ham vujudga kelgan. Masalan, XII asrda Angliya va Fransiya qirollari orasidagi nizo oqibatida, Angliya talabalariga yaxshi munosabat bildirilmaganligi ularning Parijdan Angliyaning Oksford shahriga ko'chib o'tishlariga sabab bo'ldi. Buning natijasida mashhur Oksford universiteti tashkil topdi. Kembrijd universiteti esa Oksford universiteti talabalarining qo'zg'olon ko'tarishi va 1209 yilda ularning Oksforddan Kembrijdga ko'chib o'tishlari natijasida vujudga keldi.

Universitetlar Qadimgi Yunoniston va Rimda, shu bilan birga bizning mamlakatimizda ham mashhur bo'lgan ustoz va shogirdlar to'planib ilm o'rganadigan, o'rgatiladigan va ilmiy bahslar olib boriladigan maktablar tarzida shakllangan bo'lsalar-da, ammo fan sohaslarining ko'pligi tufayli alohida ilm o'chog'iga aylanib qoldilar. Ularning tajribasi keyinroq butun dunyoga tarqalib ketdi.

2. Uyg'onish davri falsafasi. Bu insoniyat tarixida yuz bergan eng buyuk ilg'or taraqqiyot davrlaridan biri edi. Uyg'onish davrida

hayotning hamma tarmog'ida muhim, ilg'or, hatto aytish mumkinki, inqilobiy o'zgarishlar yuz berayotgan edi.

Uyg'onish davrida Yevropada falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlardan biri nemis **Nikolay Kuzanskiy**dir (1401-1464). Kuzanskiy ta'limoticha, xudo hamma narsalarda mavjud, shuningdek, hamma narsalar xudoda mavjud. Eng oliy haqiqatlarni bilish, sxolastik fikrlash bilan emas, balki, tajriba asosida amalga oshadi.

U xudoni borliqning oliy va yagona asosi deb hisoblaydi. Bu masalada Kuzanskiy shunday muhim kosmologik fikrlarni bayon qiladiki, hatto ma'lum darajada uni Kopernik va Brunolarning o'tmishdoshi deb hisoblash mumkin. Ikkinchi masala esa bilish nazariyasiga nisbatan uning butunlay yangicha yondoshishidir. Ushbu masalalar bo'yicha Kuzanskiy tomonidan ilgari surilgan g'oyalar ayrim hollarda XVIII asr oxiri va XIX asr boshidagi nemis filosoflari tomonidan bayon qilingan fikrlarning debochasi edi.

Filosofiya va fan rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan uyg'onish davrining mutafakkirlaridan biri polyak olimi **Nikolay Kopernik**dir (1473-1543). Ma'lumki, fan tarixida Kopernik o'zining fanda tub o'zgarish yasagan geliotsentrik ta'limoti bilan mashhur bo'lgan. Uning ta'limoticha, insonlar tomonidan kuzatiladigan quyosh va yulduzlarning harakatlari aslida Yerning o'z o'qi atrofida kundalik aylanishidan va quyosh atrofida yillik aylanishidan iborat. Bizning planetamizning markazi Yer emas, quyoshdir. Kopernikning buyuk kashfiyoti dunyoga teologik qarashga zarba berib, tabiatshunoslikda to'ntarish yasadi. Bu kashfiyot Bibliyaning dunyo tuzilishi haqidagi va o'zgarmas deb tanilgan ta'limotiga zarba berdi. Agar yer olamning markazi emas, balki Quyosh atrofida aylanuvchi planetalarning biri bo'lsa, unda dunyoni, koinotni maqsadga muvofiq xudo tomonidan odamlar uchun yaratilganligi haqidagi talimot asossiz bo'lib qolardi.

Kopernikning geliotsentrik nazariyasidan chuqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik **Jordano Brunodir** (1548-1600). U Neapol yaqinida tug'ilgan. O'zining ilg'or fikrlari uchun Bruno dahriylikda ayblanadi va cherkovdan haydaladi. Italiyadan qochishga majbur bo'ladi. Uzoq vaqt Shvesariya, Fransiya, Angliya va Germaniyada quvg'inda yuradi. 1592 yilda Bruno Italiyaga qaytib keladi, lekin cherkov inkvizitsiyasi tomonidan ushlanib turmaga solinadi. Qiynoqlarga qaramasdan, u o'zining ta'limotidan voz

kechmaydi, natijada qatl etishga hukm qilinadi, 1660 yil 17 fevralda Rimda Gullar maydonida yoqib o'ldiriladi.

Bruno geliotsentrik nazariyani himoya qilish va targ'ib qilish bilan cheklanib qolmaydi. U tabiatshunoslik tajribalarini hisobga olib, bir necha muhim nazariy xulosalar qildiki, ular filosofiyani yana ham boyitdilar. Bruno ta'limoticha, haqiqiy filosofiya ilmiy tajribaga suyanishi kerak, sxolastikani tugatish kerak. uning ta'limoticha, koinot yagona, moddiy, cheksiz va abadiy. Juda ko'p dunyolar bizning quyosh sistemasidan tashqarida mavjuddir. Biz ko'rib turgan narsalar koinotining eng kichik bir qismidir. Yulduzlar — bu boshqa planeta sistemalarining quyoshi. Yer — cheksiz dunyoning kichik bir zarrasi. Demak, Bruno tabiiy — ilmiy qarashlarida Kopernikdan ilgarilab ketib, koinotning cheksizligi haqidagi fikrni aytadi, Kopernik esa koinotni chekli deb hisoblagan edi. Bruno Kopernik ta'limotini quyosh sistemasining tuzilishi haqidagi yangi qarashlar bilan boyitdi.

Uyg'onish davrining natijasi sifatida namoyon bo'lgan Farbiy Yevropa mamlakatlaridagi tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar Niderlandiyada XVI asrning 60-70 yillarida, Angliyada XVII asrning 40-50 - yillarida bo'lib o'tdi. Bu davrga kelib, Yevropada alohida millatlarning shakllanishi yuz berdi, milliy davlatlar paydo bo'ldi. Endi monarxiya tuzumi jamiyatning ilg'or tabaqalari nazarida faqat tarixan o'z umrini o'tab qolmasdan, balki g'ayritabiiy, g'ayriaqliy bo'lib ko'rina boshladi. O'sha davrning ideologlari ilgari tan olinmagan insonning tabiiy huquqlari masalasini o'rtaga qo'ydilar. Ular ijtimoiy tartiblar inson tabiatiga mos kelishini talab qila boshladilar. Bor-yo'g'i 50-60 yil ilgari inkvizitorlar Jordano Brunoni yoqib yuborganlarida lom-mim demagan Yevropa, endi o'zining hayotida markaziy o'rinni inson huquqlari egallashi kerakligini his eta boshladi. Hatto xudoning nomidan bo'lsa-da, inson umriga zomin bo'lishga hech kimning haqqi yo'qligi, odamzodning yashash, fikr yuritish erkinligining tabiiyligi anglab olina boshladi. Albatta, bungacha ikvizitsiya bir necha asrlar bu hududni aqidaparstlik changalida ushlab turgan, ne-ne aqlli kishilarni o'z domiga tortib ulgurgan edi.

Ma'naviy uyg'onayotgan millat va hududda hech qachon aqidaparastlik o'z ta'sirini to'la — to'kis saqlab qola olmaydi. Yevropada ham xuddi shunday bo'ldi. Ma'nau kamolga yetgan, milliy davlatchiligiga ega bo'lgan va endi ana shu mustaqil davlatlarini

kamolga yetishi uchun qarzdor ekanligini anglab olgan Yevropa millatlari o'zlarining komil insonlarini endi inkvizitsiyaning, aqidaparastlarning hukmiga topshirishga sira ham haqlari yo'q ekanligini angladilar.

Yevropada Rim imperiyasidan keyin bir necha asrlar o'tib, aynan ana shu davrda ilgari, butun mintaqa hayoti uchun xristianlik va uning xilma-xil oqimlari umumiy mafkura rolini o'tab kelgan davr tugadi. Endi diniy oqimlararo kurash, xristianlikning sofliqini saqlashga urinishning mutlaqlashtirilishi natijasida vujudga kelgan inkvizitsiya ham o'z davrini o'tab bo'ldi. Butun Yevropani boshqarib kelgan qonqardosh va bir-biriga dushman qirollar davri ham o'tmishga aylana boshladi. **Yevropa uyg'ondi.** Ilm-fan sohasida chuqur o'zgarishlar ro'y berdi. Odamlarning dunyoqarashi keskin o'zgara boshladi. Endilikda milliy davlatlarning har biri uchun muhim bo'lgan mafkuraning shakllanishi zaruriyatga aylanib qoldi. Albatta bunda biz sanab o'tgan omillar, ya'ni qirollik an'analari, xristianlik va uning oqimlari ta'siri, umumevropaga xos xususiyatlar, Rim imperiyasi davrida bir oila bo'lib yashagan xalqlar o'rtasidagi hududiy va ma'naviy yaqinlik o'z ta'sirini o'tkazdi. Ammo, asosiysi, bu davrda milliy g'oyalari to'la-to'kis amalga oshishi uchun ijtimoiy sharoit yetildi, italiya, ingliz, fransuz va boshqa xalqlar o'z davlatchilik an'alarini to'la-to'kis tikladilar. Bu davlatlarda shakllangan falsafiy maktablar faqat milliy qobiqqa o'ralib qolmadilar, balki umumevropa va butun jahon taraqqiyotining umumbashariy muammolarini falsafiy jihatdan izohlash, ilmiy o'rganish va asoslashga harakat qila boshladilar. ushbu davr falsafasi ham oldingiga nisbatan katta qadam tashladi. Fanda qo'lga kiritilgan yutuqlarning falsafiy izohlanishi, kashf etilayotgan ilmiy usul va uslublarning falsafaga tadbiiq etilishi, falsafiy qonunlarni fanning turli sohalarida sinab ko'rilishi o'sha davr faylasuflari uchun odatii holga aylandi. Bu tamoyillar esa milliy chegaralarni bilmaydigan, umuminsonii qadriyatlar xususiyatiga egadir. Uyg'onish davri Yevropa fani va falsafasi ham insoniiyat tarixida eng buyuk ko'tarilish davrlaridan biri bo'lib qoldi.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosii vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala haqida shunday degan edi: «Moddii dunyo, mamlakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani holda insonlarning ma'navii dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rta asrlardagi taraqqiyotiga eng

katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon ta'limoticha, tabiatni bilishda bir necha «idollar» insonga halaqit beradi. Ular inson aqlini o'rab tashlaydi. Ular asosan to'rtta. Birinchisi urug' idollari, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «insonning aqli qiyshiq ko'zguna o'xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o'z tabiatini aralashtirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzuq ko'rsatadi. Ikkinchisi, g'or idollari. Bu har bir odamning o'z spesifik xususiyatlari natijasida yanglishishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug'iladi. Bu narsa hamma narsani o'z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o'zinnig tor doirasi bilan o'lchash natijasida vujudga keladi. Uchinchisi, maydon idollari, bo'lib, u ma'lum bo'lgan tasavvurlarga tayanish odati, noto'g'ri yoki noaniq termonologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda ham katta ahamiyat beradi. Masalan, u shuni ta'kidlaydiki, real borliqni ifodalamaydigan yoki uni noaniq, mavhum ifodalaydigan so'zlar soxta tushunchalarni tug'diradiki, ular tafakkurga teskari ta'sir qiladi. To'rtinchisi, teatr idollari: ular avtoritetlar fikriga ko'r-ko'rona ergashib qadimgilarning falsafiy sistemalarini davom ettiraveradilar.

Bekon tomonidan sxolastikaga qarshi qaratilgan idollarning tanqidi katta metodologik ahamiyatga egadir. Bekon bilish nazariyasining birinchi bosqichi esa tajribadir, ikkinchi bosqichi aqlidir. U tajriba ma'lumotlarini ratsional qayta ishlaydi va umumlashtiradi. Bekon ta'limoticha, olim chumoliga o'xshab faqat yig'ish va yig'ilganlar bilan kifoyalanmasligi kerak, o'rgimchakka o'xshab hayotdan ajrab, faqat o'zining shaxsiy aqli bilan o'zining makrli falsafasini to'qimasligi kerak. Bekon ta'limoticha, olim asalariga o'xshab gullardan olib keyin ularni asalga aylantirishi lozim.

Bekon o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari bo'yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo'lgan. Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san'at va savdo rivojlanishi o'ynaydi.

Uning ta'limotini **Tomas Gobbs** (1588-1679) takomillashtirgan va rivojlashtirgan. Gobbs moddiylikni asosiy substansiya deb hisoblagan, materiyaning abadiyligi, harakatning esa mexanistik tarzda amalga oshirishining tarafdori bo'lgan olimdir. U matematik sifatida borliqning namoyon bo'lishini geometriya fani nuqtai nazaridan tushuntirgan. Bilish

nazariyasida Gobbs ko'proq empirik jihatlariga o'z e'tiborini qaratgan, sezgilarning bilimlar hosil qilish jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. Jamiyat taraqqiyoti va unda davlatning o'rmi hamda kelib chiqishi masalasida Gobbs ko'proq xususiy mulkchilikka asoslanadi. Shu bilan birga uning fikricha davlatning monarxiya shakli maqsadga muvofiq bo'lib hisoblanadi.

Ingliz falsafasida **Jon Lokk** (1632-1704) qarashlari alohida o'rin tutadi. U tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Bunda ichki va tashqi tajriba ajratib ko'rsatiladi. 1690 yilda Lokk tomonidan yozilgan «Inson aqli haqida tajriba» nomli asarida R. Dekartning «tug'ma g'oyalari» to'g'risidagi qarashlariga qarshi chiqadi. Lokkning fikricha bilish tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'lib, haqiqatlar esa kishilarning bu jarayonda hosil qilgan tushunchalari, g'oyalari va xulosalarining olamga mos kelishidan iboratdir.

Ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ko'ra Lokk davlatning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ta'riflaydi: 1. Hokimiyatni qonun chiqaruvchi tizimi; 2. Hokimiyatning ijro etuvchi organlari; 3. Ittifoq federativ hokimiyati. Ana shu tamoyillar uyg'un bo'lganida davlatning faoliyati samarali amalga oshadi.

Fransuz falsafasi. O'rta asrlardagi Yevropa falsafasi taraqqiyotida Fransiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o'rin tutadi. Bu borada R. Dekart, Lametri, Gelvesiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nihoyatda muhim.

R. Dekart (1596-1650) falsafasida dualizm asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borliqning asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan holda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo'lib hisoblanadi. Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R. Dekart ratsionalizm ta'limotining asoschisi bo'lib hisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. Dekart o'sha zamonning eng buyuk matematiklaridan biri bo'lib, o'z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan deduksiya usulini falsafaga kiritgan olim bo'lib hisoblanadi.

Lametri va Gelvesiy, Didro va Golbax o'z davrida fransuz hayotida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan milliy davlatchilik, inson erkinligi va haq-huquqlari muammolariga alohida e'tibor qaratganlar.

Fransuz millatini ma'naviy jihatdan yuksaklikka ko'tarish va ma'rifatli xalqqa aylantirish uchun o'z asarlarida ana shu qadriyatlarga erishishning yo'llari va usullarini ko'satib berganlar.

Ular tomonidan yaratilgan ko'p tomlik «Ensiklopediya» o'sha zamonning ma'naviy muammolarini ma'rifatli yo'l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlari ko'rsatib berilgan «Yevropa qomusi» darajasiga ko'tarilgan edi. Bu kitobni yaratishda boshqa ko'pgina ma'rifatparvar fransuz olim va mutaxassisleri ham qatnashgan bo'lib, o'zining ahamiyati, muammolarining umuminsoniy nuqtai nazaridan yechilishi, xalqchilligi va tilining fransuz millati hayot tarziga yaqinligi bilan ensiklopediya XVIII asr Yevropasining tengi yo'q kitobi edi. Aynan ana shu kitob mualliflari o'zlarining boshqa asarlari va faoliyatlari bilan 1789-1884 yillardagi Fransuz inqilobi qabul qilgan «Inson va grajdanlar huquqlar deklaratsiyasi»da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining eng ustivor ma'naviy mezonlariga aylantirdilar.

4. Nemis falsafasi. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida Germaniya boshqa Farbiy Yevropa mamlakatlariga nisbatan iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloq edi. Ammo fransuz inqilobining kuchli ta'siri ostida shunday falsafiy ta'limot vujudga keldiki, uning shakllanishida tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning rivoji asosiy o'rinni egalladi. Fizika va ximiya fanlari yutuqlarga erishdi, tabiatni o'rganishga katta e'tibor berila boshlandi. Matematika fanida yangi ixtirolar qilindi. Bu ixtiro va yutuqlar hamda insoniyat jamiyatining rivoji haqidagi nazariyalar borliqni o'rganishning uslubi va nazariyasi bo'lib xizmat qiladigan rivojlanish haqidagi g'oyalarni ishlab chiqishni tarixiy bir zaruriyat qilib qo'ydi. Mana shunday tarixiy sharoitlar taqazosi bilan XVIII asrning II yarmi va XIX asr boshlarida nemis falsafasi vujudga keldi.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri **Immanuel Kant** (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo'lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim hamdir. Kant tomonidan yaratilgan gaz holatidagi ulkan tumanlikdan quyosh sistemasining kelib chiqishi haqidagi nazariya hozirgi davrda ham astronomiya sohasidagi eng muhim ta'limotlardan biridir. Kantning tabiiy-ilmij qarashlari tabiat hodisalarini metafizik ruhda tushuntiruvchi ta'limotlarga zarba berdi. Kant o'z davri tabiatshunosligi erishgan yutuqlarni faqat Koinot tuzilishi masalasiga emas, shu bilan birga Koinot genezisi va rivojlanishi masalalariga ham tatbiq qildi. Kantning inson

irqlarining tabiiy kelib chiqishi haqidagi nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega.

Kant ta'limoti bo'yicha, falsafaning eng muhim muammolari bo'lmish — borliq, axloq, degan masalalarini tahlil qilish uchun eng avvalo, inson bilimining imkoniyatlari va chegaralarini aniqlamoq kerak. Bizning bilimlarimiz narsaning hodisasini, ya'ni bizga qanday holatda namoyon bo'la olishini (fenomen) bila oladi. Ular bizning tajribamiz mazmunini tashkil qiladi. «Narsa o'zida»ning bizning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasida sezgilar xaosi vujudga keladi. Bu xaos bizning aqlimiz quvvati bilan tartibga solinadi va bir butunga aylantiriladi. Biz tabiat qonunlari deb bilgan narsalar aslida aql tomonidan hodisalar dunyosiga kiritilgan aloqadir. Boshqacha qilib aytganda, bizning aqlimiz tabiatga qonunlar kiritadi. Lekin hodisalar dunyosiga inson ongiga bog'liq bo'lmagan narsalarning mohiyati, ya'ni «narsa o'zida» mos keladi. Ularni mutlaq bilish mumkin emas. «Narsa o'zida» biz uchun faqat aql bilan bilish mumkin bo'lgan, lekin tajribadan kelib chiqmaydigan mohiyatdir. Kant inson aqlining cheksiz qudratiga ishonchsiz qaraydi. Inson bilimining nisbatan cheklanganligiga u ma'lum axloqiy ma'no beradi. Uningcha, agar inson mutlaq bilimga ega bo'lsa, unda axloqiy burchni bajarishi uchun kurash ham, intilish ham bo'lmasdi.

Kant ta'limoti bo'yicha, makon va zamon g'oyalari insonga uning tasavvurlaridan oldin ma'lumdur. Makon va zamon real emas, balki faqat tushunchada, g'oyalardadir.

Bilish nazariyasida Kant dialektikaga katta o'rin beradi. Qarama-qarshilikni bilishning zaruriy omili sifatida qaraydi.

Kant falsafada katta o'rin qoldirdi. Uning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji **Hegel** (1770-1831) ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Hegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan holda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda hukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Kantning «narsa o'zida» haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qilib, shunday ta'limotni ilgari surdi: «Mohiyat namoyon bo'ladi, hodisa mohiyatdan ajralmasdir». Hegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning ob'ektiv shakllaridir. Borliqning asosida esa, «dunyoviy aql», «mutlaq g'oya» yoki «dunyo ruhi» yotadi. O'z-o'zini anglash jarayonida dunyoviy aql uch bosqichni bosib o'tadi:

1. O'z-o'zini anglovchi mutlaq g'oyaning o'z xususiy qobig'ida bo'lish bosqichi; tafakkur jarayonida, ya'ni bu holatda g'oya dialektika kategoriyalari va qonunlari tizimida o'z mazmunini, mohiyatini namoyon qiladi. Bu bosqich Hegel falsafasining mantiq bosqichidir;

2. Foyanning o'zidan «begonalashuvi» ya'ni tabiat hodisalari shaklida namoyon bo'lish bosqichi, ya'ni bu bosqichda tabiatning o'zi rivojlanmaydi, faqat kategoriyalar sifatida rivojlanadi. Bu bosqich Hegel'da tabiat falsafa bosqichidir;

3. Foyaning tafakkurda va insoniyat tarixida rivojlanish bosqichi. Bu bosqich Hegel falsafasida ruh falsafasi bosqichidir. Mana shu yakuniy bosqichda mutlaq g'oya o'ziga qaytadi va o'zining inson ongi va o'z-o'zini anglash shaklida o'z mohiyatiga qaytadi.

Rivojlanish g'oyasi Hegel falsafasini qamrab olgan. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish tor doira ichida emas, doimiy, quyidan yuqoriga qarab boradi. Mana shu jarayonda miqdor o'zgarishlarining tub sifat o'zgarishlariga o'tishi yuz beradi. Rivojlanishning manbai esa har qanday o'z-o'zidan harakatning sababi bo'lgan qarama-qarshilikdir. Hegel falsafasida borliq dialektik o'tishlar zanjiri sifatida bayon qilingan.

Hegel fikricha, tarix dunyoviy ruhning yoki mutlaq g'oyaning rivoji sifatida namoyon bo'ladi. Umuman tarix bu mohiyatan fikrning, aqlning o'z-o'zidan rivoji tarixidir. Hegel ta'limoticha, aql tarixda shunday namoyon bo'ladiki, unda har bir xalq ruh o'z-o'zini anglab, tobora yuqorilab borishiga o'z hissasini qo'shish huquqini oladi. Lekin bu jarayon qandaydir tartibsiz (xaotik) amalga oshmaydi. Hegel umumjahon tarixini to'rt bosqichga bo'ladi: 1. Sharq dunyosi; 2. Yunon dunyosi; 3. Rumo dunyosi; 4. German dunyosi:

Insoniyat tarixini mana shunday bosqichlarga bo'lib, ularga baho berishda Hegel ochiqdan-ochiq irqchilik ruhidagi ta'limotga yuz tutadi. Uningcha, sharq xalqlarida erkinlik bo'lgan, faqat yagona zo'ravon hukmronning erkinligi tan olingan. Shuning uchun bu xalqlardagi erkinlik — bir tomondan hukmronning zulmi, hirslarning keng quloch yoyishi, ikkinchi tomondan ko'r-ko'rona, so'zsiz bo'ysunish xalq ruhiga xos bo'lgan bir xususiyat bo'lgan. U yunon-rumo dunyosida esa, erkinlik bo'lgan, lekin ular juda cheklangan, faqat ayrim kishilar uchun amal qilgan. Shuning uchun yunon-rumo dunyosining davlatchiligi qullikni inkor qilmagan. Lekin yunon va rumo dunyosi xalq ruhi har xil yo'nalishda bo'lgan. Agar yunon dunyosiga xos bo'lgan narsa «go'zal shaxslilik» prinsipi bo'lsa, rumo dunyosiga xos bo'lgan prinsip mavhum

umumiylikdir. Hegelning da'vosicha, faqat german xalqlarida to'liq erkinlik bo'lgan. Bu xalqlar o'z tarixiy rivojlanishlarida islohotchilik (reformatsiya), 1789 yil Fransuz inqilobi mevalaridan bahramand bo'lganlar. Faqat ulargina umumiy fuqarolik va siyosiy erkinlikka erishganlar. Hegelning ta'kidlashicha, aqlga muvofiq davlatchilikni o'rnatgan faqat german xalqigina umumjahon — tarixiy jarayonning haqiqiy timsolidir.

Hegel umumiy falsafiy sistemasi ham, uning yaratgan metodi ham boshqa kamchiliklardan, ichki qarama-qarshiliklardan holi emas edi. Chunki uning falsafiy ta'limotida bilimning ob'ektiv asosi mutlaq ruhdur, maqsadi esa shu mutlaq ruhning o'z-o'zini anglashidir, oxirgi bosqich o'z-o'zini anglash bilan yakunlanadi. Hegel falsafasi mana shu masalani amalga oshirishga qaratilgan. Shunday qilib Hegelning sistemasi va metodi o'rtasidagi qarama-qarshilik cheklanganlik va cheksizlik o'rtasidagi qarama-qarshilikdir.

XIX asrning oxiridan boshlab g'arb mamlakatlarida Hegel falsafasi atrofida turli falsafiy maktablar va oqimlar vujudga keladi. Bu falsafiy maktablar ichida ma'lum nufuz va ta'sirga ega bo'lgan oqim «yosh hegelchilar» oqimi edi. Bu oqimning o'sha davrdagi asosiy namoyandalari orasida aka-uka Bruno va Edgar Bauerlar alohida ajralib turar edi.

Dastlab mana shu oqimga mansub bo'lgan K. Marks (1818-1883) va F. Engels (1820-1895) keyinchalik materialistik jihat va ateistik tamoyillar ustuvor bo'lgan, qarama-qarshiliklarning kurashi tamoyili mutlaqlashtirilgan o'z ta'limotini ishlab chiqdilar. Uning asosiy nazariyalarini hayotga tatbiq qilishga da'vat qildilar. Ularning ta'limoti marksizm falsafasi degan nom oldi. Keyinchalik bu falsafa sotsialistik lager deb atalgan mamlakatlarda davlatning mafkuraviy doktrinasiga aylandi, «ilmiy kommunizm» g'oyalari asosida insoniyat tarixining tabiiy jarayonini proletariat diktaturasi deb atalgan davlat va hokimiyat yuritish usuli orqali zo'rlik bilan o'zgartirish ta'limotini ko'pchilik ommaga, siyosiy partiyalarga, mafkuraga singdirishga harakat qildi.

XX asrning boshlaridan 80 — yillarning oxirigacha dunyoning juda katta hududida hukmronlik qilgan bu mafkura sobiq Ittifoq tarqalishi bilan uning hududida o'z ustuvorligini yo'qotdi. Uning katta salbiy oqibati ayniqsa o'tmish madaniy va falsafiy merosiga bo'lgan munosabatda yaqqol namoyon bo'ldi. Bu falsafaning metodologik prinsiplari — sinfiylik va partiyaviylik xolis xulosalar chiqarishga imkon qoldirmas edi. ularga mos kelmaydigan har qanday ta'limot

qoralanar, hatto butunlay inkor qilinardi. O'tmish merosining qay darajada umumbashariy, umumjahon ahamiyatiga ega ekanligi e'tibordan chetda qolardi. Bu nafaqat umuminsoniy qadriyatlarining ahamiyatini mensimaslikka olib kelardi, shu bilan birga, ma'lum darajada xalqlarda milliylik ruhini, milliy merosdan g'ururlanish ruhini tugatishga qarshi harakat edi. O'tmish merosiga bunday yondoshishning zararli tomonlaridan yana biri shunda ediki, oxir-oqibatda o'tmish merosi bir yoqlama talqin qilinardi, ko'pincha esa ochiqdan-ochiq soxtalashtirilardi. Ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, ma'naviy, mafkuraviy sharoitlarni hisobga olmagan holda, o'tmish merosini yuqorida eslatib o'tgan prinsiplar qolipiga solib talqin qilinardi.

So'nggi yillarda sotsialistik lagerning parokandalikka uchrashi, sobiq ittifoq tarkibiga kirgan ko'pgina jumhuriyatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda mustaqil milliy davlatlarning vujudga kelishi, ularning o'z xalqi milliy ruhiga xos va mos mafkura metodologiyasi asosida muvaffaqiyatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanib borayotganligi marksistik falsafaning hayot talablariga javob beraolmaydigan, xalqlarning ruhiga yot bo'lgan g'ayrimilliy ta'limot ekanligidan dalolat beradi.

Bu ta'limotning ba'zi tarafdorlari Garbda «neomarksizm» oqimiga birlashganlar. Ularning bir qismi marksizmni isloh qilish, zamonga moslashtirishga harakat qilsalar, boshqalari esa yana Marksga qaytish lozim, deb hisoblaydilar. Kezi kelganda ta'kidlash joizki, marksizmga vaqt o'z bahosini berdi. Ana shu bahoni xolis qayd etish bu ta'limotning mustabid tuzum mafkurasiga aylantirilishi qanday oqibatlarga olib kelganini yaqqol ko'rsatish uchun asos bo'ladi. Bu esa o'z navbatida mazkur ta'limot to'g'risida umuman gapirmaslik emas, balki uni tanqidiy tahlil etish orqali, mohiyat va mazmunini ochib berish, oqibatlarini yaqqol ko'rsatishga imkon yaratadi.

Tayanch tushunchalar

Nominalizm - lotincha nomina - ism, nom ma'nosini anglatadi. Sxolastik falsafa. Nominalistlar fikricha, universalialar xakikatda emas, balki fakat tafakkurda mavjud. Urta asrlarda nominalizm sxolastikaning realizm bilan munozarasi natijasida kelib chikkan edi. Lekin nominalizmning asosiy tezisi kadimgi yunon faylasuflari Antisfen va Stoiklar tomonidan ilgari surilgan bulib, ular Platon goyalarini tankid qilgan edilar. Rosselin tomonidan asoslanganidan keyin mustakil okimga aylandi. U fakat yakka narsalargina real mavjud, universalialar esa narsalarning nomi, deb ta'kidlagan.

Realizm - Realistlar Anselm Kenterberiyский, Foma Akvinskiy umumiy ob'ektlar, tushunchalar yo aloxida insonda, akldan tashkarida, bu narsalarga kadar yoki individual narsalarning uzlarida, ularning ruxiy asoslarini tashkil etgan xolda mavjud, deb xisoblaydilar. Cherkov realizm nuktai nazaridan, turli akidalarni, masalan Odam Atoning gunoxkor bulganligi xakida afsonani falsafiy asoslash uchun foydalandi.

Apologetika - yunoncha apologetikos - ximoya kilish ma'nosini anglatadi. Iloxiyotda tafakkur dalillari yordamida diniy ta'limotni ximoya kilish va oklash bilan boglik bulgan soxa. Dinning moxiyatini akidalar tizimi xususiyatlari, axlokiy prinsiplari, ijtimoiy xayotdagi roli va axamiyatini taxlil klish asosida uni falsafiy materialistik va genetik tankiddan ximoya klishni uz oldiga asosiy vazifa kilib kuyadi.

Patristika - lotincha patris - demakdir. 2-8 asrlarda xristian ruxoniylarining iloxiy, falsafiy, siyosiy-sotsiologik karashlari majmuini ifoda etuvchi tushuncha. Antik davrning inkirozi yillarida gnostitsizmga karshi kurash jarayonida vujudga kelgan.

Sxolastika - diniy falsafaning asosiy yunalishlaridan biri. Mazkur ta'limot iloxiyotga asoslanib, diniy akidalarga falsafiy yondashgan. Sxolastika aslida, urta asrlarda garbiy Yevropada rivojlangan. Birok keyinchalik, mazkur termin Shark falsafasiga nisbatan xam ishlatila boshlandi. Sxolastika antik falsafadan, xususan, Prokl ta'limotidan kup baxramand bulgan. 13-14 asrlarda Sxolastikada ikkiyoklama xakikat nazariyasi akl va iymon uygunligi vujudga keldi. Renessans davrida sxolastik an'analarning ayrim jixatlari yanada rivojlandi. Sxolastikada bilimning ikki tomoni - inson ongi orkali xosil buladigan bilim xamda mushoxada orkali paydo buladigan bilimni e'tirof kilib, ularni dialektik alokadorligini xisobga olmaydi.

Ratsionalizm - lotincha rationalis, ratio - akl degan ma'noni anglatib, aklga odamlarning bilish va xulkining asosi, deb karaydigan falsafiy yunalish. Ratsionalizm atamasi 19 asrning urtalarida falsafaga

kirib keldi. Urta asr sxolastikasi va diniy dogmatizmga zid ravishda butun olamning sababiy boglanganligi goyasini ilgari surdi.

Takrorlash uchun savollar

1. Rim imperiyasi hayotining so'nggi davrlaridagi falsafiy oqimlarni sanab bering.
2. «Uyg'onish davri» tushunchasini qanday talqin etasiz?
3. Milliy falsafiy maktablar deganda nimani tushunasiz?
4. Milliy falsafiy maktablarning umuminsoniy yutuqlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. «Nemis klassik falsafasi»mi yoki «Nemis milliy falsafasi»mi? Bu masalaga sizning munosabatingiz qanday?
6. Nega marksistik falsafa milliy falsafa bo'la olmas edi?
7. Yevropa uyg'onish davri falsafasini o'rganishimizning ahamiyati nimalarda deb o'ylaysiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 169-261-betlar.
2. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
5. Falsafa qomusiy lug'at. T., 2004. 298, 306-betlar.
6. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
7. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
8. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.
9. www.gov.uz - Xukumat sayti
10. www.press-service.uz - Prezident sayti

11. www.edu.uz - Vazirlik sayti (ruyxatdan utish)
12. www.ziyo.edu.uz - Vazirlik sayti
13. www.performance.edu.uz - Vazirlik sayti

Mavzuda qo‘llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Liderlik.
4. Konferensiya kurinishi.

Mavzuda qo‘llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internetdan olingan ma'lumotlar.
3. Multimediya.

O‘zingizni sinab ko‘ring!

1. Uygonish davrining kaysi mutafakiri uz ta'limoti uchun gulxanda yondirilgan?

- A. G. Galiley
- B. N. Kopernik
- S. J Bruno
- D. Ptolomey

2 «Utilitarizm» suzining ma'nosi nima?

- A. foyda,naf
- B. fikr, akl
- S jon, rux
- D. zarar, ziyon

3 "Ikkinchi tabiat" tushunchasi nimani bildiradi?

- A. inson mexnat faoliyatiga jalb etilgan tabiiy xodisalar majmui
- B kishilik madaniyatini bildiradi
- S jamiyatning ijtimoiy xaeti
- D moddiy ishlab chikarish

4 Urta asr Garb falsafasi kaysi muammolarga kuprok e'tibor karatgan?

- A kosmologik muammolar
- B iloxiyot muammolari
- S tabiiy-ilmii muammolar

D ilm-fanni rivojlantirish

5 Nazariy tibbiyotning asosiy prinsipini kursating:

A bir butunlik

B mantiqiylik

S obektivlik

D rivojlanish

6 Xakikiy reallikni umumiy tushunchalar ifoda etadi, ayrim olingan real narsalar emas, balki ular umumiy tushunchalarni xosilasi degan ta'limotni kaysi okim ilgari surgan?

A mazdakiylar

B nominalizm

S moniylik

D Realizm

7. Uygonish davri ovropa faylasuflaridan kaysi biri "Barcha narsalar xudodabulgani kabi xudo barcha narsalardadir" degan goyani ilgari surgan?

A N. Kuzanskiy

B F. Bekon

S T. Gobbs

D T. Mor

8. Geliotsentrizm nazariyasiga kim asos solgan?

A N. Kopernik

B Jordano Bruno

S T. Mor

D G. Galiley

9. Fan dindan ajralishi, tabiat va inson fanning urganish ob'ekti bulishikerak, degan fikrni uygonish davri yevropa faylasuflaridan kim aytgan?

A N. Kopernik

B G. Galiley

S R. Dekart

D Spinoza

10 Fakat zaruriyatni e'tirof etib, tasodifni inkor etuvchi falsafiy talimot.

A determenizm

B anarxizm

S fatalizm

D agnostitsizm

5-MAVZU. HOZIRGI ZAMON JAHON FALSAFASI VA UNING ASOSIY OQIMLARI

REJA:

1. Xozirgi zamon falsafasidagi vorislik va yangilanish, uning XIX asrdagi ildizlari.
2. Pozitivizm falsafasi, uning mazmun mohiyati.
3. Demokratik dunyoda ijtimoiy jarayonlarning markaziga inson muammosining kuyilishi.
4. Farb mamlakatlarida jamiyat falsafasi.

1. Ma'lumki, hamma zamonlarda ham falsafa o'z davrining dolzarb muammolarini hal etish yo'llarini topishga harakat qilgan. XX asrga kelib insoniyat fan va texnika taraqqiyoti sohasida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Lekin shu bilan birga, aynan ushbu asr ijtimoiy silsilalar, ikkita jahon urushi, ekologik inqiroz, og'ir yo'qotishlar davri ham bo'ldi. Bu esa falsafiy fikrning taraqqiyotida o'z aksini topdi, uning turli yo'nalish va oqimlari shug'ullangan muammolarning salmog'i, maqsad-muddaosini aniq belgiladi. Buning natijasi sifatida, hozirgi davr falsafasida nihoyatda xilma — xil oqim va yo'nalishlar mavjud. O'z navbatida bu ilm-fan va amaliyotning hamda XIX asrning ikkinchi yarmi va hozirgacha bo'lgan falsafa ilmi rivojining asosiy xususiyatlarini belgilaydi.

Hozirgi zamon falsafasining eng asosiy tamoyillari umuminsoniylikning ustuvorligi, uning milliylik bilan uyg'unligi, demokratik erkinliklar, inson qadri, biror ta'limotni mutlaqlashtirmaslikdir. Bag'rikenglik va tolerantlik hozirgi falsafiy ta'limotlar rang-barangligini ta'minlaydi.

An'anaviy falsafada, turli g'oyaviy tizimlarga bo'linishiga qaramay, muhim muammolarni hal etishda ma'lum bir umumiylik mavjud edi. Hozirgi zamon falsafasida aksincha, falsafiy muammolarning ko'p xilligi va o'ziga xosligi, turli-tumanligi, ular asosida falsafiy oqimlarning mustaqil yo'nalish sifatida shakllanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

An'anaviy falsafada aql — inson mohiyatining belgilovchisi, deb talqin etilgan bo'lsa, endi ratsionalizmga qarshi insonning mavjudligi (ekzistensializm) muammolari, hamda uning noratsional mohiyati ilgari surila boshladi. Ya'ni ilgari ma'rifatparvarlik g'oyasi ustuvor bo'lsa, endilikda ko'proq inson huquqlariga e'tibor kuchayib ketdi. Falsafa

guyoki, mavhumlikdan aniqlik tomon bordi, umumiy emas, aniq-ravshan masalalarni hal qilish boshlandi.

An'anaviy falsafada hodisalar mexanika qonunlari asosida tushuntirishga harakat qilingan bo'lsa, endi bunday tahlil doirasidan chetda qolgan muammolar o'rganila boshlandi.

Bugungi kunga kelib ko'pgina falsafiy oqimlar o'zlarining an'anaviy falsafaga aloqador ekanliklarini hamda ulardan farq qilishlarini ta'kidlash maqsadida, nomlariga «neo», ya'ni yangi, zamonaviylashgan degan ma'noni anglatuvchi qo'shimchani qo'shganlar. Masalan, neopozitivizm, neotomizm va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Fanning jamiyat hayotidagi o'rnini belgilash va unga nisbatan munosabatga qarab, zamonaviy falsafiy ta'limotlarni asosan ikki yo'nalishga ajratish mumkin. Ulardan biri — **ssientizm** (lot scientia — fan) ya'ni fan mavjud barcha ijtimoiy muammolarni hal etishi mumkinligini ilm-fan taraqqiyotining doimiy ijobiyligini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Ssientizm g'oyalari, neopozitivizm, texnologik determinizm kabi ta'limotlarning asosini tashkil etadi.

Ikkinchisi — **antissientizm**, ya'ni fan taraqqiyoti jamiyat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatishini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Bunday dunyoqarash ekzistensializm, frankfurt ijtimoiy-falsafiy maktabi, Rim Klubining bir qator tarmoqlarini, ba'zi diniy-falsafiy oqimlarning fanga munosabatini ifodalaydi. Antissientizm ilm-fan taraqqiyotining natijalarini nazorat ostiga olish, bu masalada jamiyat hayotini xavf ostiga qo'ymaslik talabi bilan bog'liqdir.

Antissientizmning ayrim o'ta ashaddiy namoyandalari fan-texnika taraqqiyotini tamoman to'xtatib qo'yish g'oyasini ham ilgari suradilar. Umuman olganda, XX asr falsafasida bir-biriga muqobil bo'lgan yo'nalishlar ratsionalizm va irratsionalizm, antropologizm va naturalizm, ssientizm va antissientizm, materializm va idealizm o'z o'rniga ega bo'lmoqda.

Yangicha falsafiy tafakkurga asos solgan olimlar orasida ko'pchilik nemis olimi **Artur Shopengauer** (1788 — 1860) qarashlarini tilga oladi. Shopengauer olamdagi barcha mavjud narsalarni irodaning namoyon bo'lishi, irodani esa ongsiz ko'r-ko'rona intilish tarzida tushunadi. Maxluqotlarning instinktlari, xatti-harakatlari — irodaning namoyon bo'lishidir. Inson faoliyati ham aqldan begona bo'lgan irodaning natijasidir. Shuning uchun inson mohiyati irrotsional asosga

ega. Aql esa tasodifiydir. Inson hayoti doimo aylanib turgan iroda g'ildiragiga bog'liqdir.

Shopengauer ta'limotini davom ettirgan nemis faylasufi **Fridrix Nisshe** (1844-1900) fikricha, «borliqning eng chuqur mohiyati hokimiyatga erishish uchun bo'lgan irodadir.» Nisshe inson borlig'ida maxluqlik va xoliqlikni birlashib ketganini asoslab berishga harakat qildi. Uning diyorumizda bundan ikki yarim ming yil muqaddam shakllangan zardushtiylik ta'limotini o'rganib yaratgan «Zardusht tavallosi» asarida kuchli shaxslarni tarbiyalash g'oyasi ilgari surilgan. U o'z ortidan irodasiz kishilar ommasini yetaklashga qodir bo'lgan irodasi kuchli shaxslarni tarbiyalash tarafdori bo'lgan. Nisshening sivilizatsiya va madaniyatning so'nishi va barham topishi to'g'risidagi g'oyasiga asoslanib, 1918 yilda G. Shpengler «Yevropaning so'nishi» degan asarini yozadi.

O'tgan asr oxiri olimlari ijtimoiy inqiroz va ma'naviy turg'unlikdan chiqishning yo'lini Farbda klassik falsafiy merosga murojaat etishda va uni qayta tiklashda ko'rdilar. Shu zaylda «Orqaga Kantga» shiori ostida neokantchilik, «Orqaga Hegelga» shiori ostida esa neohegelchilik paydo bo'ldi.

Shu bilan birga, falsafaning klassik ildizlarini saqlab qolishni diniy oqim bo'lgan neotomizm ham yoqlab chiqdi. Neatomizm shu bugunga qadar ham o'z mavqeini yuqotmagan bo'lib, katolik cherkovi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Bunda ayniqsa Rim papasi rahbarlik qiladigan Vatikaning faoliyati muhim o'rin tutadi.

Neotomizm — XX asrdagi eng yirik diniy-falsafiy oqim bo'lib, u o'rta asrlardagi (XIII asr) Foma Akvinskiyning ta'limotini qaytadan tikladi. U (neo — yangi, tomizm — «foma», transkripsiyada «toma») bo'lib o'z'gargan) Foma Akvinskiyning yangi, zamonaviy ta'limoti demakdir. Bu ta'limotga ko'ra, ilm va e'tiqod o'rtasida to'la muvofiqlik, uyg'unlik bor. Ular bir-birini to'ldirib turadi, har ikkisi ham xudo tomonidan berilgan xaqiqat.

Neotomizm vakillari fikricha, ilm yetmagan joyda e'tiqod qo'llanishi kerak. Lekin bu e'tiqod ko'r-ko'rona, shunchaki ishonch bo'lmay, balki mantiqan teran anglangan e'tiqod bo'lishi kerak. Xudoning mavjudligini falsafa turli mantiqiy usullar orqali isbot qilishi lozim. Shunday qilib, falsafaning vazifasi dinga xizmat qilishdan iboratdir.

Neotomistlar dunyoni, jamiyatni xudo yaratgan, jamiyat taraqqiyoti xudoning rejasi asosida boradi, deydilar. Diniy teologiya oqimi

bo'lganligidan neotomizm albatta, ilohiy qadriyatlarni ustuvor qo'yadi. Ammo u din va uning jamiyatdagi o'rniga, o'zining nomi kelib chiqishiga sabab bo'lgan, Foma Akvinskiy zamonidan farqli yondoshadi. Fomadan keyingi davr Yevropada xristianlikning sofligini saqlash g'oyasi, asta-sekin mutlaqlashib, o'rta asr aqidaparastligining ma'lum ko'rinishlaridan biri-inkvizitsiyaga olib kelgan edi. Bu esa hurfikrlilik, ilm-fandagi yangilikka qarshi kurashga aylanib ketgan edi. Lekin inson huquqlari, fikr erkinligi demokratiya belgisiga aylangan XX asrda bunday o'taketgan aqidaparstlikka o'rin yo'q. Neotomizm hozirgi sivilizatsiyali dunyoda sivilizatsiyalashgan ta'limot sifatida maydonga chiqmoqda. O'z navbatida bu demokratiya ustivor bo'lgan hayot tarziga muayyan darajada mos keladi.

Neokantchilik XIX asr o'rtalarida shakllangan va XX asr boshlarida rivojlangan edi. Uning vakillari I. Kant o'z davrida qo'ygan ilmiy bilishning umumiyligi va zaruriyati haqidagi hamda tajribaviy aql haqidagi muammolarni tahlil etadilar. Bu ta'limotga ko'ra, inson dunyoga bir marta keladi, shuning uchun har bir insonning hayoti o'zi uchun eng oliy maqsaddir. Shunday ekan, inson hayotidan kimdir o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun vosita sifatida foydalanishi mumkin emas. Erkin mavjudot deganda, Kant izdoshlari o'zi xohlagan ishlarni qiluvchi kishini emas, balki jamotchilik manfaatiga qarshi yurmaydigan, unga zid ish qilmaydigan, ammo o'z haq-huquqlarini yaxshi biladigan insonni nazarda tutadilar.

XX asrga kelib, fan va texnika taraqqiyoti bilan ilmiy tafakkur va til muammolarini falsafiy tahlil qilishga qiziqish nihoyatda ortdi. Bu yo'nalishda ishlayotgan eng yirik oqimlarga neopozitivizm, strukturalizm va germenevtika kabi falsafiy qarash namoyondalari misol bo'ladi.

2. Neopozitivizm oqimining yirik namoyandalari Karnap, Ayer, Rassel, Vitgenshteyn va boshqalardir. Neo — yangi; pozitiv — ijobiy degan ma'noni anglatadi. Nepozitivizm Farbda XIX asrning 20 — yillarida paydo bo'lgan, asoschisi XIX asrda yashagan Ogyust Kontdir. Uning fikricha, falsafa aniq fanlar taraqqiyotisiz mavjud bo'la olmaydi. Falsafa — ob'ektiv reallikni emas, balki aniq fanlar qilayotgan ilmiy, ya'ni ijobiy (pozitiv) xulosalarni o'rganib, tahlil qilib ularni mantiqan bir tartibga, sistemaga solishi kerak.

Kont falsafaning o'zi mustaqil ravishda ob'ektiv dunyo to'g'risida hech qanday aniq bilimlar berishi mumkin emas, u shu paytgacha yig'ilgan bilimlarni formal logika qonunlari asosida tahlil etishi va qayta

baholashi, uni «absolyut g'oya, ruh» to'g'risidagi ortiqcha fikrlardan tozalashi kerak va yangi falsafani yaratishi kerak, deb ta'lim bergan.

Neopozitivistlar **verifikatsiya prinsipini** ilgari suradilar (lot. Veritas — haqiqat.) ularning fikricha, faqat tajribada o'z tasdig'ini topgan bilimgina haqiqiydir. Lekin nazariy, mavhum bilimlarning hammasini ham tajribada ekvivalentini topish, aynan shunday ekanligini isbot qilish mumkin emasligi tufayli bu prinsip keyinchalik inkor etildi.

Shundan so'ng **postpozitivizm** (ya'ni keyingi pozitivizm) vakili K. Popper **falsifikatsiyalash metodini** ilgari surdi. Bunga ko'ra, inson ba'zi nazariy bilimlarning haqiqatligini emas, xato ekanligini isbotlashi kerak. Oxir-oqibatda neopozitivizm vakillari falsafa bilimlarning haqiqiyiligi mantiqiy — lingvistik usul orqali isbotlashi va sistemalashtirishi kerak, degan xulosaga keldilar. XX asrning 60 — 70 yillariga kelib, neopozitivizmning mavqei kamayib, asosiy o'ringa strukturalizm va germenevtika chiqdi.

Strukturalizm (asosiy vakillari Levi — Stross va Fuko) bilishda strukturaviy usulning ahamiyatini mutlaqlashtiradi. Bu oqim tarafdorlari narsa va hodisaning strukturasi bilish uning ob'ektiv mohiyatini bilish demakdir, deb hisoblaydilar. Masalan Levi-Stross mifologik tafakkurni tahlil etib, turli joylarda yashagan qadimgi qabilalar va xalqlar yaratgan afsonalarning umumiy strukturaga ega ekanligini isbot qildi. Uning fikricha, bu afsonalarning asosiy mazmuni bir-biriga to'la muvofiq keladi. Insoniyatning ilmiy tafakkuri ham bu ta'limotga ko'ra shunday prinsipga, umumiy mantiqqa ega.

Germenevtika — qadimgi yunon afsonalaridagi xudolarning xohish va irodasini insoniyatga tushuntirib berish uchun yerga yuborilgan elchisi — Germes nomi bilan ataladi. Demak, germenevtika — tushunish, tushuntirish, tahlil etish g'oyalariga asosiy diqqatini qaratadi.

Jamiyat, bu ta'limotga ko'ra, kishilar o'rtasidagi muloqotga asoslanadi. Muloqot jarayonida madaniy, tarixiy va ilmiy qadriyatlar yaratiladi. Shuning uchun falsafaning asosiy vazifasi hayotning ma'nosini, mohiyatini kishilar o'rtasidagi muloqotdan qidirishdan iborat.

Bu oqim vaqillari Shleyermaxer va Diltey fikricha, biror bir tarixiy manbaning to'g'ri tahlil etilishi tadqiqotchining davr xususiyatlarini to'la his etishi, tushunishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda bu ta'limotning ko'plab tarafdorlari mavjud.

3. XX asrning 30 — yillariga kelib «**ekzistensial falsafa**» rivojlandi. Ekzistensiya — tom ma'noda mavjud bo'lmoq demakdir.

Ekzestensializm nihoyatda xilma-xil yo'nalishdagi ta'limotlarni insonning ma'naviy dunyosi, inson taqdiri, erkinligi g'oyalari asosida umumlashtirdi.

Bu muammolarning talqini, ayniqsa, ijodkor ziyolilar o'rtasida ommaviy tus oldi. Shuning uchun ekzistensial falsafa bu davrda eng keng tarqalgan oqim bo'lib qoldi.

Ekzistensializm vakillari asosan ikki yo'nalishga bo'linadilar. Biri — dunyoviy (Xaydeger, Sartr, Kamyu) va ikkinchisi diniy (Yaspers, Marsel) bo'lib bunday bo'linish nisbiydir.

Xaydeger, Sartr, Kamyularning ta'limotiga ko'ra, inson o'zining yaratish jarayonini o'zi erkin amalga oshiradi. Insoniyat oldida ulkan imkoniyatlar mavjud bo'lib, ulardan qaysi birini tanlashda u erkindir. Demak, inson o'z mohiyatini o'zi erkin belgilaydi, uning kim bo'lib yetishishi faqat uning o'ziga bog'liq. Shu ma'noda, inson doimo rivojlanib boradigan, tugallanmagan loyihaga o'xshatiladi. Erkinlik insonning o'zi tomonidan yaratiladigan ichki ruhiy holati tarzida talqin etiladi. Insonga berilgan imkoniyatlarni tanlash nihoyatda mas'uliyatlidir, chunki bunda inson o'zi, boshqalarni hamda uni o'rab turgan olamni ham qayta yaratadi.

Diniy ekzistensializm vakillari Yaspers va Marsel fikricha, inson o'z erkin faoliyati davomida xudoga qarab unga yetishish uchun, kamolot tomon harakat qiladi. Haqiqiy erkinlik insonga tahlikali onlarda, tashvishda, yolg'izlikda namoyon bo'ladi. «ahlika, mas'uliyat sof erkinlikning o'zidir, faqat shunday sharoitda inson o'zini to'laligicha anglaydi. Hayot va o'lim, qo'rqinch, dahshat tushunchalari bu ta'limotning markaziy tushunchalaridir. Ekzistensialistlar fikricha, olam ma'nosiz va uni bilib bo'lmasligi abadiy, inson umri o'tkinchi bo'lganligi uchun ham dahshatlidir.

Yangi zamon falsafasining yana bir oqimi **pragmatizm** AQShda keng tarqalgan. Umuman olganda, «pragmatizm» foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» qanday qilib erishish yo'llari va usullari haqida mulohaza yurituvchi ta'limotdir. Bunda «foydaga» tushunchasi «tajriba», «haqiqat» tushunchalari bilan aynanlashtiriladi.

Pragmatizm ta'limotining yirik namoyandalari Ch. Pirs, U. Djems, J. Dyui va boshqalardir. Ularning ta'limotida olamning o'zgaruvchanligi o'z ifodasini topgan. Ular tajribani turli tasodif va kutilmagan vaziyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, ongimizdan tezkor qarorlarni qabul qilishni talab etuvchi hodisalar majmui sifatida ta'rifladilar.

Insonning xatosiz faoliyat ko'rsatishi uchun uning xatti-harakatlarini boshqarib turuvchi vosita — intellektidir. J. Dyui fikricha, intellekt insonni o'rab turgan olamdan nusxa oladi, hamda unga muhitga moslashishga yordam beradi. Pragmatizm falsafasining maqsadi insonga olamda o'z o'rnini topishga yordam berishdan iborat. Dyui tajriba natijasining «foydali» tomoniga e'tiborini qaratadi. Djems fikricha, haqiqat foydali bo'lgan narsa yoki hodisadir.

Pragmatizm AQSh ijtimoiy-madaniy hayotining qadriyatlarini ifoda etib, u yerdagi ishbilamonlar, menedjerlar, siyosatchilar va davlat arboblari o'rtasida keng tarqalgan. Amerikaliklar bu ta'limotning nazariyotchilarini halqning dunyoqarashi o'zgarishida, hozirgi amerikacha hayot tamoyillarini keng ommaga singdirishda katta xizmat qilgan faylasuflar sifatida qadrlaydilar. Masalan, J. Dyuini «Amerikaning Arastusi» deya hurmat bilan tilga oladilar.

Jamiyat taraqqiyotiga oid g'oyalar tahlili falsafada antik davrlardan, Suqrot va Aflotun zamonlaridan boshlab shakllana boshlagan. Bu g'oyalarning rivojida XVII-XVIII asrlarda yashagan italiyalik faylasuf Dj. Viko, XVIII asrda yashagan I.G. Gerder va ayniqsa, nemis falsafasining yirik namoyondasi Xegel katta hissa qo'shganlar. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi ta'limotlar orasida tadrijiy taraqqiyot va inqilobiy sakrashlar yo'lidan borishni ilgari suradigan ta'limotlar talaygina. Ko'pchilik tadrijiy yo'lni ma'qul ko'radi va biz yuqorida tilga olgan faylasuflarning aksariyati ana shunday qarash tarafdori.

Afsuski, boshqacha qaraydigan ta'limotlar ham bor. Yangi davr falsafasida tarqalgan ana shunday oqimlardan biri **marksizm** bo'lib, uning asoschisi nemis iqtisodchisi va faylasufi K. Marksdir (1818 — 1883). Uning ijtimoiy falsafasi kapitalizmga sinfiy kurashning mutlaq antogonizm darajasiga ko'tarilishi, oxir-oqibat proletariat diktaturasining o'rnatilishi va shu yo'l bilan sinfsiz jamiyatga o'tishni targ'ib qiladigan va real hayotni aks ettirmaydigan nazariyadir.

Keyinchalik sobiq ittifoqda hukmron mafkuraga aylangan bu ta'limot dastlab K. Marks va F. Engels yozgan «Kommunistik partiya manifesti»da bayon qilingan. Uning nazariy asoslari K. Marksning «Kapital», F. Engelsning «Anti-Dyuring» va «Tabiat dialektikasi» asarlarida ta'riflab berilgan bo'lib, ijtimoiy hayotda salbiy oqibatlariga olib keldi. U borliq tushunchasini materiya bilan aynanlashtirgan, ruhni butunlay inkor qilgan, materializm va ateizmi mutlaqlashtirgan.

Bu ta'limotning K. Kautskiy, V. Plexanov boshliq mo'tadil tarafdorlari keyinchalik sotsial-demokratiyaga ko'proq moyil bo'lishdi.

Rossiyada V. Lenin boshchiligidagi tarafdorlari esa sinfiy kurash va proletariat diktaturasini mutlaqlashtirish yoʻlidan bordilar. Bu oʻz navbatida, inqlobiy sakrash yoʻlini tanlashga olib keldi va Rossiyani terror yoʻliga boshladi. Oqibatda esa bu tipdagi dunyoqarash jamiyat va xalqlar taqdirida gʻoyat salbiy oʻrin tutishi maʼlum boʻldi. Farbda Marksning hozirgi davrdagi tarafdorlari «**neomarksizm**» oqimini tashkil etadilar. Koʻpgina neomarksistlar sinfiy kurashni mutlaqlashtirmaslik, inqlobiy emas, tadrijiy sakrash yoʻlidan borish ustuvor boʻlishi lozimligini eʼtirof eta boshladilar. Ammo ularning asl qarashlarini jamiyat, millat emas, sinf va ular oʻrtasidagi kurash taraqqiyoti belgilaydi, degan oʻsha taʼlimotga bogʻliqligicha qolmoqda.

Alohida taʼkidlash lozimki, yaqingacha sobiq Ittifoq va uning ittifoqchilari hududida mutlaq hukmron boʻlgan mafkuraning taqdirini oʻrganish, uning tarixidan xolisona xulosa chiqarish, bu taʼlimotning qanday ayanchli natijalarga olib kelganini bilib qoʻyish ham foydadan xoli emas. Bu borada lom-mim demaslik foyda bermaydi. Zero, taʼlimotlar tarixi — insonlar, ularning taqdiri, yuksalishi yoki tanazzuli tarixidir. Bu yuksalish yoki tanazzul koʻp hollarda muayyan gʻoyalar, mafkuralar taʼsirida roʻy beradi. Gohida minglab, millionlab kishilarni maftun qilgan baʼzi gʻoyalar yoki mafkuralar oxir-oqibat ana shu millionlarning zavoliga sabab boʻlishi ham mumkin. Biz qisqa tahlil qilgan marksizm va keyinroq u paydo boʻlgan hududda shakllangan natsional sotsializm (fashizm) nazariyalari ana shu tarixiy haqiqatni isbotlaydi. Bu haqiqatning ostida esa biror taʼlimot qadriyatlarini mutlaqlashtirish, albatta, muayyan «izm»ga, aqidaparastlikka olib keladi, bu oʻz navbatida jaholat va qabohatga eltuvchi yoʻldir, degan umuminsoniy tamoyil yotadi.

4. XX asrga kelib jamiyat tarixiy taraqqiyotiga oid taʼlimotlarni umumlashtirish natijasida ijtimoiy taraqqiyotning plyuralistik modeli, «lokal madaniyatlar» hamda «sivilizatsiyalarning xilma-xilligi» konsepsiyalari shakllandi. Ularga koʻra, jamiyat tarixi — oʻziga xos madaniyatlarning birligi emas, xilma-xilligidan iborat. Shu maʼnoda u organik tabiatdagi hayot shakllarining rang-barangligiga qiyoslanadi. Demak, tabiat qanday xilma-xillikning birligi boʻlsa, jamiyat ham ana shunday rang-baranglikning uygʻunligidir. Jamiyatda ham hamma va har bir narsaning oʻz oʻrni bor.

Bu gʻoyalar nemis faylasufi va sotsiologi O. Shpengler (1880-1936) va ingliz tarixchisi A. Toynbi (1889-1975) taʼlimotlarida har tomonlama asoslab berishga harakat qilindi. O. Shpengler oʻzining «Yevropaning

so'nishi» nomli asarida tarixni bir — biridan mustasno bo'lgan madaniyatlar majmuidan iborat, deb hisoblaydi hamda mukammal rivojlangan 8 xil madaniyatni ko'rsatadi. Bular: arab, hind, vavilon, xitoy, yunon-rim, vizantiya-arab madaniyatlari, mayya va russ-sibir madaniyatlaridir. Madaniyatlar o'ziga xos diniy asosga ega bo'lib, ularning har biri qat'iy biologik maromga (ritmga) bo'ysunadi. Va quyidagi asosiy davrlarni bosib o'tadi: tug'ilish va bolalik, yoshlik va kamolot, qarilik va so'nish. Buning asosida madaniyatlar rivojining ikki bosqichi mavjud, deb ko'rsatiladi. Birinchi bosqich — madaniyat ravnaqi (sof madaniyat) va ikkinchisi — uning tanazzuli («sivilizatsiya»).

O. Shpengler yevropotsentrizmga, ya'ni barcha madaniyatlarni yevropalashtirish g'oyasiga qarshi chiqdi. Har bir madaniyatning o'ziga xosligi, bir-biridan mustasno holda rivojlanish g'oyasini mutlaqlashtirdi. Ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik ham mavjudligiga kam e'tibor qaratdi.

Yana bir olim A. Toynbi esa o'zining 12 jildlik «Tarixni o'rganish» asarida madaniyatlarning lokal rivojlanish g'oyasini davom ettirdi. Biroq uning ta'limoti Shpengler konsepsiyasidan o'zining ikki jihati bilan farqlanadi. Birinchidan, insonda o'z hayotini erkin belgilash imkoniyati mavjudligini, tarixiy taraqqiyot zaruriyat va erkinlikning o'zaro birligidan iborat ekanligini nazarda tutsa, ikkinchidan, tarixiy taraqqiyotning davriy modeli dunyoviy dinlar (buddizm, xristianlik, islom) ning barcha xalqlarni yakinashtiruvchi va jipslashtiruvchi bosh omil g'oyasi bilan boyitilgan.

Toynbi Farb xristian sivilizatsiyasining tanazzulga qarab borayotganligini ko'rsatib, uning oldini olish yo'lini ma'naviy birlikda, jahon xalqlarining yagona dinni qabul qilishlarida, deb hisoblaydi.

Umuman olganda, hozirgi paytda jamiyat taraqqiyotining sivilizatsion konsepsiyasi ko'pchilik faylasuflar tomonidan tan olinmoqda. Xususan, industrial va postindustrial jamiyat g'oyalari, ayniqsa, ommaviylashib bormoqda. Unga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining bosh mezon — sanoatning rivojlanish darajasidir.

Shunday qilib, XX asrga kelib rang-barang falsafiy ta'limotlar shakllandi. Ularning barchasini mazkur mavzuda ko'rib chiqish imkoniyati bo'lmasa-da, yuqorida bayon etilgan ma'lumotlardan falsafiy plyuralizm haqida, falsafa zamon va makon bilan bog'liq murakkab fan ekanligi to'g'risida muayyan xulosaga kelish mumkin. Bu sohadagi bilimlarimiz, o'z navbatida bizning milliy g'oya va mafkuramizni

shakllantirishga, ma'naviyatimizning boyib, mustahkamlanib borishiga, intellektual kamolotimizga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

Progmatizm - yunoncha progmatos suzidan olingan bulib «ish, xatti-xarakat» degan ma'noni anglatadi.

Asoschisi - Charlz Sanders Pirs, undan sung U.Jeyms, J.D'yun, FyuShiller tomonidan rivojlantirilgan.

Tushuncha va e'tikodning ma'nosini aniklashga yordam beradi, goya va tushunchalar fakat tadvikotchi tomonidan tekshiruvdan utganda keyingina muayyan axamiyatga ega buladi.

Xususiyati: U yoki bu ob'ektlar xakidagi tushunchalarning ma'nosi va axamiyati ular keltirib chikargan amaliy natijalardan.

Asosiy asari: «E'tikodning urnatilishi».

-J.D'yun falsafasi uchun markaziy muammo - «tajriba» tushunchasidir., «Tajriba» ni xayot tushunchasi bilan aylantiriladi. «Pragmatizm» asl ma'noda foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» kanday erish yullari va usullari xakida muloxaza yurituvchi ta'limotdir.

Progmatizm AKSh ijtimoiy-nazariy muxitining mevasidir.

Ekzistensializm - lotincha «ekzistensiya» yoki intizcha «ekzistence» suzidan olingan bulib «mavjudlik», «mavjudbulmok», degan ma'noni anglatadi. Dastlab vatani Rossiya bulgan (Berdyayev, Shestov) keyinchalik Germaniyada keng rivojlandi (Xaydegger, Yaspers, Buber) Asl ma'noda XX asr ma'naviy xayotining extiyojlariga javob sifatida yuzaga keldi va rivojlandi. Uta ziddiyatli va murakkab xususiyati: kishi, uzining mavjudligini chukur ma'naviy ziddiyat, ruxiy tushkunlik xolatidagina anglay oladi.

Moxiyati: 1. Inson xakidagi falsafadir tariyxay cheklangan falsafiy yunalishidir.

2. Ijobiy tomoni shundaki bu yunalish - gumanistikdir masalan Jan-Pol Satr «Pashsha» nomli pegasida gumanizm ruxida bulgan ijtimoiy ma'suliyat xakida badiiy obraz yaratadi.

Neotomizm - diniy okim. XIII asr Italyan faylasufi Foma Akvinskining falsafiy-diniy talimoti bulgan tizimni XX asr vokealigida tiklashga urinuvchi falsafadir. Rim Katloik cherkovi va uning markaziy xokimiyati Vatikan Neotonizmning manaviy siyosiy xomiysidir. Rim Katolik cherkovining rasmiy mafkurasidir. Asosiy vakillari - Fransiyada E.Jilson-Maryten, Italiyada U.Podovani, F. Oldjati, Germaniyada A.Dvlsor, I.Los, VI Grabman, V.Brugger esa D.Merse, A.Dondeyn va boshkalar.

Bu ta'limotga kura ilm va diniy e'tikod birlikda buladi. Moddiy reallik bilan ibr katorda ruxiy reallikni xam tan olish lozimligini talab kiladi.

Neopozitivizm - yangi pozitivizm garb olamida keng ommalashgan.

Goyavim vakili Moris Shlik.

«Mantitsiy empirizm», «Ilmiy empirizm», «Mantikiy pozitivizm», «Vena tugaragi».

Moxiyati: uch kurinishda ifodalanadi.

- 1) Mantikiy pozitivizm.
- 2) Lingvistik taxlil.
- 3) Konvensionalizm va fizikalizm.

Ijobiyligi:

- 1) xurfikrlik
- 2) ilmiy bilishning yangi tomonlarini kidirishga urinadi.
- 3) Ananaviy metodlardan chetga chikishga xarakat kildi.

Germenevtika - yunoncha suz bulib, «izoxlayman», «tushuntiraman» degan manoni anglatadi!

Texnikaning juda katta yutuklarini mantikiy talkin kilish muammolari bilan boglikdir. Germetika masalalari psixologlar, mantikshunoslar va faylasuflar tomonidan keyingi un yillikda keng urganilmokda.

Fenomenologiya - hozirgi zamon falsafasidagi va madaniyatidagi asosiy okimlardan biri.

Maxizm - asoschisi Max Ernst avstraliyalik fizik va filosof subektiv idealist empiriokrititsimning asoschilaridan biri. Max narsaparni «sezgilar komplekslari» deb e'tirof kilishi bilan uz talimotini falsafiy materializmga karama-karshi kilib kuyadi. Max Sababiyat, zaruriyat, substansiya tushunchalarini «tajribada» mavjud bulmagan tushunchalar deb rad etadi. «Tafakkurni tejash prinsipi» ga muvofik olamni tasvirlash fakat «Tajribaning betaraf elementlari» ni uz ichiga olmogi lozim. Max falsafaning subektiv -indealistik xarakteri V.I.Leninning «Materializm va empiriokritizm» asarida tankid kilindi.

Takrorlash uchun savollar

1. XX asr falsafasining xarakterli xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Ekzistensial falsafaning mohiyati nimadan iborat?
3. Neopozitivizmning asosiy xususiyatlari qanday?
4. Strukturalizmning mohiyati nima?

5. Germenevtika nima?
6. Ssientizm va antissientizm nima?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 510-514, 534-548, 643-681-betlar.
2. Saifnazarov I. O‘zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta’limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. O‘zbekistonda ma’naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
5. Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. T., «Cho‘lpon», 2003.
6. Falsafa qomusiy lug‘at. T., «Sharq», 2004. 299, 334-betlar.
7. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas’ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O‘zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo‘llanma. T., «O‘qituvchi», 2005.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Mexnat 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. www.history.ru.
7. www.philosophy.com.
8. www.gov.uz - Xukumat sayti
9. www.press-service.uz - Prezident sayti
10. www.edu.uz - Vazirlik sayti (ruyxatdan utish)
11. www.ziyo.edu.uz - Vazirlik sayti
12. www.performance.edu.uz - Vazirlik sayti

Mavzuda qo‘llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Mujizalar maydoni.

Mavzuda qo‘llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma’lumotlari.

Bilimingizni sinab ko'ring!

1 Qaysi faylasuf ob'ektiv reallikni «narsa uzida» deb ataydi?

- A I. Kant
- B Gegel
- S Feyerbax
- D Spinoza

2 Pragmatizmning asoschisi kim?

- A Zigmund Freyd
- B Erix Fromm
- S Ernest Max
- D Charlz Pirs

3 Ob'ekt va sub'ekt-bu:

- A ikki suxbatdosh
- B faylasuf va uning shogirdi
- S atrof-muxit va uni urganuvchi inson
- D falsafaning bulimlari

4 Neopozitivizm o'z tabiatiga ko'ra:

- A materialistik karash
- B sub'ektiv idealistik falsafadir
- S ob'ektiv idealizmdir
- D dialektik metodga ega

5 Germenevtika» so'zi kanday ma'noga ega?

- A yunoncha suz bulib, «ish», «xatti-xarakat»
- B «mavjudlik», «mavjud bulmok»
- S yunoncha suz buli«b, «tushuntiraman», «izoxlayman»
- D yunoncha suz bulib, «tajribaga asoslangan»

6 Neotomizmning asoschisi kim?

- A I.Kant
- B Tomas Gobbs
- S Tomazo Kampanella
- D F. Akvinskiy

7 Empirizmning asoschisi kim?

- A R.Dekart
- B Spinoza

S F.Bekon

D Golbax

8 Ratsionalizmning asoschisi kim?

A F.Bekon

B R.Dekart

S Kant

D Gegel

9 Nemis klassik falsafasining asoschisi kim?

A I.Kant

B Gegel

S Feyerbax

D Shelling

10 «Vulgar materializm» kanday okim?

A ongni iloxiy deb talkin kiluvchi okim

B ongni moddiy deb tushunuvchi okim

S ong ikkilamchi deb xisoblaydigan okim

D materiya birlamchi deb aytuvchi okim

6-MAVZU. BORLIQ FALSAFASI

REJA:

1. Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi. Borlik xakidagi tarixiy konsepsiyalar.
2. Borliqning shakllari va namoyon bo'lish xusiyatlari.
3. Materiya tushunchasi. Uning xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllari xaqida zamonaviy qarashlar.
4. Xarakat - materiyaning namoyon bo'lish shaklidir.

1. Borliq tushunchasi. Faylasuflar qadim zamonlardan buyon «borliq» va «yo'qlik» haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko'plab asarlar yozishgan. Xo'sh, borliq nimag' Bu savol bir qarashda juda oddiy ko'ringani bilan unga shu choqqacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo'q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim faylasuflar borliqni moddiylik, moddiy jismlar bilan bog'lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha, borliq - ob'ektiv realliknigina qamrab oluvchi tushunchadir. U holda fikr, inson tafakkuri, o'y-xayollarimiz borliq tushunchasidan chetda qolar ekanda, degan savolga ular, bunday tushunchalar ob'ektiv reallikning hosilasidir, deb javob berishadi.

Falsafaning borliq haqidagi ta'limotni izohlaydigan qismi — **ontologiya** deb ataladi. (Bu tushunchani falsafada birinchi bor X. Volf qo'llagan). Olam va borliq masalalarini falsafaning ana shu sohasi o'rganadi.

Yo'qlik hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo'qlikdir. Bu ma'noda yo'qlik cheksizlik, nihoyasizlik va mangulik bilan birdir. Yo'qlik chekingan joyda borliq paydo bo'ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo'qlikdir. Borliq yo'qlikdan yo'qlikkacha bo'lgan mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q.

Borliq haqidagi konsepsiyalar. Tarixdan ma'lumki, faylasuflar borliq haqida turlicha g'oyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog'ida vujudga kelgan zardo'shtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning hosilasidir, alangalanib turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunki bu g'oya bo'yicha, har qanday

o'zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi.

Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsakkina bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi.

Qadimgi dunyoning atomist olimi Demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir.

Islom ta'limotida esa borliq bu ilohiy voqelikdir. Ya'ni u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari bo'lgan.

Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar. Masalan, Forobiy fikricha, ilk borliq azaliy Ollohning o'zidir. Beruniy fikricha, borliq shunday umumiylikki, u hamma narsaning asosida yotadi, demak, borliq hamma narsaning asosidir. Yevropada o'tgan olimlar David Yum va Jorj Berkli borliqni sezgilarimiz majmuasi deb talqin etishgan.

Hegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq ruhning namoyon bo'lishi, deb ta'riflaydi. Ko'pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog'lab tushuntirdilar.

Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo'lib o'ziga butun mavjudlikni, uning o'tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi. Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo'qlik tushunchasini unga antipod qilib olishgan va shu asosda borliqning zaruriy mohiyatini ochishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni ob'ektiv reallik bilan, materiya bilan aynanlashtirib tushuntirishadi.

Borliq o'ziga ob'ektiv va sub'ektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'limni va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir.

Borliq va mavjudlik. Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, g'oyalar, o'y-xayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat ob'ektiv real olam, ongdan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jismoniy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potensial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta keng tushunchadir. U o'ziga nafaqat ob'ektiv reallikni, balki sub'ektiv reallikni ham qamrab oladi.

Borliq mavjudlik va reallik tushunchalariga qaraganda ham kengroq tushunchadir. Mavjudlik — borliqning hozirgi paytda namoyon bo'lib turgan qismi bo'lib, o'tgan va mavjud bo'ladigan narsa va hodisalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo'lgan, ular tomonidan tan olingan qismi. Borliq o'ziga reallikni ham, mavjudlikni ham qamrab oladi. An'anaviy falsafiy qarashlarda borliqning uchta sohasi ajratib ko'rsatiladi. Ularga: tabiat borlig'i, jamiyat borlig'i, ong borlig'i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

2. Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat borlig'i va jamiyat borlig'ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. **Tabiat borlig'i** odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar borlig'i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo'linadi: azaliy tabiat borlig'i (yoki tabiiy tabiat borlig'i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo'lgan) va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar borlig'i («ikkinchi tabiat» borlig'i, ya'ni madaniyat). Ikkinchi tabiat borlig'i esa, o'z navbatida, quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

- **inson borlig'i** (insonning narsalar olamidagi borlig'i va odamning o'ziga xos bo'lgan insoniy borlig'i);

- **ma'naviy borliq** (individuallashgan va ob'ektivlashgan ma'naviy borliq);

- **sotsial borliq** (ayrim odamning tarixiy jarayondagi borlig'i va jamiyat borlig'i), u ijtimoiy borliq ham deb ataladi.

Borliqning moddiy shakli materiya o'ziga barcha jismlarni, hodisalarni, jarayonlarni va ularning xususiyatlarini qamrab oladi. Bundan tashqari u tafakkurni ham, olamda mavjud bo'lgan barcha aloqadorliklarni va munosabatlarni ham qamrab oluvchi umumiy falsafiy tushunchadir. Borliqning moddiy shakliga xos umumiylikni axtarishning bir yo'nalishi moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish yo'li bo'lib, yuqorida qayd etganimizdek, substansiyani aniqlash yo'lidir. Ikkinchi yo'l esa — moddiy olamning asosiy tarkibiga kiruvchi «qurilish elementlarini»- substratni axtarish yo'li. Uchinchi yo'l — hamma narsaning vujudga keltiruvchi bosh sababchisini, ota moddani, ya'ni pramateriyani axtarish yo'li. Mana shu yo'l haqida maxsus to'xtab o'taylik.

Olamning substansiyasini axtarishning bu usuli go'yoki meva iste'mol qilayotgan kishi, uning kelib chiqishini axtarib, dastlab daraxtga, so'ngra uning guliga, bargiga, ko'chatiga va urug'iga nazar solganidek, atrofimizdagi moddiy olamning o'zagida dastlabki yaratuvchi modda sifatida nima yotishini, ya'ni ilk materiyani, azaliy materiyaning «bobokolonini», «pramateriyani» axtarish usulidir.

3. Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada materiya haqidagi tasavvurlarning maydonga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo'ldi. Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atomga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq bo'lgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy ob'ektlarni, butun ob'ektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar «Tom ma'nodagi materiya faqat fikrning maxsuli va abstraksiyasidir» deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaydigan tushuncha materiya deb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir.

Albatta bu ta'riflarni bir yoqlama mutlaqlashtirib tushunmaslik lozim. Bu ta'riflarda ko'proq sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan reallik nazarda tutilgan.

XX asrning o'rtalariga kelib, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi va hozirgi zamon kosmologiyasi sohalaridagi ilmiy yutuqlar kishilarning ob'ektiv olam hakidagi tasavvurlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, tabiatshunos olimlar sezgilarimizga bevosita ta'sir etishining imkoni bo'lmaydigan realliklar haqida ham tadqiqotlar olib bora boshladi.

Olamning klassik mexanika nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan kichik tezlikda harakatlanuvchi sistemalar haqidagi ilmiy manzarasi o'rnini yangicha ilmiy manzaralar egallay boshladi. Bu esa materiya haqidagi tasavvurlarning yanada rivojlanishiga sharoit tug'dirdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olib, marksist-faylasuflar bu ta'rifga sezgilarimizga bevosita yoki bilvosita (ya'ni turli asboblari; qurilmalar vositasida) ta'sir etuvchi, degan qo'shimcha kiritishdi. Shunday qilib, bu ta'rif go'yo materiyaning moddaviy va nomoddaviy shakllarini, ya'ni modda va antimodda ko'rinishlarini qamrab oluvchi ta'rifga aylandi.

Materialistlar materiyani ob'ektiv reallik, deb ta'riflashadi. Ob'ektiv reallik inson sezgilariga bog'liq bo'lmagan holda, undan tashqarida mavjud bo'lgan voqelikdir. Bu butun mavjudlikning sub'ektiv reallikdan tashqaridagi qismi hisoblanadi. Ob'ektiv reallikning mavjudligi qanday namoyon bo'ladi? Bu savolga javob topishda, borliqning ajralmas

xususiyatlarini o'rganishga to'g'ri keladi. Har qanday jismning ajralmas xususiyati lotincha «atribut» so'zi bilan ataladi.

Borliqning atributlari. Muayyan jismning aynan shu jism ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari bo'ladi. Borliqning ham bir qancha atributlari mavjuddir. «lar: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong va boshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to'xtab o'taylik.

4. Harakat. Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi.

Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jism turibdi. Agar harakat bo'lmaganida edi, yorug'lik nurlari shu jismga urilib bizga qaytmagan bo'lar edi, ya'ni biz uni ko'rmagan bo'lar edik. Shuningdek, bu jismning yaxlitligini saqlab turgan molekularlar, atomlar, elementar zarrachalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ham bo'lmasdi. Natijada bu jismning strukturaviy birligiga putur yetgan bo'lar edi. Tevarak-atrofimizdagi predmetlar va hodisalar harakat tufayli o'zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o'sish, ulg'ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjuddir.

Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o'rtasidagi va ularni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ulardagi o'zgarishlar sifatida sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ham falsafaning harakat bu umuman har qanday o'zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o'rinlidir. Harakatning manbai haqida gap ketganda, ana shu o'zgarishlarning asosida yotuvchi o'zaro ta'sirlar va ular orasidagi munosabatlar nazarda tutiladi.

Demak, har qanday harakatning manbai shu sistemadagi ichki o'zaro ta'sirlar ekan, har qanday jismning mavjudligini, eng avvalo, uning ichki aloqadorliklari ta'minlaydi.

Harakatning turlari haqidagi mulohaza, asosan, o'zgarishlarning xususiyatiga asoslangan. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o'zgarishlargacha takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faqatgina fazoviy siljish, deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda o'zgarishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular bir-biridan sifatiiy farq qiladi.

Mexanik, ximiyaviy, biologik, fizik o'zgarishlar bilan ijtimoiy o'zgarishlarni aslo taqqoslab bo'lmaydi. To'g'ri, bu o'zgarishlar uchun

umumiy boʻlgan fazoviy siljishlar harakat shakllarining hammasida ham, u yoki bu koʻrinishda namoyon boʻlishi mumkin. Lekin hamma oʻzgarishni ham, faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb boʻlmaydi. Masalan, Yerning Quyosh atrofidagi, Oyning Yer atrofidagi harakatini fazoviy siljishning yaqqol koʻrinishi deyishimiz mumkin. Lekin Yer bagʻrida roʻy berayotgan murakkab geologik jarayonlarni, Yer sirtidagi biosferaning yashash usulini birgina mexanik siljish bilan izohlab boʻlmaydi. Harakatning shakli qanchalik murakkab boʻlsa, u bilan bogʻliq boʻlgan oʻzgarishlar ham shu qadar murakkab boʻladi. Materiyaning tashkiliy struktura darajasi qanchalik yuqori darajada boʻlsa, unda fazoviy siljish ham shu qadar kam seziladi.

Oʻzgarishlarning shunday bir shakli borki, uni falsafada rivojlanish deb ataladi. **Rivojlanish** bu — muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgari nomaʼlum boʻlgan yoʻnalishga ega boʻlgan, miqdoriy va sifatiy oʻzgarishidir.

Shu jihatdan harakatning ikki xil turi bir-biridan farq qilinadi. Harakatning birinchi turi jismda uning sifati va turgʻunligini saqlagan holda roʻy beradigan ichki oʻzgarishlarni oʻz ichiga oladi. Yaʼni har qanday jismda betoʻxtov ichki oʻzgarishlar roʻy berib turadi, lekin bu oʻzgarishlar shu jismning tashqi sifatiga jiddiy taʼsir koʻrsatmaydi.

Atrofimizni qurshab turgan har bir jism molekulalardan, molekulalar esa atomlar va elementar zarrachalardan tashkil topgan ekan, bu jismlarning molekular va atom tuzilish darajasida ham betoʻxtov oʻzgarishlar roʻy berib turadi. Shuningdek, har bir jism oʻzining atrofidagi boshqa jismlarning va ulardan tarqalayotgan nurlanishlarning taʼsiriga ham uchrab turadi. Bunday tashqi taʼsirlarni oʻzida inʼikos ettirish jarayonida roʻy beradigan oʻzgarishlar ham bu jismning sifatiy oʻzgarib ketishiga olib kelmasligi, uning turgʻunligi va asosiy sifati saqlanib qolishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Biz yuqorida qayd etgan ichki va tashqi taʼsirlar oqibatida roʻy beruvchi oʻzgarishlar asta-sekin toʻplanib, keyinchalik jismda keskin sifatiy oʻzgarishning vujudga kelishiga ham sabab boʻlishi mumkin. Mana shunday oʻzgarish, yaʼni jismning sifatini oʻzgartiruvchi harakat ikkinchi turdagi harakatga kiradi va u rivojlanish deb ataladi.

Rivojlanish jarayoni ham ikki turda boʻladi. Birinchi turdagi rivojlanish boʻyicha, jismda har qanday sifatiy oʻzgarish roʻy berishiga qaramasdan, uni tashkil etgan materiyaning sifatiy tuzilish darajasi oʻzgarmasdan qolaveradi.

Masalan, notirik tabiatga mansub bo'lgan Quyoshdagi ravojlanishni olib qaraylik. Olimlarning taxminlariga ko'ra, hozir sirtida 6 ming, ichida esa bir necha mln. darajali haroratga ega bo'lgan Quyosh borib-borib soviydi va qizil gigantga aylanadi, ya'ni Quyoshning markazidagi termoyadro energiyasi so'ngach, ichki zichligi pasayadi va markazdagi tortishish quvvati susayadi. Oqibatda Quyosh shisha boshlaydi va Yer orbitasini ham o'z ichiga olgan ulkan qizil yulduz vujudga keladi, u asta-sekin sovib, qizil karlikka, so'ngra esa «qora karlikka», keyin bo'lsa neytron yulduzga aylanadi. Bunday o'zgarishlar natijasida borliqning tashkiliy struktura darajasi o'zgarmaydi, ya'ni jonsiz tabiat shaklidagi darajasi saqlanadi.

Jonli tabiatning vujudga kelishi, o'simliklar va hayvonot olamining paydo bo'lishi, odamning shakllanishi, jamiyatning vujudga kelishi singari sifatiy o'zgarishlar esa, rivojlanishning ikkinchi turiga kiradi.

Falsafa fanida harakatning bir-biridan sifatiy farq qiluvchi bir qancha boshqa shakllari ham o'rganiladi.

Materalist bo'lgan faylasuflar harakat shakllarini turkumlaganida, quyidagi mulohazalarga tayanib ish yuritadilar:

1) harakat shakllari bir-birlari bilan sifat jihatidan farq qilib, ularning har biri materiyaning tashkiliy tuzilishi darajalarining muayyan bosqichida namoyan bo'ladi;

2) materiyaning harakat shakllari bir-biri bilan genetik jihatidan, kelib chiqishi jihatdan ketma-ket bog'langan, ya'ni harakatning murakkabroq shakllari uning nisbatan soddaroq shakllaridan kelib chiqqandir;

3) harakatning yuqori shakllari tarkibidagi quyi shakllari uning yuqori shakllariga ham mansubdir, ammo harakatning yuqori shakli o'zidan quyi shakldagi harakatga mansub emasdir. Shu mulohazalarga tayangan holda, harakatning beshta shaklini ajratib olish mumkin. Ular — mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va ijtimoiy harakatlardir.

Falsafada harakat shakllarini turkumlashning bir qancha boshqa ko'rinishlari ham bor. Ayrim olimlar harakat shakllarini har bir fanning nomi bilan bog'lash kerak, deb hisoblashadi. Bunday qarashning xatoligi shundaki, fanlarning ko'pchiligi harakat shaklini emas, balki miqdoriy munosabatlar va holatlarni aks ettiradi. Masalan geodeziya yoki geometriya, trigonometriya yoki topografiya, chiziqli algebra qanday harakat shaklini o'rganadig' Kibernetika esa ham tabiatda, ham jamiyatda amal qiluvchi boshqarish jarayonlarini o'rganadi, ya'ni bu fan bitta emas, balki bir qancha harakat shakllarini qamrab oladi.

Harakat shakllarini turlash bo'yicha quyidagi tabiiy-ilmiy konsepsiya ham diqqatga sazovordir. Mazkur konsepsiya bo'yicha harakat shakllari quyidagicha turlanadi: fizik harakat (elementar zarrachalar, maydon va atomlarning harakati), ximiyaviy harakat (atomlar va molekulalarning harakati) va bunda harakatning rivojlanishi ikki yo'nalishga ajraladi, 1) harakat rivojlanishining yuqori yo'nalishida biologik harakat shakllanadi; 2) harakat rivojlanishining quyi yo'nalishida esa geologik harakat shakllanadi, biologik harakatning taraqqiyoti ijtimoiy harakatga olib boradi.

Yana bir boshqa konsepsiyada esa harakat borliqning tashkiliy tuzilish darajalariga mos ravishda turlangan. Bu konsepsiyada harakat shakllari uchta sinfga ajratiladi: notirik tabiatda — elementar zarrachalar va maydon harakati, tirik tabiatda - hayotning namoyon bo'lishi, jamiyatda - odamning faoliyati.

Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo'lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo'lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarining faoliyati, o'zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo'lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o'ta murakkabdir.

Borliqning asosiy yashash shakllariga fazo va vaqt kiradi. **Fazo** narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, **vaqt** hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo — vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substansial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substansial konsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substansiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan

fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion konsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi.

Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi Albert Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Ilgarigi, Nyuton fizikasiga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo'sh qoladi, ana shu substansial konsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo'qoladi. Bu relyatsion konsepsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqtning xususiyatlari. Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatijihatlarini ifodalashiga qarab, metrik va topologik xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchanadigan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotroplik (anizotroplik) kabi xususiyatlar kiradi.

Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa, borliqning tub sifatijihatlarini ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga uzuksizlik, bog'langanlik, o'lchamlilik, kompaktilik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytmaslik, bir o'lchamlilik kabi xususiyatlar qo'shiladi.

Fazo (vaqt) ning metrik o'zgarishlari borliq strukturasi jiddiy o'zgartira olmaydi, topologik o'zgarishlar esa borliqning sifatij o'zgarishiga sababchi bo'ladi. Masalan, bir bog'langan sistemaning ko'p bog'langan sistemaga o'tishi fazo topologiyasini tubdan o'zgartiradi, ya'ni fazoning ikki nuqtasini tutashtiruvchi turlicha yo'llar paydo bo'ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kichik idishni sig'dirish mumkin bo'ladi. O'lcham darajasi ko'p bo'lgan sistema o'lchov darajasi kam bo'lgan sistemaga nisbatan ko'rinmas va murakkab bo'ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlarini kuchli o'zgarishi topologik xususiyatlarining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o'zgarsa, bir bog'langan fazo ko'p bog'langan fazoga aylanishi mumkin.

Asosiy tushunchalar

Ontologiya - borlik xakidagi ta'limot. Falsafaning borlik turgisidagi fundamental tamoyillarini organuvchi soxasi.

Borlik - Bir butun dunyo va undagi narsa va xodisalardan tortib, inson xayoti, ongi, kishilar faoliyatining barcha ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlari, xatto jamiyatda sodir buladigan butun jarayonlardan iborat

xamma realliklarni uz ichiga oladi. Falsafiy kategoriyalar ichida boshlangich kategoriyadir.

Substansiya - lotincha moxiyat ma'nosini anglatadi. Falsafada narsalarning moxiyati tugrisidagi tushuncha.

Materiya - Moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaniladigan falsafiy tushuncha bulib, ob'ektiv borlikni real shaklini ifodlaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. Borliq va yo'qlik tushunchalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Mavjudlik va reallik nima?
3. Harakat va uning asosiy shakllari to'g'risida so'zlab bering.
4. Fazo va vaqt, makon va zamon qanday ma'nolarni anglatadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 86-96, 118-124-betlar.
2. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 57-59, 244, 317-betlar.
5. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
6. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
7. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. http://philosophy.albertina.ru.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo‘llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.

Mavzuda qo‘llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma‘lumotlari.

O‘zingizni sinab ko‘ring!

1. Ontologiya – bu ...?

- A. Borliq va yo‘qlik, mavjudlik va nomavjudlik kabi masalalarni keng doirada o‘rganuvchi, mavjudlik sifatiga ega bo‘lgan barcha narsalarning mohiyatini aniqlashga yo‘naltirilgan falsafaning sohasi
- B. Materiya va harakat shakllari, oddiy va murakkab tuzilmalar mazmunini tadqiq etuvchi falsafiy soha
- V. Tirik, notirik va ijtimoiy dunyo
- D. Insonni ijodiy tafakkurini yuksaltiruvchi falsafiy yo‘nalish

2. ... – bu dunyoni idrok etishning turli usullaridir.

- A. Turli ontologik konsepsiyalar
- B. Falsafa
- V. Borliq
- G. San‘at

3. ... – o‘z holicha, barcha konkret belgilaridan holi ko‘rinishda olingan mavjudlik.

- A. Sof borliq
- B. Substansional borliq
- V. Mavhumlik
- D. Aniqlik

4. Qaysi kategoriya falsafaning asosiy va umumiy kategoriyasi hisoblanadi? Ya‘ni u har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatlarini, ularning mavjud bo‘lish, namoyon bo‘lish, o‘zaro ta‘sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi?

- A. Sabab va oqibat kategoriyasi
- B. Borliq kategoriyasi
- V. Mazmun va shakl kategoriyasi
- D. Zaruriyat va tasodif kategoriyasi

5. **“Hamma narsa sondir” – ushbu fikr muallifi kim?**

- A. Geraklit
- B. Parmenid
- V. Empidokl
- D. Pifagor

6. **“Haqiqiy borliq” – “ob’ektiv mavjud g’oyalar dunyosi”ni “hissiy borliq”qa qarama–qarshi qo‘ygan faylasuf kim?**

- A. Platon
- B. Geraklit
- V. Pifagor
- D. Spinoza

7. **“Kategoriya” atamasi falsafaga kim tomonidan kiritilgan?**

- A. Platon
- B. Aristotel
- V. Geraklit
- D. Demokrit

8. **O‘rta asrlar G‘arb va Sharq falsafasida borliqning asosiga nima qo‘yilgan?**

- A. Xudo
- B. Tabiat jismlari
- V. Inson
- D. Koinot

9. **... – bu tajribadan va insonning “yangi o‘ziga to‘qligi”dan foydalanish imkonini amalda ta‘minlaydi.**

- A. Virtual borliq
- B. Texnologiya
- V. Axborot
- D. Internet

10. **Borliqning ikkinchi shakli – ... odam tanasining hayoti inson mavjudligining birlamchi sharti, shuningdek, insonning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligi va alohida sifatida namoyon bo‘ladi. Nuqtalar o‘rniga qo‘yilishi lozim bo‘lgan so‘zlarni toping?**

- A. Ma‘naviy borliq
- B. Xudo borlig‘i
- V. Tabiat borlig‘i
- D. Inson borlig‘i

7-MAVZU. FALSAFIY QONUNLAR VA KATEGORIYALAR

REJA:

1. Falsafada usul va uslub muammosi.
2. Falsafiy konunlar.
3. Falsafiy kategoriyalar.

Olamdagi narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishi, rivojlanishi, ular o'rtasidagi aloqadorlik va o'zaro ta'sir kabi masalalar qadimdan mutafakkirlar, olimlar, faylasuflar o'rtasida turli bahs, munozara, tortishuvlarga sabab bo'lgan. Chunki ular to'g'risida aniq bilimga ega bo'lmasdan turib, olam va uning taraqqiyoti, rivojlanish manbai, harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida hamda, eng asosiysi, kelajak haqida ilmiy tasavvurga ega bo'lish qiyin.

Atrofimizdagi jamiki narsa-hodisalar, ya'ni eng mayda zarrachalardan tortib to Yer, Quyosh, Koinotgacha barchasi, shu jumladan, kishilik jamiyati ham, doimo harakat, o'zgarish va rivojlanishdadir. Ular o'rtasida abadiy o'zaro bog'liqlik, o'zaro ta'sir va aloqadorlik mavjud. Olamda o'z-o'zidan, tasodifiy ravishda hech qanday harakat ham, o'zgarish ham yuz bermaydi.

Bog'lanishlarning turlari. Biz narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi va rivojlanishiga ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorlik, ta'sir va aks ta'sir asos bo'ladi, deymiz. Albatta, olamdagi har qanday bog'lanish ham rivojlanishga sabab bo'lavermaydi. Chunki bu bog'lanishlarning ko'lami, mohiyati, ta'sir kuchi va doirasi turlicha. Bog'lanishlarning ana shu xususiyatlariga qarab, zaruriy va tasodifiy, ichki va tashqi, bevosita va bilvosita, muhim va muhim bo'lmagan va hokazo bog'lanishlarga ajratish mumkin.

Shuningdek, olamda boshqa voqea yoki hodisalardan alohida, ular bilan bog'liq, o'zaro aloqadorlikda va ta'sirda bo'lmagan birorta ham voqea yoki hodisa mavjud emas. Demak, o'zaro bog'lanish va ta'sir natijasida narsa-hodisalarda o'zgarish sodir bo'ladi. Lekin, barcha o'zgarishni har doim ham birdaniga, yaqqol sezish mumkin emas. Chunki olamning namoyon bo'lishi turli darajada bo'lganligi sababli, o'zgarishlar ham turlichadir.

Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqning bir hafta, bir oy, yarim yil mobaynidagi o'zgarishini, ya'ni ulg'ayishini yoki bo'lmasa, tabiatdagi qish faslidan bahor fasliga o'tishdagi o'zgarishlarni oddiy ko'z bilan

yaqqol sezish mumkin. Lekin biron jonsiz predmet, masalan, Yer qa'ridagi ichki jarayonlarni ma'lum davrdan keyin sezish mumkin. Ana shu sababdan ham odamlar zilzilalar, vulqonlar otilishi kabi ofatlar qarshisida lol, gohida esa g'aflatda qolib kelmoqdalar. Ya'ni tashqi faktorlar (inson faoliyati, yorug'lik, issiqlik, namlik, atmosfera bosimi) natijasida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'z ko'radi, quloq eshitadi. Xullas, ular oson anglab olinadi, ochiq-oydin namoyon bo'ladi. ulardagi o'zaro bog'liqlikni ham oson ko'rish, ilg'ash mumkin. Ana shunday oson ko'rish va ilg'ash mumkin bo'lgan, ochiq-oydin ro'y beradigan voqea, hodisa, natijaga nisbatan «zohiriylik» tushunchasi, mohiyatini ilg'ash qiyin bo'lgan va murakkab ichki sabablar natijasida kechadigan jarayonlar va o'zgarishlarga nisbatan «botiniylik» tushunchasi qo'llaniladi. O'rta asrlarda, ayniqsa tasavvuf falsafasida bu ikki tushunchaga alohida e'tibor berilgan.

«Harakat» tushunchasi «Borliq falsafasi» mavzuida yoritilganligi sababli, bu yerda uning quyidagi qisqa ta'rifi bilan cheklanamiz: harakat deb olamdagi har qanday o'zgarishga aytiladi. Rivojlanish tushunchasi esa quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga tomon ilgarilab boruvchi harakatni ifodalaydi. Lekin bu jarayon goh to'g'ri chiziqli, goh asta-sekin kengayib boradigan spiralsimon shakldagi harakatdan iborat bo'lishi mumkin.

Bunda doimiy bir tomonga, masalan, vaqtning o'tmishdan kelajakka tomon o'tishi ham, lekin makonda voqea va hodisalarning takrorlanishi, zamonda orqaga qaytishlar ham sodir bo'lib turadi. Ba'zida taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida oldingi bosib o'tilgan davr takrorlangandek bo'ladi, ammo bu ilgarigidan farq qiladigan, boshqacharoq tarzda takrorlanishdir.

Hech qachon bir xil tong otmaydi, deb bejiz aytmaydilar. Holbuki, har kuni tongda o'sha Quyosh chiqadi, o'sha tog'u toshlarni, bog'u biyobonlarni, biz yashayotgan zaminni yoritadi. Odamlar ham, ish va tashvishlar ham hamon o'sha-o'shadek. Kimdir ishga shoshadi, kimdir o'qishga, kimdir yana ilgarigi kundek bekorchilikdan zerikadi... Ammo dunyo o'zgarmadimi bu bir kunning ichidag' unda minglab bolalar tug'ilmadimi, son-sanoqsiz jarayonlar ro'y berib, Yer sayyorasining turli burchaklaridan boshqa joylarga qanchadan-qancha axborotlar tarqatilmadimig' Ona zamin o'z o'qi va Quyosh atrofida aylanishini davom ettirmadimig' Bularning barchasi bir kunu-tunda ro'y bergan botiniy va zohiriy o'zgarishlarning namoyon bo'lishidir.

Qonun tushunchasi. Dunyoning mavjudligi ana shunday botiniy va zohiriy o'zgarishlarning abadiy takrorlanib turishidan iboratdir. Bu takrorlanishlar esa o'z mohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganliklaridan qonun va qonuniyat tusini olgan.

Masalan, biz Nyuton tomonidan kashf etilgan butun olam tortishish qonunini o'rganganimizda ana shunday holni idrok etganmiz. Bu qonunning asosiy mohiyati butun olamdagi narsalarning bir-biri bilan aloqadorligi tamoyilining doimiy takrorlanishi, har soniya va har daqiqada bu holatning sodir bo'lib turishini isbotlaydi.

Xo'sh, qonun o'zi nima? U kishi va umuman, jamiyat hayotida qanday ahamiyatga egag' Qonunni bilmasdan, o'rganmasdan turib yashash mumkinmig' Qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo'lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va h. k. Bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillarining uchinchi ham qonun to'g'risida bo'lib, unda barcha sohada qonunning ustuvorligi ta'minlanishi ta'kidlanadi. Yuqoridagilarni birlashtirib turadigan, barchasi uchun ham umumiy bo'lgan xossa, xususiyatlar bormig'

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa — tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma'lum qonunlar asosida amalga oshadi. Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va h. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo'yicha tadqiqot o'tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o'rganish va ochib berishdan iborat.

Qancha ko'p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo'ladi. Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin. Yaqin o'tmishda iqtisodiyotning o'ziga xos qonunlarini pisand qilmay, turli xil s'ezd, plenum, konferensiya qarorlari asosida eksperimentlar o'tkazib, barcha uchun farovon hayot — kommunizm jamiyatini barpo qilmoqchi bo'lishganini va bunday siyosat qanday oqibatlariga olib kelgani barchaga ma'lum.

Hozir mustaqil O'zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo qilish yo'lidan bormoqda. Bunda umumbashariy qonunlar va mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olingan.

Endi shunday savol: **Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?** Bunda oddiy misollarga murojaat qilamiz: yoz oylarida barcha odamlar issiq kiyimlar (etik, palto, qo'lqop va h. k.) sotib olishadi, o'tin yoki ko'mir g'amlab qo'yishadi va h. k. Nima uchung' Chunki ular

tabiatning bitta qonunini, ya'ni fasllarning o'zgarishi, yozdan keyin kuz, undan keyin qish kelishini juda yaxshi bilishadi.

Yoki yana bir, jo'nroq bo'lsa-da, misol: sizga birov uyning 5-qavatidan tashlasang, falon pul beraman desa, rozi bo'lmaysiz. Nima uchun? Chunki siz I. Nyuton kashf qilgan «Butun olam tortishish qonuni»ni yaxshi bilasiz. Balki bilmassiz ham, havoning o'z jismingizdan zichligi kamligiga e'tibor qilmassiz ham, deylik. Ammo siz bu holda omon qolishingiz qiyinligini, mayib bo'lishingizni yaqqol tasavvur qilasiz.

Inson qonunlarni bilishi, ularga amal qilishi doirasida erkindir. Erkinlik nimag' Erkinlik anglab olingan zaruriyatdir. Har qanday qonunga xos belgilardan biri zaruriylik, ya'ni ob'ektiv tarzda amalga oshish, o'z-o'zidan namoyon bo'lishdir. Erkinlik esa ana shu zaruriylikni anglab olish va unga amal qilishdan iborat faoliyatni anglatadi.

Yuristlarda shunday ibora bor: «Qonunni bilmaslik javobgarlikdan xolos qilmaydi». Ana shu tufayli siz yuridik qonunlarni qancha yaxshi bilsangiz, o'zingizning faoliyatingizni shunga moslab olib borasiz. Demak, shuncha erkin bo'lasiz. Bu holda siz nima qonuniy, nima esa qonuniy emasligini yaxshi bilasiz, qonunga xilof qadamlar qo'ymaysiz.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa qilib, qonunga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **Qonun** olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo'lishidir. Endi qonunning belgilariga to'xtalamiz:

- qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog'lanishlardan faqat muhimlarini, ya'ni shunday bog'lanishlarni ifodalaydiki, bular olamning mavjudligi, o'zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo'ladi;

- qonun zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi, ya'ni tasodifiy bog'lanishlar, goh paydo bo'lib, goh yo'qolib ketadigan bog'lanishlarga asoslanmaydi.

- qonun narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi.

Qonun nisbatan barqaror, takrorlanib turuvchi bog'lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya'ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog'lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2001 yili qishdan keyin bahor kelib, 2002 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki, bu tabiat qonuni — fasllar o'zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Tabiat qonunlarining yana bir eng muhim xususiyati — u ob'ektiv xarakterga ega, ya'ni u insonga ham, insoniyatga ham bog'liq emas. Biror kishi, hatto millatning irodasi bilan ham, tabiat qonuniga tub o'zgartirish kiritish yoki uni butunlay yo'q qilish mumkin emas. Chunki bu qonunlarning asosini tashkil qilgan bog'lanishlar, munosabatlar ob'ektiv xususiyatga ega.

Olamdagi har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiladigan va shu bilan birga, bir-birini istisno qiladigan qarama-qarshi tomonlar birligidan iborat. Demak, voqelik va o'zgarish jarayonida ayniyat va ziddiyatning bo'lishi ham odatiy hol. Masalan, issiq va sovuq, oq va qora, kecha va kunduz, elektrning musbat va manfiy zaryadlari, yaxshilik va yomonlik, adolat va jaholat va h. k. Qarama-qarshi tomonlar bir-birini inkor etadi va shu bilan birga biri ikkinchisini taqozo etadi, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Faraz qilaylik, magnitning manfiy zaryadi bo'lmasa, u holda ushbu narsa magnit bo'lolmaydi.

Borliq narsa, voqea-hodisalarning turli-tumanligidan iborat. Lekin narsalar qanchalik xilma-xil, turli-tuman bo'lmasin, ular o'rtasida yaqinlik, aynanlik mavjuddir. Masalan, stol va stul sifat jihatidan turli narsalardir. Lekin baribir ular o'rtasida o'xshash tomonlar, belgilar bor. Aytaylik, ularning yo rangi yoki bir xil materialdan yasalganligi yoki bo'lmasa, vazni o'xshash bo'lishi mumkin va h.k.

Ayniyat tushunchasi narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshash tomonlarni ifodalaydi. Shu bilan birga narsa-hodisalar bir-biridan farq qiladigan tomonlar, xususiyatlar, belgilarga ham egadir. Aynan bir xil bo'lgan narsaning o'zi yo'q. Hatto daraxtning bir shoxida yonma-yon turgan 2 barg xam bir-biridan farq qiluvchi ba'zi jihatlarga ega. Hech bo'lmaganda, ular bir-biridan makondagi o'rni bilan farq qiladi.

Hayotdan misol keltiradigan bo'lsak, bir-biriga tashqi tomondan tamomila o'xshash bo'lgan Hasan va Husanlarda ham juda ko'p farq qiluvchi xususiyatlar bor. Masalan, ularda fe'l-atvor, qiziqish turi, dunyoqarashlar har xil bo'lishi, ya'ni ularning ichki dunyolari farq qilishi mumkin. Demak, **tafovut** narsa — hodisalarning farq qiluvchi tomonlarini ifodalovchi tushunchadir.

Qarama-qarshilik deb esa, narsa, voqea-hodisalarning bir-birini taqozo etuvchi va shu bilan birga bir-birini inkor etuvchi tomonlari, kuchlarining o'zaro munosabatiga aytiladi.

Qarama-qarshiliklar o'rtasidagi munosabatni **ziddiyat** degan tushuncha ifodalaydi. Ko'p hollarda ayniyat va tafovutning zidligi va ularning bir maxrajga kelishi, me'yoriy o'zgarishlar tufayli rivojlanish,

taraqqiyot, yangilanish jarayonlari amalga oshadi. Taraqqiyot shu ma'noda ayniyat, tafovut va ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal qilinishidan iborat bo'lgan abadiy va azaliy murakkab jarayondir.

Sobiq Ittifoqning mafkurasi darajasiga ko'tarilgan marksizmda asosan ziddiyatga ko'proq e'tibor berilar edi. U mutlaqlashtirilar va jamiyatga ko'chirilib, asosan, antagonistik ziddiyatlar to'g'risida gapirilar va ularning yechilishi insoniyatni baxtli hayotga olib boradi, deya xayol qilinar edi. Holbuki, insoniyat paydo bo'libdiki, uning hayotida ayniyat va tafovut ham, ziddiyat va qarama-qarshiliklar ham mavjud bo'lib kelmoqda. Odamzod ziddiyatlar kamroq bo'lgan, kishilarning xilma-xil intilish va maqsadlari, bir-biridan farq qiladigan g'oyalari uyg'unlashgan, barqarorlik ustuvor bo'lgan jamiyatni qurish uchun bosh qotirib kelmoqda.

Anu shunday intilishlar fanda «**Konfliktologiya**» (konflikt — ziddiyat, logos- ta'limot) deb ataladigan falsafiy yo'nalish paydo bo'lishiga olib kelgan. Bu soha bilan shug'ullanadigan olim va mutaxassislar konfliktologlar deb ataladi. Ular konfliktlarni keltirib chiqarish emas, balki ularning oldini olish va jamiyat uchun foydali tarzda hal qilish yo'llari va usullari ustida bosh qotirishadi.

Har bir ziddiyatning aniqlanishi, hal qilinishi o'zgarishga, yangilanishga, bir sifatdan ikkinchi sifatga, eskidan yangiga o'tishga sabab bo'ladi. Olam turli-tuman bo'lganligi uchun ziddiyatlar ham xilma-xildir. Masalan, ichki va tashqi ziddiyatlar, asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatlar mavjud. Ular o'rtasida farq bo'lgani bilan birga, mutlaq chegara ham yo'q. Chunki amalda, hayotda ular bir-biriga o'tishi, birgalashib ketishi va taraqqiyotda turli xil o'rin tutishlari mumkin.

Olamning mavjudligi — miqdor va sifat voqeligi tarzida ham namoyon bo'ladi. Buning mohiyati shundan iboratki, narsa va hodisalardagi sezilarli bo'lmagan miqdoriy o'zgarishlar asta-sekin to'plana borib, taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida me'yorni buzadi va sakrash yo'li bilan tub sifat o'zgarishlariga olib keladi.

Moddiy olamdagi xilma-xil narsa va hodisalar bir-biridan o'z sifati bilan ajralib turadi. **Sifat** — narsalarning ichki va tashqi muayyanligi bo'lib, uning qator xossa, belgi, xususiyatlari birligini ifodalaydi. Sifat narsa qanday bo'lsa, uni shundayligicha ko'rsatib beradi, jismning barcha tashqi xossalarni bog'liqlikda namoyon qiladi.

Demak, sifat narsaning umumiyligini, yaxlitligini, uning nisbiy barqarorligini, bir-biriga o'xshashligi yoki o'xshamasligini ifodalaydi. U

keng ma'noda narsalarning turli-tuman xossalari yig'indisidir. Lekin sifat va xossa aynan bir xil ma'nodagi tushunchalar emas. Sifatning o'zgarishi, muqarrar sur'atda, xossaning o'zgarishiga olib keladi. Biroq xossaning o'zgarishi har doim sifatning o'zgarishiga ta'sir etavermaydi, ayrim xossalar narsalarning sifatiga ta'sir etmasdan yo'q bo'lib ketishi mumkin. Sifat predmetning doimiyligini, nisbiy barqarorligini ifoda etadi.

Narsalar sifat muayyanligidan tashqari, bir-biridan miqdoriy tomonlari bilan ham farq qiladi. **Miqdor** predmetning hajmi, o'lchovi, og'irligi, harakat tezligi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Tabiat hodisalari kabi ijtimoiy hodisalar ham miqdoriy tomonga ega. Chunonchi, suv o'z solishtirma og'irligiga, qaynash va muzlash darajasiga ega. Bir ijtimoiy tuzum boshqasidan xususiyati jihatidagina emas, balki ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti, mehnat unumdorligi, madaniyati va hokazolar bilan ham farq qiladi. Har qanday narsa miqdor va sifat birligiga ega. Tabiatda faqat miqdorga yoki sifatga ega bo'lgan, ya'ni sifati bo'lib miqdori, miqdori bo'lib aksincha, sifati bo'lmagan narsaning o'zi yo'q.

Miqdor va sifatning birligi, o'zaro bog'liqligi **me'yor** tushunchasida ifodalanadi. Me'yorning buzilishi predmet mavjudligi mumkin bo'lmagan holatga olib keladi.

Har qanday narsa va hodisaga miqdor va sifat o'zgarishlari xosdir. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'rtasida qat'iy qonuniyat mavjud bo'lib, bu qonuniyat quyidagicha ifodalanadi: miqdoriy o'zgarishlar sifat o'zgarishlarini tayyorlab, har bir aniq holatda muayyan tub sifat o'zgarishlarini keltirib chiqaradi va shu holatda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi sodir bo'ladi. Olamdagi barcha o'zgarishlar asta-sekin sodir bo'ladigan miqdor o'zgarishlaridan boshlanadi. Miqdor o'zgarishlari muayyan chegarada sifatning barqarorligiga ta'sir etmaydi. Miqdoriy o'zgarishlar chegaradan chiqishi bilan sifatning barqarorligi buziladi. Natijada sifat yo'qolib, yangi sifat yuzaga keladi. Taraqqiyot jarayonida miqdor o'zgarishlari tub sifat o'zgarishlariga o'tishi bilan birga sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga ham o'tadi. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'zaro chambarchas bog'langan bo'lishiga qaramay, ular ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Chunonchi:

- birinchidan, miqdor o'zgarishlari doimo yuz berib turadi. Hatto hodisalar sifatining nisbiy barqarorligi davrida ham miqdoriy

o'zgarishlar asta-sekin yuz beradi. Sifat o'zgarishlariga o'tish faqat ma'lum bir davrda boshlanadi;

- ikkinchidan, miqdor o'zgarishlari ma'lum vaqtgacha narsalarga muhim ta'sir ko'rsatmaydi. Suv normal atmosfera bosimida 100° gacha suyuqlik holatini yo'qotmaydi, keyin esa bug'ga aylanadi, sifatini o'zgartiradi. Demak, sifat o'zgarishlari hodisalarni tubdan o'zgartirib, uning boshqa hodisaga aylanishini taqozo qiladi;

- uchinchidan, miqdor o'zgarishlari asta-sekin amalga oshadi va ko'p hollarda sezilmasdan o'tadi. Sifat o'zgarishlari esa ancha tez, ayrim holatda to'satdan sodir bo'ladi;

- to'rtinchidan, sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga qaraganda tub o'zgarish bo'lib hisoblanadi.

Sakrash nima? Sakrash tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan sifat o'zgarishlarini anglatadigan falsafiy tushuncha bo'lib, taraqqiyotning uzluksiz ko'rinishiga qaraganda ancha tez o'tadigan jarayondir.

Sakrash miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tishda uzluksizlikning uzilishini bildiradi. Sakrash narsa va hodisalarning uzluksiz rivojlanish davomida tayyorlanib, shu uzluksiz rivojlanish momenti tugab, uzilish sodir bo'lishi bilan zaruriy ravishda yuz beradi. Sakrash birdaniga, to'satdan bo'ladigan holatgina emas, balki yangi sifat elementlari ko'payishi orqali yuz beradigan tadrijiy jarayon hamdir.

Sakrashning turlari o'z harakteriga ko'ra tabiat va jamiyatda xilma-xil bo'lib, ular bir-birlaridan farq qiladilar. Jamiyat taraqqiyotidagi sakrashlarning o'ziga xos tomoni shuki, bu sakrashlar eski ijtimoiy tuzumni yo'q qilish va yangi ijtimoiy tuzumni o'rnatadigan ijtimoiy jarayonlar, tadrijiy rivojlanish orqali amalga oshadi. Bunday sakrashlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi — portlash yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi sekin-asta, tadrijiy yo'l bilan bo'ladigan sakrashlar. Birinchi tur sakrashlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda narsa va hodisalarning yangi sifatga o'tishi nihoyatda tezlik bilan yuz beradi va kutilmagan natijalarni, tasodifiy jarayonlarni boshlab yuborishi, hatto salbiy holatlarni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Sakrashning ikkinchi turida esa, eski sifat elementlarining asta-sekin yo'qolib borishi va yangi sifat elementlarining asta-sekin to'planishi natijasida yangi sifat paydo bo'ladi.

Shunday qilib sakrash quyidagi jihatlariga ega:

- birinchidan, sakrash taraqqiyot natijasida amalga oshadigan ob'ektiv va qonuniy jarayondir;

- ikkinchidan, sakrash tadrijiylikning uzilib, miqdor o'zgarishlaridan tub sifat o'zgarishlariga o'tishidir;

- uchinchidan, sakrash eskini tugatish va yangi sifatga mos keladigan holatlarning vujudga kelishi tufayli paydo bo'ladigan ziddiyatlarni hal qilishdir;

- to'rtinchidan, sakrash olamning rivojlanib, ilgari lab borishidir.

Hodisalarning sifat xususiyatlariga va ularning rivojlanish sharoitiga bog'liq ravishda eski sifatdan yangi sifatga o'tish turli shakllarda sodir bo'ladi. Har bir narsa, hodisa o'zining aniq inkor qilish usuliga, o'z navbatida aniq sakrash shakliga egadir.

Demak, har qanday o'zgarish, har qanday rivojlanish miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bir-biriga o'tishi orqali sodir bo'ladigan jarayonlardan iborat. Borliqning hamma sohasida doimo eski, umri tugayotgan narsa va hodisalarning barham topishi, yangi narsa va hodisalarning vujudga kelish jarayoni sodir bo'lib turadi. Bunday eskining yangi bilan almashinishi inkor deb ataladi.

O'zgarish va rivojlanish jarayonida **o'z-o'zini inkor etish tamoyili** nihoyatda muhim. Bunda **vorislik** - eskining inkori va yangilikning shakllanishi sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu jarayonlarning doimiy takrorlanishi **inkorni inkor qonunining** mohiyatini bildiradi.

Mazkur qonunga muvofiq ob'ektiv voqelikdagi narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonida eskining yangi tomonidan inkor qilinishi ro'y beradi. Biroq, aksariyat hollarda, eskilik butunligicha inkor qilinmaydi, undagi ijobiy tomonlar saqlanib qoladi.

Inkor tushunchasi kundalik ongda «yo'q», so'zi bilan qo'shilib ketadi, inkor qilmoq — «yo'q» demakdir, biror narsani rad etmoqdir. Lekin dialektikada inkor kundalik ongda ishlatiladigan tushunchadan farq qiladi. Dialektikada inkor qilish to'g'ridan-to'g'ri «yo'q» degani emas, ya'ni narsani mavjud emas, deb e'lon qilmoq yoki uni har qanday usul bilan yo'qotib tashlamoq emas.

Inkorni dialektik tushunish yangining eski bilan oddiy almashuvi bo'lmasdan, balki eskining bag'rida vujudga kelib, undan foydalanib, qaror topishini tan olishdir. Dialektik inkorning muhim ikki jihati mavjud: birinchisi, eskining o'rniga yangining kelishi tabiiy-tarixiy jarayon bo'lganligi uchun taraqqiyotning muhim sharti hisoblansa; ikkinchisi, u yangini eski bilan vorisiy bog'liq ekanligini ham ifodalaydi.

Inkorni inkor qonunini tushunish uchun uni nega shunday deb atalishini izohlamoq lozim. Falsafaning bu ta'limotini ikki marta takrorlanuvchi inkorda ifodalaniishi olamdagi narsa va hodisalarning doimiy ravishda o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib borishi va oqibatda, rivojlanish uzluksiz ekanligidan kelib chiqadi.

Bu qonunga ko'ra, har bir mavjud bo'lgan narsa va hodisa o'zigacha bo'lgan sifat va miqdor inkor etilishining mahsuli, shu bilan birga, ana shu narsa va hodisalarning o'zi ham sharoitning o'zgarishi, vaqtning o'tishi bilan inkor etilishga mahkumdir. Demak, har bir narsa va hodisaning o'zgarishi va rivojlanishi hamisha ikki va undan ko'proq inkor etishlar bilan amalga oshadi. Insoniyat tarixi - avlodlar almashinuvi tarixidir, deyilganida ham ana shunday hol nazarda tutiladi.

Inkorni inkorning yana bir muhim belgisi shuki, taraqqiyotdagi davriylikning muayyan halqasida, ya'ni navbatdagi inkor bosqichida uning oldingi bosqichidagi ba'zi belgilar takrorlanadi. Masalan, don o'simlikdan yana donlarga aylanadi, keyinroq yana o'simlikka va hokazo.

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot to'g'ri chiziq shaklida emas, doira shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlang'ich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmasdan, balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shaklga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rami oldingi o'ramiga nisbatan yuqoriroq bosqichda yuzaga keladi.

Dialektik inkor yangi bilan eski o'rtasidagi bog'lanishni butkul rad qiladi, deb tushunmaslik kerak. Yangi qanchalik ilg'or bo'lmasin, u yo'q joydan paydo bo'lmaydi, balki eskining qobig'ida asta-sekin shakllanadi. Shuning uchun ham ko'p hollarda eskidan yangiga o'tilayotganda eski butunlay tashlab yuborilmaydi, balki uning ijobiy tomonlari saqlanib qoladi va rivojlanish davom ettiriladi. Demak, yangi bilan eski o'rtasida vorislik mavjuddir. Inkorni inkor qonuni taraqqiyotda vorislik va qaytariluvchanlikning birligini tavsiflaydi. Dialektik inkorning muhim xususiyati ana shundan iborat.

Inkorni inkor qonuni mustaqillik va bozor iqtisodiyoti jarayonida ro'y berayotgan hodisalar mohiyatini ilmiy anglashda katta ahamiyat kasb etadi. Yangi jamiyatni barpo etishga qaratilgan o'zgarishlar hamma narsani butunlay yo'q qilishni bildirmaydi. Aksincha, bu — xalqimiz taraqqiyoti jarayonida erishilgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ma'naviy yutuqlarni saqlab qolib, ularni yanada boyitib, rivojlantirishdan iboratdir. Mazkur jarayonning asosiy tamoyili Islom Karimovning yangisini

qurmasdan, eskini buzmaslik lozimligi to'g'risidagi xulosasida yaqqol o'z asosini topgan.

Har qanday fanning o'ziga xos qonunlari va asosiy tushunchalari bo'ladi. Masalan, fizikada fizik qonunlar, og'irlik, tezlik, kuch kabi tushunchalarga juda ko'p duch kelish mumkin. Ularning aksariyati bu fan tarixida chuqur iz qoldirgan mashhur olimlarning nomi bilan bog'langan. Masalan, fizikada Nyuton, Faradey, Avagadro va hokazo. Matematikani esa Pifagor, al-Xorazmiy, Karl Gausning qonunlarisiz tasavvur qilish qiyin. Xuddi shunday falsafaning fanlik maqomini belgilaydigan asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi ham bor. Ularni o'rganishdan avval, qonun va kategoriya tushunchalarining mazmunini aniqlab olish zarur. An'anaviy tavsiflarga ko'ra, «Qonun» falsafiy kategoriya sifatida narsa va hodisalar rivojlanishi jarayonidagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, doimiy takrorlanib turuvchi, ichki o'zaro bog'lanishlar, aloqalar, munosabatlarning mantiqiy ifodasi ekanligini ko'rib o'tdik. Endi kategoriyalarning mohiyati va mazmuni bilan qisqa tanishaylik.

Kategoriya o'zi nima? Bu so'z qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardanoq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Falsafa tarixida ularni birinchi bo'lib, Arastu ta'riflab bergan. U o'zining «Kategoriyalar» degan asarida ularni ob'ektiv voqelikning umumlashgan in'kosi sifatida qarab, turkumlashtirishga harakat qilgan. Xususan, uningcha quyidagi kategoriyalar mavjud: «mohiyat» (substansiya), «miqdor», «sifat», «munosabat», «o'rin», «vaqt», «holat», «mavqe», «harakat», «azob-uqubat». Bu turkumlashtirish, o'z vaqtida ilmiy bilishda juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Keyinchalik Arastu «Metafizika» asarida «mohiyat», «holat» va «munosabat» kategoriyalarini ham izohlagan.

Umuman, kategoriyalarni falsafa tarixida ilmiy mavzu sifatida o'rganishni aynan Arastu boshlab berganligi e'tirof qilinadi. Ma'lumki, ungacha Yunonistonda ko'proq politika va ritorika (notiqlik san'ati) fanlari sistemalashgan, ya'ni fan sifatida tizimga tushirilgan edi. Chunki o'sha davrda qo'shinni, mamlakatni va odamlarni boshqarish uchun siyosat va nutq madaniyati sirlarini bilish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ammo o'sha davrlarda falsafaning qonunlari, kategoriyalari va asosiy tayanch tushunchalari muayyan tizimga tushirilmagan, izchil bayon qilingan bilimlar sistemasi sifatida shakllantirilmagan edi. Hatto

Yunonistonning mashhur olimi va mutafakkiri Suqrotni ham ana shunday, hali go'yoki shakllanmagan fan bilan shug'ullangani va yoshlarni bu ilm yo'liga boshlab, ularning noto'g'ri tarbiyasiga sabab bo'lganlikda ayblagan ham edilar. Bu hol Suqrotning buyuk shogirdi Arastuning mazkur fanni aniq sistema tarzida ifodalashga kirishishi uchun turtki bo'lgan. Olim falsafaning qonun va kategoriyalarini birinchi marta sistemalashtirgan, ta'riflagan va falsafani fan darajasiga ko'targan. O'sha davrdan boshlab falsafa o'z qonunlari, tamoyillari, kategorial tushunchalariga ega bo'lgan fanga aylangan. Sharqda bu masalaga Forobiy, Beruniy va ibn Sinolar ham katta ahamiyat berganlar.

XVII-XIX asrlarga kelib, falsafiy kategoriyalar tahlilida yangi davr vujudga keldi. Xususan, I. Kant qarashlarida kategoriyalar «sifat» (reallik, inkor, chegaralash), «miqdor» (birlik, ko'plik, yaxlitlik), «munosabat» (substansiya va xususiyat, sabab va harakat, o'zaro ta'sir), «modallik» (imkoniyat va imkoniyatsizlik, voqelik va novoqelik, zaruriyat va tasodif) tarzida izohlangan. Kantdan farqli o'laroq, Hegel esa mantiqiy kategoriyalarni: «borliq» (sifat, miqdor, me'yor), «mohiyat» (asos, hodisa, mavjudlik), «tushuncha» (ob'ektiv, sub'ektiv, absolyut g'oya) tarzida izohlagan.

Falsafa fanining kategoriyalari haqidagi turli qarashlarni umumlashtirib aytganda, ularning mantiqiy tushunchalar sifatidagi quyidagi tavsiflari bor: 1) ob'ektiv voqelikning in'ikosi; 2) narsa va hodisalarning o'zaro bog'lanish va aloqadorligini mantiqiy umumlashtiruvchi bilish usuli; 3) narsa va hodisalarning rivojlanishi bilan o'zgarib turuvchi mantiqiy tushuncha; 4) borliqning mavjudligidan kelib chiqadigan tarixiy — mantiqiy bilish darajalaridan biri. Ko'pchilik mutaxassislar kategoriyalar olam, undagi narsa va voqealar, ularning asosiy va takrorlanib turuvchi aloqadorligini ifodalaydigan keng mazmundagi tushunchalardir, degan fikrga qo'shiladilar. Bu ma'noda borliq, voqelik, harakat, makon, zamon, miqdor, sifat va boshqalar falsafaning ana shunday kategoriyalaridir.

Falsafada o'z xususiyatlariga ko'ra, «**juft kategoriyalar**» deb ataladigan; umumiy bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor. Ular narsa va hodisalarning muayyan yo'nalishdagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, davriy takrorlanib turuvchi bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalaydi. Falsafa kategoriyalari mazmunidagi ichki birlik, bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarning yaxlitligi bilish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydigan umumiy qonuniyat tarzida vujudga kelgan.

Alohidalik, xususiylik, umumiylik. Ular narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon-zamon munosabatlarini konkret tarzda namoyon qiladi. Umumiylik - olamdagi alohida, individual tarzda namoyon bo'layotgan narsa - hodisalarning turfa, xilma-xil umumlashtiruvchi xossa hamda xususiyatlarning mushtaraklashgan holda namoyon bo'lishidir. Alohidalik va umumiylik o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabat «xususiylik» kategoriyasi orqali ifodalanadi. Birinchidan, bu kategoriyalarning mazmuni olamning birligi, ularning mantiqiy ifodasi konkretlik bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan, «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalarning makon-zamon konkretligini ifodalaydigan, nisbatan mustaqil mantiqiy tushunchalar tarzidagina namoyon bo'lishi mumkin. Zero, ularning nisbatan mustaqilligi, ichki birligining namoyon bo'lish shaklidir.

Falsafiy adabiyotlarda, bilishning umumiy tendensiyasini alohidalikdan xususiylikka va shu bosqich orqali umumiylikka o'tish tarzida yoki aksincha, izohlash keng tarqalgan. Vaholanki, falsafiy bilishning asosiy xususiyati va maqsadi har qanday alohidalikning individual xususiyatlarini umumiylikdan farqlashdan iboratdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyati bo'lsa ham, bu jarayon turli ijtimoiy-tarixiy makon va zamonda har bir davlat uchun o'ziga xos bo'lgan modelni taqozo qiladi. Alohidalikning umumiylikdan farqini aniqlash asosida, maxsus usul va vositalarini qo'llash bozor strategiyasi va taktikasining milliy xususiyatlarini belgilashga yordam beradi.

Alohidalik yoki, ba'zi falsafiy adabiyotlarda ko'rsatilganidek, yakkalikni muayyan xossa hamda xususiyatga ega bo'lgan narsa va hodisalarning makon va zamondagi chegaralangan konkret holati, boshqacha kilib aytganda, har qanday hodisa va narsaning ichki sifat muayyanligi, individualligi deyish mumkin.

Antik falsafada alohidalik kategoriyasining mazmuni muayyan turg'unlikka ega bo'lgan birlik sifatida qaralgan (Aflotun, Arastu). Hegel, alohidalikni voqealarning zaruriy shakli, makon va zamondagi tafovutlarning namoyon bo'lish momenti sifatida qaraydi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik masalasida alohidalikning umumiylikdan farqini mutlaqlashtirish natijasida muayyan qarashlar vujudga kelishi mumkin (Bu haqda «Osiosentrizm» va «Yevropasentrizm» to'g'risida eslash kifoya).

Vaholanki, umuminsoniyat sivilizatsiyasining tadrijiy rivojlanishida muayyan ichki birlik mavjud bo'lib, madaniyat tarixida har bir xalq, millat o'z o'rnini va ahamiyatini namoyon qiladi. Shuning uchun umuminsoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi milliy madaniyatni mutlaqlashtirish, muayyan siyosiy manfaatlarga asoslangan bo'lib, buyuk davlatchilik, shovinistik qarashlardan boshqa narsa emas. Bu XX asrning 30-yillarida fashizm mafkurasini shakllantirgan asosiy sabablardan biri edi.

Alohidalikni, umumiy qonuniyatlar tarkibidagi, elementlarning individual rivojlanish jarayoni sifatida olib qarash kerak. Chunki har qanday umumiylik, dastlab voqelikning alohidaligi tarzida vujudga keladi. Shunga ko'ra, har qanday sistema o'z tarkibidagi nisbatan yangi, alohida hodisalarning individual rivojlanishisiz sodir bo'la olmaydi. Shunday qilib, alohidalik voqelik rivojlanishining xilma-xil shakllarini vujudga keltiradi.

Narsa va hodisalarda alohidaliklarning konkret xususiyatlari o'rtasidagi bog'lanishlar, bir tomondan, umumiylikni namoyon qilish bilan bir qatorda, ularning muayyanligi va mazmunini ham belgilaydi. Ikkinchi tomondan esa, umumiylikning konkretligi alohidaliklar sistemasi tarzida namoyon bo'ladi. Bu sistemaga strukturali yondashish bilishning nisbatan to'laqonli bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, muayyan jamiyatdagi kishilarning ijtimoiy munosabatlari o'ziga xos bo'lgan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Ya'ni, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, diniy ekologik va boshqa shu kabi ijtimoiy munosabatlar umumiy madaniyat tarkibida «iqtisodiy madaniyat», «huquqiy madaniyat», «siyosiy madaniyat», «ekologik madaniyat» va boshqa nisbatan mustaqil yo'nalishlarga asos bo'lgan. Bu madaniyat yo'nalishlari nisbatan mustaqil bo'lsa ham, bir-birini taqozo qiladi. Ularning ichki birligi va rivojlanish tendensiyasi umuminsoniyat sivilizatsiyasi manfaatlaridan kelib chiqqan bo'lib, umumiy taraqqiyot darajasiga mos keladi.

Falsafaning bu kategoriyasi bilan «butun», «qism» «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari o'rtasida uzviy bog'liqlik va muayyan farqlar mavjud. Ya'ni «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalar rivojlanish jarayonidagi bog'lanish, aloqadorlik munosabatlarining yaxlitligini nisbatan mustaqil ifodalash bo'lsa, «butun», «qism», «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari esa, ularning makon va zamondagi bog'lanish munosabatlarini jarayon tarzida ifodalashdir. Shu nuqtai nazardan, butunni - umumiylik, qismni yoki elementni - alohidalik tarzida olib qarash holatlari uchraydi. Shuningdek, muayyan o'xshashlik bo'lishiga qaramasdan, sistemani

umumiylik tarzida qabul qilish mumkin emas. Bunda sistema turli darajadagi umumiyliklarning majmui ham bo'lishi mumkin. Umuman, narsa va hodisalarni tarkibiy jihatdan «butun», «qism», element»larga ajratish bilishga xos nisbiy hodisa bo'lib, uning samaradorligini ta'minlaydigan zaruriy shartdir. Shunga ko'ra, yuqorida aytilgan har ikkala kategoriyalar tizimi bilishning bosqichi sifatida emas, balki usuli sifatida olib qaralishi kerak.

Sistema, struktura, element falsafaning muhim kategoriyalaridan bo'lib hisoblanadi. Sistema - grekcha so'z bo'lib, mantiqiy ma'nosi butunlik, yaxlitlik, elementlardan tashkil topgan birikma, degan ma'nolarni anglatadi.

Sistema kategoriyasining mazmuni, uni tashkil qilgan elementlarning strukturaviy munosabatlariga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonidagi sistemalashtirish, nazariy faoliyat sifatida, ularning tashkil qilingan tarkibiy elementlarini tarixiy-mantiqiy izchil tartibga keltirish bilan izohlanadi. Xususan, bu elementlarning funksional faoliyatini, ahamiyatiga ko'ra turkumlashtirish, muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki insonning borliqni bilish faoliyati sistema strukturasidagi elementlarning mavjudlik holati va rivojlanishi ob'ektiv qonuniyatlarini o'rganish asosida, ularni maqsadga muvofiq tashkil qilishga qaratilgan. Ya'ni, insonning ob'ektiv reallikni nazariy bilishga asoslangan: tashkillashtirish, boshqarish, nazorat qilish faoliyatlari samaradorligi va maqsadga muvofiqligi turli kategoriyalardan unumli foydalanishi bilan xarakterlanadi.

Sistema — narsa va hodisalarning bog'lanishlari, aloqadorligi va munosabatining tartibli tadrijiy rivojlanishini ifodalaydi. Struktura esa, narsa hodisalar bog'lanishi, aloqadorligi va munosabatlari tizimining makon va zamondagi birligini ta'minlaydigan sistemaning mavjudlik holatidir. Umuman, struktura (lotin tilida tuzilish, tartib degan ma'noni anglatib), sistemani tashkil qilgan elementlarning nisbatan turg'un bog'lanish, aloqadorligi va munosabatidir. Hozirgi mavjud falsafiy qarashlarda strukturani sistemaning aspekti sifatida qarash ustuvordir. Sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy tuzilishi uning mavjudlik holatini hamda rivojlanish istiqbollari belgilab turadi. Masalan, tabiatdagi atomlarning tarkibiy tuzilishlari xususiyatlariga qarab, moddiy olamning xilma-xil ko'rinishlari, DNK yoki RNK larning o'zaro ichki munosabatlari, xromosomalar xilma-xilligi, tirik organizmlar turli-tumanligi aniqlangan. Ular umumlashgan xolda, moddiy olamning ob'ektiv realligi tarzida mavjud bo'lsa ham,

moddiylikning konkret strukturasiga ega bo'lgan sistemalaridir. Borliqni tashkil qilgan elementlarning munosabatlariga, makon va zamon xususiyatlariga qarab, ularni «ichki struktura» va «tashqi struktura» ga ajratish mumkin.

Element sistemani tashkil qilgan strukturaning o'zaro bog'lanish, aloqadorlik, munosabat jihatlarini ta'minlaydigan nisbatan mustaqil tarkibiy qismidir. Jamiyatda element ijtimoiy munosabatlarning konkret ko'rinishlari tarzida namoyon bo'ladi. Masalan, jamiyatni yaxlit sistema deb oladigan bo'lsak, undagi element alohida individlar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalarning ongli munosabatlari tarzida ko'zga tashlanadi. Ya'ni, jamiyatning axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa munosabatlari strukturaviy tuzilishni tashkil qilgan. O'z navbatida, sistemani to'laligicha bilish, uning strukturaviy tuzilishidagi har bir elementning funksional faoliyatini alohida tahlil qilishni taqozo etadi.

Shuni alohida ta'kidlash keraki, insonlarning narsa hamda hodisalarga muayyan manfaatlari va ehtiyojlariga ko'ra yondashishiga qarab, har bir elementni nisbatan mustaqil sistema sifatida olib qarash mumkin. Masalan, ma'naviyat jamiyat strukturasida, uni tashkil qiluvchi muhim elementlarning biri hisoblanadi, lekin ma'naviyatni, maxsus ijtimoiy hodisa sifatida alohida olib tahlil qiladigan bo'lsak, uning ichki elementlardan iborat mustaqil sistemaligini ko'ramiz. Shunga ko'ra, sistema, struktura va element nisbiy tushunchalar bo'lib, kategoriyalar sifatida, unga bo'lgan munosabat doirasida konkretlashadi.

Shuning uchun «sistema», «struktura», «element» kabi falsafiy kategoriyalar narsa va hodisalarni bilishga sistemali yondashish, strukturaviy tahlil usullarining umummetodologik asosi bo'lib hisoblanadi.

Elementlarni sistemani tashkil qilishdagi strukturaviy ahamiyatiga ko'ra: muhim va muhim bo'lmagan, asosiy va asosiy bo'lmagan elementlarga ajratib o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday konkret element, muayyan sistemada makon-zamon xususiyatlariga ko'ra, o'z ahamiyatiga ega bo'ladi. Biroq, ularning ahamiyatini, yuqorida ko'rsatilganidek, turkumlashtirish mutlaqo nisbiy hamda shartli xarakterga ega bo'lib, muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishdan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, konkret makon va zamonda sistemani tashkil qilishdagi elementlarning ahamiyati strukturaviy funksiyasida muqobilliklar vujudga kelib turishi bilan izohlanadi. Ya'ni, sistemadagi uning xarakterini belgilab turgan muhim

element, ma'lum vaqtga kelib muhim bo'lmagan elementga aylanishi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Umuman, falsafaning sistema, struktura, element kategoriyalari narsa va hodisalarning mazmunini, shaklini ochib berishda metodologik asos bo'ladi.

Falsafa fanidagi an'anaviy tarzda yozilgan darsliklar, o'quv qo'lanmalaridan farqli o'laroq, bu kategoriyalarni qiyosiy tahlil qilishimizdan maqsad, boshqa juft kategoriyalarning mazmunini ochib berish imkoniyatini yaratishdir. Chunki, «mohiyat va hodisa», «mazmun va shakl», «sabab» va oqibat», «zaruriyat va tasodif», «imkoniyat va voqelik» kategoriyalarining mazmuni, yuqorida ko'rsatilgan «alohidalik», «xususiylik» «umumiylik», «butun», «qism», «struktura», «element», kategoriyalari mazmuni bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun biz falsafa kategoriyalarini bir-birini taqozo qiluvchi, nisbatan mustaqil bilish usullarining yaxlit sistemasi tarzida olib qarashni lozim topdik. Lekin, buning uchun har bir kategoriyaning mazmunini alohida tahlil qilish zarur.

«**Mohiyat va hodisa**» kategoriyasini olib ko'raylik. Mohiyat-o'zida alohidalik, maxsuslik, umumiylikning mazmunini, sababini, zaruriyatini, imkoniyatini, butun, qism, sistema, struktura, element tarzida namoyon qiladi. Hodisa esa, ularning bog'lanishi, aloqadorlik va munosabatlarining namoyon bo'lishidir. Mohiyatni alohidalik, maxsuslik, umumiylik, butun, qismga mos kelishiga qarab, turkumlashtirib o'rganish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, sub'ekt nazarida ahamiyatiga va funksiyasiga ko'ra, asosiy va asosiy bo'lmagan, nisbatan barqaror yoki o'zgaruvchan mohiyatlarga ajratib, ularning rivojlanishi jarayonida o'rnini almashtirib turishlarini e'tiborga olish zarur.

Narsa va hodisalarning mohiyatini bilish ularning inson ehtiyojlarini qondirish vazifasi va maqsadlarini konkretlashtirishdan iborat. Masalan, jamiyat ustqurmasining siyosiy elementi bo'lgan davlatning maqsadi va vazifasi, ularni amalga oshirish usul hamda vositalari mamlakat hududida yashayotgan kishilarning muayyan hayot sharoitlarini ta'minlashdan iborat bo'lib, uning mohiyatini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, har qanday mohiyatni odamlarning manfaatlari va ehtiyojlariga, sivilizatsiya kelajagiga bog'lab tahlil qilgandagina, u ahamiyatga ega bo'ladi.

Narsa va hodisalarni bilish hamda o'zgartirishga inson muayyan ehtiyojlar asosida yondoshadi. Bu yondoshish sub'ektiv harakterga ega

bo'lib, uning konkret ehtiyojlari va manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Masalan, chanqagan kishi uchun suv uning chanqog'ini qondirish, fizik uchun-agregat holati, elektr tokini o'tkazishi yoki optik xususiyatlari, ximik uchun, uning N_2O kimyoviy birikma sifati, tegirmonchi uchun-tegirmon parragini aylantirish xususiyatlari asosiy mohiyat hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning mohiyat va hodisa tarzida bog'lanishlari makon va zamondagi muayyan konkretligi bilan ajralib turadi. Mohiyat va hodisa o'z xususiyatlariga ko'ra sistema, struktura va elementlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shuning uchun har qanday hodisani va mohiyatni tahlil qilishda aniq tamoyillarga asoslanish lozim.

Mazmun va shakl. Falsafada mazmun va shakl kategoriyasi narsa, hodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazmun - narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishi bo'lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.

Shakl esa - sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir. Hozirgacha falsafiy adabiyotlarda mazmun va shakl o'rtasidagi bog'lanishlarni bir-biridan ajratib tahlil qilish an'anaviy xarakterga ega. Ya'ni, mazmunning o'zgarishi shaklning o'zgarishiga olib keladi, degan xulosa ustuvor bo'lgan. Vaholanki, sistemaning elementlari strukturaviy bog'lanishlarsiz, aloqadorliklarsiz mavjud bo'lish mumkin bo'lmaganligidek mazmun va shakl ham bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Biz faqat nisbatan mustaqil bo'lgan mazmun va shaklni bilish xususiyatiga qarab, shunday mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakldagi har qanday juz'iy o'zgarish ham bir-biridagi o'zgarishlarni taqozo qiladi, faqatgina biz ularni bilib olgan yoki bilmagan bo'lishimiz mumkin. Masalan, suvning agregat holati, shakli o'zgarishi bilan uning mazmuni ham o'zgaradi. Ya'ni, suv bug' holatida chanqoqni qondirmaydi, o'simliklarni sug'orish uchun yaramaydi. Bundan tashqari, elementlarning strukturaviy bog'lanishlari sistemaning xarakterini belgilashidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, strukturaviy bog'lanishlar shakl sifatida sistemaning mazmunini ham belgilab turadi. Shunga ko'ra, shaklni mazmunga nisbatan «ikkilamchi» deyish noo'rindir. Bunga ijtimoiy hayotdan misol keltiradigan bo'lsak, demokratiya boshqarishning shakli sifatida jamiyatning mazmunini belgilab turadi.

Falsafada mazmun va shakl kategoriyasini boshqa kategoriyalar tizimidan ajratib olib, nisbatan mustaqil tahlil qilganda, unga insonlarning muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishlarini alohida e'tiborga olish kerak. Bu umuman mazmun va shaklning ob'ektiv xarakteriga putur yetkaza olmasa ham, ularni baholashdagi sub'ektiv, muqobil qarashlarda o'z ifodasini topadi.

Sabab va oqibat. Narsa va hodisalarning ichki birligi, yaxlitligi va tarixiy-tadrijiy rivojlanish tamoyiliga ko'ra, ularning mazmuni va shakli o'zgarib turadi. O'z navbatida, har qanday sistemaning elementlari o'rtasidagi strukturaviy bog'lanish konkret mazmunga ega bo'lib, unga mos mazmunlarda o'z ifodasini topadi. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakl o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish, munosabatning xarakteri muayyan sababga asoslanadi. Ya'ni, narsa va hodisalarning sistema shaklida namoyon bo'lishi, muayyan sabab oqibatidir. Demak, narsa va hodisalarning tadrijiy rivojlanishi sabab-oqibat munosabatlari tarzida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, sabab - biror narsa va hodisa rivojlanish jarayonining oqibatidir.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonidagi sabab va oqibat munosabatlarini bilishda, ularning makon va zamondagi tarixiy va mantiqiy izchilligi muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, bir tomondan, har qanday sabab avvalgi hodisalar yoki ularning rivojlanish oqibati tarzida namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, bu oqibat keyingi rivojlanishning sababi bo'lib hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi asos bo'lgan sabablar tizimi mavjud. Ularni shartli ravishda: asosiy va asosiy bo'lmagan, muhim va muhim bo'lmagan sabablarga ajratish mumkin.

Sababning mohiyati avvalgi hodisalarning oqibati sifatida vujudga kelayotgan hodisalar uchun sababligidadir. Shunga ko'ra, sababni bir vaqtning o'zida oqibat tarzida qarash mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, har qanday oqibat sabab tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, sababni narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon va zamondagi davriy takrorlanishdan farqlash kerak. Chunki, sabab mavjudlikning genetik bog'lanishlarini, aloqadorliklarini ifodalashi bilan birgalikda, ularning istiqbollarini ham belgilab beradi. Hegel tili bilan aytganda, sabab-mohiyatning harakatdagi mavjudlik holatidir. Sabab falsafiy kategoriya sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1) uning ob'ektiv xarakteri narsa va hodisalarning ichki, tarkibiy elementlari munosabatlariga xos bo'lib, mohiyatning real mavjudlik holatini ifodalaydi;

2) sababning konkretligi narsa-hodisalarning xususiyatlaridan kelib chiqadi, hamda uning individualligini ta'minlaydi;

3) sabab umumiy xarakterga ega bo'lib, hech qanday narsa va hodisaning rivojlanishi sababsiz sodir bo'lmaydi;

4) sabab zaruriy bo'lib, muqarrar ravishda, muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi;

5) sababning uzluksizligi, bir tomondan, turli sabablarning izchil bog'lanishlarini, munosabatlarini, ikkinchi tomondan, har bir sababning oqibat tarzida oldingi sabab bilan bog'liqligini xarakterlaydi.

Zaruriyat va tasodif. Ob'ektiv olamni bilishda zaruriyat va tasodif kategoriyasi muhim falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. Zaruriyat - narsa va hodisalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuasidir. Tasodif esa - zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir.

Zaruriyat va tasodif kategoriyasi olamni falsafiy bilishning musharakligini va samaradorligini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, zaruriyatni turkumlashtirganda, uning makon va zamondagi strukturaviy tuzilishini tashkil qilgan elementlarini sistemali-strukturali tahlil qilish lozim. Shuningdek, zaruriyatni sabab-oqibat munosabatlari tarzida tushunish lozim. Zaruriyat narsa va hodisalarning muqarrar rivojlanish qonuniyatdan kelib chiqadi hamda ob'ektiv sabablar tizimiga asoslanadi. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishi tarixiy ob'ektiv zaruriyatdir, uning «o'zbek modeli» asosida amalga oshirilishi zaruriyatning konkret namoyon bo'lishidir. Bunda tasodif «sub'ektivlashtirilgan» jarayon sifatida ko'zga tashlansa ham, ob'ektiv hodisadir. Chunki, O'zbekistonning tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishining milliy xususiyatlari, bozor munosabatlariga o'tishning xarakterini belgilab beradi.

Zaruriyatlar tabiiy-tarixiy rivojlanishning ob'ektiv qonuniyatlaridan kelib chiqib, doimiy o'zgarib turadi. Zaruriyatlarning tasodiflar tarzida namoyon bo'lishi, o'z navbatida, boshqa hodisalar uchun zaruriyat maqomiga ega bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, zaruriyat va tasodif o'rtasidagi bog'lanishlar sabab-oqibat munosabatlari xarakteriga mos keladi.

Zaruriyat va tasodif, kategoriyasiga boshqa kategoriyalar kabi, uni aniqlash va baholashga muayyan sub'ekt ehtiyojlari, manfaatlari nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, muqobil qarashlar vujudga keladi. Masalan, sobiq Ittifoqning parchalanib, mustaqil davlatlarning vujudga

kelishi, ayrim nazariyotchilar tomonidan tasodifiy hodisa deb baholanib, uning zaruriy, ob'ektiv qonuniy xarakteri inkor etilmoqda. Vaholanki, jamiyat taraqqiyotida hech qanday imperiyaning abadiy bo'lmashligini tarixiy tajribalar doimiy isbotlab kelgan. Demak, bunda biz zaruriyatni ko'rib turibmiz.

Zaruriyat va tasodifning aloqadorligi, bog'lanishi shundaki, ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi, ya'ni zaruriyatning muqarrarligi tasodifga ham xosdir. Shuning uchun falsafiy adabiyotlarda tasodiflarning muqarrarligi, tarixiyli, sababiyiligini, qonuniyligini inkor qiluvchi qarashlar g'ayriilmiydir.

Imkoniyat va voqelik - falsafaning muhim kategoriyalaridir. Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendensiyasini ta'minlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Voqelik esa, shu qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon bo'lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga ko'ra, boshqa kategoriyalar bilan bog'liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan.

Imkoniyatning voqelikka aylanishi qonuniy hodisadir. Uning real, formal, mavhum imkoniyat deb ataladigan shakllari bor. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin demokratik huquqiy jamiyat qurishi uchun real imkoniyatlar vujudga keldi.

Imkoniyat kategoriyasini, uning shart-sharoiti bilan aralashtirmaslik kerak. Shart-sharoitlar oqibat, tasodif, hodisa sifatidagina imkoniyatga ta'sir qiladigan omillar majmuasidan iborat. Mavjud voqelik tarixiy genezisiga ko'ra, o'zida boshqa voqelikning imkoniyatlarini mujassamlashtirgan bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichi real voqelik sifatida, uning keyingi rivojlanish imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Tayanch tushunchalar

Metod - yunoncha bilishning yuli - ilmiy bilish, ilmiy tadqiqotning usulidir.

Metodologiya - Biron fanda tadbik etiladigan tadqiqot usullarining majmui. Ilmiy bilim va dunyoni uzgartirish metodi xakidagi ta'limot.

Progress - lotincha ilgarilanma xarakat, muvaffakiyat demakdir. Kuyidan yukoriga, oddiydan murakkabga tomon rivojlanish tarakkiyotni ifodalaydi. Progress tushunchasi regress tushunchasining ziddidir.

Regress - lotincha orkaga kaytish degan ma'noda. Rivojlanishda orkaga ketish, eski shakllarga kaytish, tarakkiyotning kuyi darajasiga tushib kolishni anglatuvchi tushuncha.

Dialektika - Dunyoni bilishning umumiy usulidir.

Sofistika - yunoncha - ataylab xato asoslar asosida kup ma'noli suzlarga asoslanib fikr yuritish - bilib turib, xato asoslardan yolg'on xulosa chikarishdir.

Eklektika - yunoncha tanlayman. Turli karama-karshi nazariyalarni, karashlarni aralash-kuralash kilib yuboruvchi tafakkur usuli.

Dogmatika - yunoncha kotib kolgan ma'nosini anglatib, konkret shart-sharoitlarni xisobga olmay qo'llaniladigan koida, prinsip, fikrdir.

Yakkalik - aloxida narsa va xodisagagina xos bulib, bu narsa va xodisani boshka narsa va xodisadan fark kiluvchi, takrorlanmaydigan, individual belgi va xususiyatlar birligidir.

Moxiyat - narsa va xodisalarning ichki, eng muxim uzaro boglanishlari, shu boglanishlarning konuniy alokadorliklarini ifodalaydi.

Xodisa - narsa va jarayonlarni tashkil etuvchi tomonlar, xususiyatlar va boglanishlarning namoyon bulish shaklidir.

Mazmun - narsa yoki xodisani aynan shu narsa yoki xodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muxim elementlar va uzgarishlarning majmuidir.

Shakl - mazmunning mavjudlik usulini, uning strukturasini ifodalovchi, narsa va xodisalarning ichki va tashki tomonlarining birligidir.

Sabab - bir xodisadan oldin kelib, uni vujudga keltirgan xodisa yoki xodisalar guruxidir.

Okibat - sababning bevosita yoki bavosita ta'siri bilan yuz beradigan xodisadir.

Zaruriyat - muayyan sharoitda kat'iy ravishda kelib chikadigan vokea yoki xodisadir.

Tasodif - ayni sharoitda yuz berishi xam, yuz bermasligi xam mumkin bulgan xodisa yoki vokeadir.

Vokelik - real mavjud bulgan, yashab turgan narsa va xodisalardir.

Imkoniyat - yuzaga chikmagan vokelikdir.

Sistema - borlikdagi uzaro boglik, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir kilib turuvchi narsalar, xodisalar va jarayonlarning konuniyatli birligidir.

Struktura - sistemani tashkil etgan narsalar, xodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilish, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir.

Element -sistema strukturasi tashkil qilgan, nisbiy mustakillikka ega bulgan tuzilmadir.

Takrorlash uchun savollar

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nimag' Me'yor-chi?
5. Inkori nima? Inkorni inkor-chi?
6. Kategoriyalar tushunchasini qanday izohlaysiz?
7. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?
8. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

Asosiy adabiyotlar

1. Falsafa: ma'ruza matnlari. (Nazarov Q. va boshq.) -T.: O'AJBNT markazi. 2000. 169-180-betlar.
2. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
3. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 484-490-betlar.
4. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
5. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
6. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
7. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 135, 164, 477, 479-betlar.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.

5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Ochik munozara uslubi.
2. Referat taxlili.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma'lumotlari.

O'zingizni sinab ko'ring!

1. Miqdor va sifat o'zgarishlarini ifodalash uchun qanday kategoriyalar qo'llaniladi?

- A. «harakat» va «rivojlanish»
- B. «miqdor» va «sifat»
- V. «makon» va «zamon»
- G. To'g'ri javob yo'q.

2. Falsafada turli jismlarning makonda mexanik siljishi, tabiiy jarayonlar va hodisalar holatlarining har qanday o'zgarishi nima deyiladi?

- A. Harakat
- B. Rivojlanish
- V. Zamon
- G. To'g'ri javob yo'q.

3. Harakatning asosiy xususiyatlari qanday?

- A. Abadiy va mutloq
- B. Nisbiy va o'tkinchi
- V. Jarayon
- G. To'g'ri javob yo'q.

4. Muhokamalardagi ziddiyat tufayli hal etib bo'lmaydigan yoki hal etilishi mushkul bo'lgan holat, mantiqiy qiyinchilik, muammo nima deb ataladi?

- A. Aporiya
- B. Masala

- V. Ziddiyatli muammo
- G. Yechimi yo‘q muammo.

5. «Hamma narsa bir» kimning shiori?

- A. Parmenid
- B. Geraklit
- V. Protagor
- G. Zenon

6. Ibn Sino fikricha, harakat nima?

- A. «Vujudi mumkin» ning ichki mohiyatidan kelib chiqadi.
- B. «Vujudi mumkin» ning tashqi mohiyatidan kelib chiqadi.
- V. Vaqt birligi.
- G. To‘g‘ri javob yo‘q.

7. «Harakat – materiyanning muhim xossasi», kimning fikri?

- A. D.Didro
- B. J.Toland
- V. P.Golbax
- G. J.Russo

8. Orqaga qaytmaslik va muayyan yo‘nalishga egalik xos bo‘lgan harakat tipi nima deb ataladi?

- A. Progress (rivojlanish)
- B. Regress
- V. Turg‘unlik
- G. To‘g‘ri javob yo‘q.

9. Harakat shakllari nechtaga bo‘linadi?

- A. 5 ta
- B. 4 ta
- V. 3 ta
- G. 2 ta
- G. Harakat

10. “Dialektika” so‘zining ma‘nosini toping.

- A) yun. Dialektika – suhbat ko‘rish san’ati
- B) yun. Dialektika – sezgi, xis-tuyg‘u
- V) yun. Dialektika – ong
- G) yun. Dialektika – ongsizlik

8-MAVZU. ONG VA RUHIYAT. BILISH FALSAFASI

REJA:

1. Falsafada ong va ruxiyat muammosi.
2. Ong va in'ikos. Ijtimoiy ong shakllari.
3. Bilish - gnoseologiyaning asosiy kategoriyasi. Bilish bosqichlari.
4. Haqiqat tushunchasi va uning shakllari.

Ong nima? inson azal-azaldan o'zigagina xos bo'lgan ongning nima ekanligi to'g'risida o'ylab, bahslashib keladi. Bu bahslarning bir jihati, ong tabiat mahsulimi yoki inson ongi ilohiy yaratilganmig' degan masaladan iborat. Ikkinchi jihati esa, inson dunyoni doimo bir xil anglaganmig' Ya'ni asrlar davomida inson ongi takomillashib kelganmi yoki hamon o'sha-o'shamig' degan muammo bilan bog'liq.

«O'zingni bilsang, olamni bilasan», - degan edi Suqrot. Aforizmga aylanib ketgan bu fikr ortida olam kabi inson ham siru sinoatlarga boy, u o'zini bilish orqali olam mohiyatini anglashga yo'l ochishi mumkin, degan g'oya yotibdi. Shu ma'noda, inson o'zini tashqi olamdan ajratib, alohida bir mo'jiza va tadqiqot mavzui sifatida o'rganishga harakat qila boshlagan paytdan buyon uni o'ylantirib kelayotgan muammolardan biri ongning mohiyati, uning kelib chiqishi masalasidir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ongning tabiatini anglash masalasi - eng qadimiy falsafiy masalalardan biri, deyish mumkin. Garchand ong va uning turli xususiyatlari insonga xos hodisa sifatida psixologiya, adabiyot, sotsiologiya kabi fanlarning tadqiqot mavzui doirasiga kirgan bo'lsa-da, ongning mohiyati, uning turli ko'rinishlari o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni o'rganish bilan aynan falsafa shug'ullanadi.

Ogning mohiyati masalasi eng qadimiy muammolardan biri ekan, uni anglash jarayonida turli xil javoblar bo'lganligi tabiiy. Bu savolga eng qadimiy javob diniy va mifologik qarashlar doirasida berilgan.

Ongni diniy tushunish uni ilohiy hodisa, xudo yaratgan mo'jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi. Ko'pgina dinlarda inson ongi buyuk ilohiy aqlning mittigina aks etishi, uning namoyon bo'lish shakli tarzida tavsiflanadi. Inson tanasidagi ruh bizning istak va fikrlarimizning tashuvchisidir. Jon o'lishi bilan ong ham o'ladi. Bunday qarashlarning ildizi juda qadimiy bo'lsa-da, ular hamon o'zining ko'plab tarafdorlariga ega. Zero, u olam va odamning yaratilganligi masalasi bilan bevosita bog'liqdir. Kimda-kim olam va odam yaratilganligini tan olar ekan, ong ham yaratganning qudrati ekanligini tan olishi tabiiy.

Ong moddiylikning miyada aks etishi deb tushunishda, uning mohiyati inson tanasi faoliyati bilan bog‘lab talqin etiladi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog‘lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo‘nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib talqin qilish hollari ham paydo bo‘lgan. Falsafa tarixida «**Vulgar materializm**» deb nom olgan oqim namoyandalarining qarashlari bunga misol bo‘la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigar safro ishlab chiqargani kabi, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ideal emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko‘rish mumkin, ammo ongni ko‘rib ham, ushlab ham, o‘lchab ham bo‘lmaydi.

Xo‘sh, ong tarixan qachon va qanday omillar ta‘sirida shakllangan? U haqiqatan ham miya bilan bog‘liqmig‘

Ong tarixi insonning inson bo‘lib shakllana boshlashi tarixi bilan bog‘liqdir. Uzoq vaqt davomida inson, uning ongi planetar, ya‘ni Yer shari doirasidagi hodisa sifatida qarab kelindi. Hozirgi zamon fani masalaga kengroq doirada yondashish zarurligini ko‘rsatmoqda. Chunki fan dalillari inson paydo bo‘lishini faqat Yerda kechgan jarayonlar bilan cheklab qo‘yish to‘g‘ri emasligini, u koinot evolyusiyasining tabiiy hosilasi ekanligini tobora chuqurroq isbotlamoqda.

Inson biologik va ijtimoiy harakatning tashuvchisi ekan, harakat shakllari o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni, uning yuqori shakllari quyi shakllariga bog‘liqligini, tayanishini, ulardan o‘sib chiqishini unutmazlik lozim. Boshqacha aytanda, ular o‘rtasida uzviy aloqadorlik mavjud.

Ong tarixi Quyosh sistemasi va unda millionlab yillar davomida sodir bo‘lgan o‘zgarishlardan ham ayricha olib qaralishi mumkin emas. Aynan mana shu jihatdan olganda, ongning shakllanishini kosmik hodisa sifatida qarash ham mumkin.

In‘ikos shakllari evolyusiyasi va ong. Ong in‘ikosning oliy shaklidir. Xo‘sh, in‘ikos deganda nima tushuniladi. In‘ikos muayyan ta‘sir natijasida paydo bo‘ladi. Buning uchun esa, hech bo‘lmaganda, ikkita ob‘ekt bo‘lishi va ular o‘rtasida o‘zaro ta‘sir bo‘lishi lozim. Eng umumiy ma‘noda, har qanday predmetlarning u bilan ta‘sirlashuvda bo‘lgan boshqa predmetlarning ta‘sirini muayyan tarzda aks ettirishi bilan bog‘liq xossasiga in‘ikos deyiladi.

Shu ma‘noda in‘ikos hamma joyda mavjud. Ayni paytda har bir holatda u o‘ziga xos xususiyatga egadir. Chunonchi, notirik tabiatdagi in‘ikos bilan tirik tabiatdagi in‘ikos bir-biridan tubdan farq qiladi. Notirik

tabiatda in'ikos oddiyligi bilan ajralib tursa, tirik tabiatda u murakkab karakter kasb etadi.

Shu bilan birga, notirik tabiatda in'ikos passivligi, tirik tabiatda esa, faolligi bilan ajralib turadi. Tirik tabiatda in'ikos tashqi ta'sir natijalaridan faol foydalanishni keltirib chiqaruvchi axborotli in'ikos shaklini oladi.

Ayni paytda axborotli in'ikosning o'zi tirik tabiatning har bir darajasida yanada murakkablashib, o'ziga xoslik kasb etadi. Mana shunday murakkablashuv jarayoni psixik in'ikosning shakllanishiga zamin yaratdi. Aynan psixik in'ikos darajasida voqelikka aktiv munosabat ham shakllanadi, in'ikosning ilgarilab borishidan esa, o'z navbatida, uning o'ziga xos, yuqori shakli bo'lgan ongning paydo bo'lishiga imkoniyat yaratdi.

Ong va miya. Inson miyasi nozik, murakkab tuzilishga ega bo'lgan tizimdir. Aynan uning murakkabligi ong paydo bo'lishi mumkinligining asosiy shartidir. Bunday holat ham uzoq davom etgan evolyusiyaning tabiiy hosilasidir.

Ammo yuksak darajada tashkil topgan miyaning o'zi ham hali ong paydo bo'lishi uchun yetarli emasligini unutmazlik lozim. Bu miya normal funksional faoliyat ko'rsatishi zarur. Va nihoyat, normal funksional faoliyat ko'rsatuvchi miya sohibi ijtimoiy munosabatlarga tortilgan bo'lishi shart.

Shu o'rinda vulgar materialistlar qarashlariga yana bir marta murojaat qilish lozim. Agar ular haq bo'lganida edi, hayvonot olamiga tushib qolgan inson bolalarida ham ong shakllangan bo'lishi kerak edi. Ular hayvonlar orasida bo'lganida ham jigar safro ishlab chiqaraveradi. Ammo, miya ongni ishlab chiqarmaydi. Bundan ongning ijtimoiy-ruhiy hodisa ekanligi va u faqat jamiyatdagina shakllanishi mumkinligi haqidagi xulosa kelib chiqadi.

Ong va ruhiyat (psixika). Ong psixik in'ikosning o'ziga xos, yuksak shaklidir. Ammo, bu psixika va ong tushunchalarini aynanlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Negaki, psixika hayvonlarga ham xosdir. Gap inson psixikasi haqida ketganda ham, u ong tushunchasiga nisbatan keng qamrovlilik kasb etishini unutmazlik lozim. Z. Freyd fikricha, psixika ongsizlik, ong osti hodisalarini va ongning o'zidan iborat uch qatlamdan tashkil topgan. Inson hayoti va faoliyatida ong bilan bir qatorda ongsizlik va ong osti hodisalari ham muhim ahamiyatga ega.

Psixologlar fikricha, inson farzandining kamol topa borishi bilan bir qatorda ko'plab funksiyalar ong nazorati ostidan chiqib avtomatik

xarakter kasb etishi bilan xarakterlanadi. Aytaylik, birinchi marta mashinaga o'tirganimizda, birinchi marta surat olayotganimizda deyarli barcha harakatlarimiz ongning qattiq nazorati ostida bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan esa ko'pgina harakatlarni ongsiz tarzda, anglamagan holda bajara boshlaymiz. Bunday holat inson faoliyatining xilma-xil sohalari, yo'nalishlarida, ularga ongning faol tarzda aralashishini, ya'ni qayta faoliyatni o'z nazoratiga olishi mumkinligini inkor etmaydi. Xatti-harakatlarning ongsizlik sohasiga ko'chishi bir tomondan ong «yuki» ning yengillashiga xizmat qilsa, boshqa tomondan, ongning asosiy kuchi, quvvati, «diqqati»ni, inson hayoti uchun muhim bo'lgan harakat, jarayonlarga qaratilishiga imkoniyat yaratadi.

Ongsizlik doirasiga ong nazoratidan tashqarida qolgan sezgi, tasavvur, instinkt va intuitsiya kabi hodisalar ham kiradi. Ana shu xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ongsizlik ong mavjudligi va rivojlanishining tabiiy sharti deyish mumkin. Ong osti hodisalari ham psixik jarayonlarning muhim bo'g'inidir. Z. Freyd fikricha, ular ongsizlik bilan ong o'rtasidagi chegaraviy sohadir.

«Gap tagida- gap bor, kosa tagida- nim kosa» naqlida ong ostiga xos bo'lgan xususiyatlar ifodalangan, deyish mumkin. Negaki, har qanday faoliyatimizda ayni vaqtda biz uchun ahamiyati bo'lmagan holatlar bo'ladi. Ammo, bu ular kuzatishdan, nazoratdan chetda qoladi, degani emas. Biz uchun ahamiyatli xarakter kasb etganda, ular ong ostidan ong sferasiga ko'chishi mumkin. Masalan, biror joyga borayotganda, asosan, maqsadga tomon harakat qilinadi, ammo yo'lda uchragan boshqa narsa va hodisalar ham kuzatiladi, esda qoladi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, ong osti inson ongli faoliyatining o'ziga xos kuzatuvchisi, zarur bo'lgan hollarda senzori sifatida chiqishdek sifatarga ega, deyish mumkin.

Ongning tuzilishi. Ong o'zaro aloqada bo'lgan turli unsur (element) lardan tashkil topgan murakkab ma'naviy tuzilishga ega.

Ong in'ikosning o'ziga xos shakli ekan, avvalo, unda aks ettiriladigan ob'ekt haqidagi muayyan bilimlar hissiy va ratsional shaklda o'z ifodasini topadi. Demak, bilim ong tuzilishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib, chuqurlashib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi.

Ong tuzilishining yana bir unsuri xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladigan kechinmalardir. Ularda in'ikos ob'ektiga munosabat gavdalanadi. Bilimlarimizning chuqurligi va ko'lamliligi, hissiyotlarimizning namoyon bo'lishi yoki bo'lmasligi intilishimiz —

irodamizga bog'liq. Iroda kuchi olamni anglash jarayonida yuzaga keladigan har qanday to'siqlarni yengib o'tishga, ko'zlangan maqsad yo'lida tinmay harakat qilishga yo'l ochadi.

Iroda tabiatning in'omi emas ekan, uni tarbiyalash, kamol toptirish shaxs hayotida, uning jamiyatdagi o'z o'rnini topishida muhim ahamiyatga ega. Zero, irodasizlik eng ulug' niyat va maqsadlarni barbod qilibgina qolmay, insonning to'g'ri yo'ldan toyib ketishiga va turli salbiy oqibatlarining kelib chiqishiga olib kelishi ham mumkin.

Ong va til. Til ongning insongagina xosligini isbotlovchi omillardan biridir. Xo'sh, til deganda o'zi nima tushuniladig' Til, bu eng avvalo, muayyan belgilar tizimi demakdir. Ammo, tilning xususiyatlarini shu bilangina cheklash to'g'ri emas. Negaki, muayyan belgilar tizimi hayvonlarga ham xos, ular yordamida jonzodlar o'rtasida muayyan axborot almashinuvi sodir bo'ladi.

Aytaylik, kabutarlarining «muhabbat» raqsi, jonzodlarning xavf-xatar paydo bo'lganda turli tovush — belgilar yordamida bir-birini ogohlantirishi, ayrim hayvonlarning o'zi yashaydigan hududni turli yo'llar bilan «chegaralab» chiqishi ana shunday belgilar tizimining o'ziga xos ko'rinishlaridir. Lekin, jiddiy e'tibor beriladigan bo'lsa, bu belgi — signallar tizimi uzoq davom etgan evolyusiya davomida hosil qilingan reflekslar ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Xatti-harakat yoki boshqa belgilar yordamida uzatilayotgan axborotning mazmuni muayyan vaziyatdagi holat bilan belgilangan bo'ladi. Bundan farqli o'laroq inson nutqi, tili konkret vaziyat, makon va zamondan xoli bo'lishi, unga bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Boshqacha aytganda, u o'zida o'tmishni, hozirgi holatni va istiqbolni ham ifodalashi mumkin. Bu inson tilining belgilar tizimi sifatida hayvonot dunyosida amal qiladigan belgilardan tub farqini ko'rsatuvchi muhim xususiyatidir.

Til qayd qilinganidek, belgilar tizimidir. Fan yuksak taraqqiy qilgan hayvonlarda axborot uzatishga xizmat qiladigan murakkab belgilar tizimi mavjud ekanligi va u hayvonot olami evolyusiyasi bilan bir paytda takomillashib borganligini isbotlamoqda. Demak, til yo'q joydan, birdaniga paydo bo'lib qolmagan. Ong in'ikos shakllarning uzoq davom etgan evolyusiyasining tabiiy hosilasi bo'lganidek, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan inson nutqi ham axborot uzatishga xizmat qiladigan belgilarning murakkablashib borishi jarayonining zaruriy natijasidir.

Demak, til belgilar tizimi sifatida kelib chiqishidan qat'iy nazar faqat insongagina xos va u ong bilan uzviy bog'liqdir. Negaki, tilda ong

gavdalanadi. Til yordamidagina ong kishining o'zi va boshqalar uchun voqelikka aylanadi. Tilda ifodalanayotgan ma'no — mazmunning anglanishi insonning umumiy bilim darajasi, qiziqishi, qobiliyati, konkret sharoitdagi kayfiyati kabi omillarga ham bog'liq bo'ladi. Til fikrlash quroli, muloqot vositasi sifatida doimiy takomillashuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Ayni paytda insoniyat biz kundalik hayotda qo'llaydigan tabiiy til bilan bir qatorda muloqotning rang — barangligini ta'minlaydigan, fikrni ifodalashga xizmat qiladigan o'ziga xos imo-ishoralar raqs, musiqa «tiliga» ham ega. Shunday bo'lsa-da, ular so'zga ko'chgandagina anglashiladi, undagi mazmun tushunarli bo'ladi.

Shu bilan birga milliy tillar bilan bir qatorda ilm- fan yutuqlarining tez tarqalishida muhim rol o'ynaydigan internatsional til-fan tili, uning tushunchalari va formulalari ham borligini unutmash kerak. XX asrda qo'llanish doirasi tobora kengayib borayotgan elektron hisoblash mashinalarining «beysik», «fortan» kabi tillari yaratildi. Kompyuterlarning ijtimoiy hayotdagi roli tez o'sib borayotgan hozirgi davrda bu «til»lar axborotlarning uzatilishi hamda qabul qilinishida katta ahamiyat kasb etmoqda va vaqt bu jarayonlarning yanada tezlashayotganligini ko'rsatmoqda

Ong va til munosabati haqida gap ketar ekan, til o'ziga xos tarixiy xotira rolini o'tashini ham unutmash kerak. Bu milliy tillar misolida ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Zero, millat tilida uning o'zligi, bosib o'tgan tarixiy yo'li, tafakkur tarzi aks etadi, mustahkamlanadi. «Ona tili, — deb yozadi Prezidentimiz, bu millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar»⁷.

Shunday ekan, mustaqillik sharoitida milliy tilimiz rivojiga alohida e'tibor berilayotganligi milliy o'zligimizni anglashimizning o'tish jarayonida milliy istiqbolimizni belgilashning uzviy qismi sifatida qaralmog'i lozim.

O'z-o'zini anglash, uning shakllari. Inson ob'ektiv voqelikni aks ettirish bilan bir qatorda o'zi haqida fikr yuritish, ruhida kechayotgan jarayonlarni tahlil qilish, xatti-harakatlarini nazariy tahlil qilishdek qobiliyatga ham ega.

O'zini o'zgalardan ajrata bilish, o'ziga munosabat, imkoniyatlarini baholash o'z-o'zini anglash sifatida namoyon bo'ladi. O'z-o'zini anglashda o'zini bilish, baholash va tartibga solishdek unsurlarni ajratish

⁷ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. - Фидокор, 2000 йил 8 июн.

mumkin. Bu unsurlar o'z-o'zini anglashning sohibiga — subektiga ko'ra farqlanuvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatga xosdir.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi haqida gap ketar ekan, u o'zini alohida organizm, oila, ijtimoiy guruh, millat, madaniyatga mansubligini va yuqoridagi xususiyatlaridan qat'i nazar alohida va betakror «Men» sifatida anglashdek bosqichlarni bosib o'tishini ta'kidlash zarur.

Insonning kamol topish jarayoni, o'z-o'zini anglashning rivojlanishi o'ziga xos xarakter kasb etadi. Masalan, dastlabki davrda bolada avvalo, boshqalar tomonidan berilgan tasavvur va baholar ustunlik qiladi. Bolaning tafakkuri o'sishi bilan, u olamni mustaqil anglay boshlaydi va o'zining imkoniyatlarini o'zi baholashga o'rganib boradi. Aynan mana shu davrda to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki, aynan mana shu tarbiya ta'sirida bolada o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash ham yoki unga ortiqcha baho berib yuborish holati ham shakllanib qolishi mumkin.

Shaxsning o'z-o'zini anglash jarayonida u mansub bo'lgan madaniyatning o'rni nihoyatda katta. Zero, aynan madaniyat xalq, millat to'plagan tajriba, bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan holda shaxs dunyoqarashi shakllanishiga faol ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun ham shaxs madaniyati, xulqu odobi, ongi, o'z-o'zini anglashining darajasini belgilovchi indikator sifatida namoyon bo'ladi.

Ong va axborot. Keyingi yillarda «Informatsion portlash» tushunchasi ham tez-tez ishlatilmoqda. XX asrning eng muhim yutuqlaridan biri bu kompyuterlarning yaratilganligidir. Ularning yaratilishi bir tomondan inson ongi, tafakkuri, kuch -qudratining, ikkinchi tomondan, ana shu kuchga tushadigan yukning yengillashishiga xizmat qiladigan vositani yaratish yo'lidagi urinishlarning natijasi bo'ldi. Asrimizning o'rtasida paydo bo'lgan bu vosita shiddatli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab sekundiga minglab operatsiyalar bajara oladigan kompyuterlar bo'lgan bo'lsa, ularning bugungi avlodi 10 millionlab murakkab operatsiyalarni qoyilmaqom qilib uddalaydi.

Xo'sh, bularning inson ongi va tafakkurining mohiyati bilan nima aloqasi bor? Gap shundaki, EHM lar ham inson tafakkuriga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Bunday xususiyatlarga, uning tobora ko'proq ega bo'lib borishi, EHM fikrlay oladimi, agar inson o'ziga xos xususiyatlarini ularga tobora ko'proq ko'chirib boraversa, oxir oqibatda, bir vaqt kelib, u o'zi yaratgan ana shu qurolning quliga aylanib qolmaydimi, degan savollarning kun tartibiga qo'yilishiga olib keldi. Aytaylik, kompyuter albatta oldindan programmashtirilgan

operatsiyalarni, millionlab marta tez bajarishi mumkin. Ularning «xotira» qudrati nihoyatda yuksak va h. k. Ammo bular EHMLarning fikrlashidan, ularning inson ustidan hukmronlik qilishidan dalolat beradimig' Albatta, yo'q. Kompyuterlar qanchalik murakkab operatsiyalarni bajarmasinlar, inson tomonidan programmalashtirilgan jarayonlarnigina amalga oshiradilar, undan tashqariga chiqa olmaydilar. Insonning fikrlash jarayoni ongsizlik, onglilik, kechinmalar, ijod kabi hodisalarni qamrab oladi. Kompyuter esa bunday xususiyatlarga ega emas. Shunday ekan, kompyuterlar insonning muayyan yo'nalishlardagi aqliy faoliyatini yengillashtirishga xizmat qiladi va o'zining yaratuvchisi ustidan hukmron bo'la olmaydi.

Ayrim tadqiqotlar natijalariga ko'ra, hozirgi davrda fan sohasida erishilgan natijalar har o'n yilda, informatsiya olish esa har 3-4 yilda ikki barobarga oshmoqda. Ana shunday sharoitda inson ongi, uning xotira qudrati bu axborotlarni o'zlashtira oladimi, degan savol ko'ndalang bo'lmoqda. Yangi bilimlar, axborot oqimi unchalik kuchli bo'lmagan yaqin o'tmishda tirishqoq kishi insoniyat bilimi erishgan asosiy natijalarni o'zlashtira olar edi. Bugungi kunda faqat fanning turli yo'nalishlari bo'yicha yiliga bir necha million kitob nashr etilmoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, inson eng yangi adabiyotlarni o'rganib borishga harakat qilganda ham, uning har bir o'qigan betiga o'n ming o'qilmagan sahifa to'g'ri kelar ekan.

Kishilarning paydo bo'lgan yangi kitoblarning aksariyatini jismonan o'qib ulgurmaganligi «informatsion portlash» keltirib chiqarayotgan oqibatlarining bir ko'rinishi, xolos. Masalaning yana bir jihati borki, bu inson to'plagan bilim, axborotning ma'naviy eskirishi, keraksiz bo'lib qolayotganligidir. Bunday eskirish sur'ati tobora tezlashib bormoqda. Masalan, oliy — ta'lim sohasida bu jarayon olti — yetti yil, kompyuter texnologiyasi sohasida esa bir yil davomida sodir bo'layotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Bu agar siz oliy o'quv yurtini bitirganingizga yetti yil bo'lgan bo'lsa, o'z vaqtida olgan bilimlaringizning aksariyati bugungi kun talabiga javob bermasligini bildiradi. Ana shunday sharoitda kishilarning o'z bilimlarini yuqori darajada ushlab turishlari ulardan doimiy diqqat-e'tiborni, o'z ustida ishlashni talab qiladi. Aks holda, ta'lim dargohini eng yuqori natijalar bilan bitirgan mutaxassis ham tez orada chalasavod bo'lib qolishi mumkin.

Umumlashtirib aytganimizda, ongning mohiyatini, uning koinot evolyusiyasining tabiiy natijasi ekanligini tushunish, u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni ilmiy talqin etish olam va odam birligini anglash

imkonini beradi. Ayni paytda, ongning mohiyatini anglash insonning o'zligini, yashashdan maqsadi, hayotining ma'no-mazmuni kabi masalalarni chuqurroq tushunishga yo'l ochadi. Bu ong va u bilan bog'liq masalalar amaliy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Har bir kishiga xos individual ong bo'lishi isbot talab qilmaydiga hol. Shu bilan birga xilma-xil kishilar, turli-tuman sohalar, guruh, partiya, millat kabi ijtimoiy birliklardan iborat jamiyat uchun ham umumiy anglash mezonlari va me'yorlari bormig' Jamiyat yagona jism emas-ku, unda yaxlit anglash usuli va umumiy ong bo'lishi to'g'risida gapirish qanday bo'larking' degan savollar ham uchraydi. Bu savollarning tarixi uzoq.

Odamzod bir-biri bilan aloqalarini tartibga solib turadigan ma'naviy, axloqiy mezonlar, umumiy qarash va intilishlar, manfaat va maqsadlar ham borligini anglaganidayoq, ijtimoiy ong mavjudligiga ishongan.

Jamiyat murakkab va serqirra hodisa. Uning xilma-xil sohalarida sodir bo'layotgan o'zgarishlar kishilar ongida o'z aksini topmasligi mumkin emas. Ana shu jarayonni ifodalash uchun, odatda, ijtimoiy va individual ong tushunchalarini ishlatamiz. Xo'sh bu tushunchalarning farqi nimada, ular qanday qonuniyatlar asosida rivojlanadig'

Ijtimoiy ong tabiiy va ijtimoiy voqelikning in'ikosi, jamiyatning muayyan davriga yoki qismiga tegishli bo'lgan umumiy his-tuyg'ular, kayfiyatlar, qarashlar, g'oyalar, nazariyalar majmuidir.

Ijtimoiy ong tufayli jamiyatning o'z-o'zini anglashi sodir bo'ladi, kechayotgan jarayonlarga munosabati shakllanadi. Ijtimoiy o'zgarishlar bilan bir qatorda ijtimoiy ong ham o'zgarib rivojlanib boraveradi. Ammo bundan, aslo, ijtimoiy ongning taraqqiyoti faqat ijtimoiy voqelikdagi o'zgarishlargagina bog'liq ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi. Zero, ijtimoiy ong o'z taraqqiyotida nisbiy mustaqillik xarakteriga va ijtimoiy voqelikka faol aks ta'sir eta olish xususiyatiga ham egadir.

Ijtimoiy ongning bunday xususiyatlari nimalarda ko'rinadig'

Avvalo, ijtimoiy ongga vorislik xos ekanligini ta'kidlash lozim. Bu ijtimoiy ong shakllarining o'z rivojlanish mantiqiga, qonuniyatlariga ega ekanligida yaqqol namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ijtimoiy ong rivojida uning turli shakllarining o'zaro ta'siri ham muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy ong, undagi o'zgarishlar voqelikka hamma vaqt aks ta'sir etib kelgan. Bilimlar ko'lami, tarixiy tajriba har bir davrda ayricha bo'lganidek, bu ta'sirning kuchi ham turlicha bo'lgan. Ijtimoiy ongning mohiyati uni individual ong bilan solishtirganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Individual ong muayyan, guruh, elat, millatga mansub bo'lgan ayrim kishining ongi bo'lib, jamiyatdagi voqelik va real borliqning alohida olingan shaxsning ongida aks etishdir.

Ijtimoiy va individual ongning mohiyatini chuqurroq anglash uchun ular o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarni tushunib olish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy va individual ong o'rtasidagi o'xshashlik bir tomondan, har ikkalasining ham ijtimoiy voqelikni aks ettirishida ko'rinadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy ong voqelikni individ ongi orqali aks ettiradi. Chunki, ijtimoiy voqelikda yuz beradigan o'zgarishlar avvalo, alohida kishilar ongida o'z aksini topadi va undan so'nggina ijtimoiy ongda gavdalanadi.

Ijtimoiy ong bilan individual ong o'rtasida farqli tomonlar ham mavjudki, ular quyidagilarda ko'rinadi:

Birinchidan, individual ongning sohibi, sub'ekti alohida olingan individ bo'lsa, ijtimoiy ongning sub'ekti jamiyatdir.

Ikkinchidan, ularning farqi shakllanish shart-sharoitlarida ko'rinadi. Zero, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikning in'kosi bo'lsa, individual ong taraqqiyotiga ijtimoiy ong bilan bir qatorda shu shaxsgagina xos bo'lgan temperament, xarakter kabi xususiyatlar, uning moddiy ahvoli, oilaviy, diniy, milliy-madaniy mansubligi kabi omillar, hamda u bevosita tortilgan ijtimoiy munosabatlarning xarakteri ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy ongga ko'lamlilik, keng qamrovlilik, individual ongga esa o'ziga xoslik, betakrorlik xosdir.

Uchinchidan, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikni aks ettirganligi uchun muayyan qonuniyatlarga bo'yso'nadi, ular asosida rivojlanadi. Individual ong esa, ayrim individning tug'ilishi bilan shakllanib, taraqqiy qilib borib, uning vafoti bilan barham topadi. Ammo bu individ ongining butunlay barham topishini hamma vaqt ham anglatavermaydi. Chunki individ ongi u yaratgan asarlar, kashfiyotlar shaklini olib, keyingi avlodlar tomonidan meros sifatida qabul qilib olinishi mumkin. Masalan, Gippokrat va ibn Sino ta'limotlari, Aflotun va Beruniyning g'oyalari, Navoiy va Gandining gumanizmi kishilar uchun hamon katta ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

To'rtinchidan, individual ong ayrim sohalarda ijtimoiy ongdan o'zib ketishi yoki orqada qolishi mumkin. Fan tarixida keskin burilishlar yasagan olimlarning, jamiyat taraqqiyotining istiqbollari oldindan aytib bergan mutafakkirlarning qarashlari individual ong ba'zan ijtimoiy

ongdan nechogʻlik ilgarilab ketishi mumkinligiga yorqin misol boʻla oladi.

Ijtimoiy ongning strukturasi ijtimoiy munosabatlar va kishilar faoliyatining turlari bilan belgilanadi. Odamlar faoliyati qanchalik xilma-xil, ularning ijtimoiy munosabatlari qanchalik boy boʻlsa, ijtimoiy ong ham shunchalik boy va murakkab boʻladi. Voqelikni aks ettirish darajasiga koʻra, ijtimoiy ong odatiy va nazariy ongga boʻlinadi.

Odatiy ong hayotiy tajriba asosida vujudga kelgan oddiy xulosalar, qarashlar majmuidan iborat boʻlib, kishilarning kundalik hayotidagi voqealarni aks ettiradi va rivojlanadi. Uning sohiblari - subʼektlari alohida olingan shaxslarning hayotiy tajribasi, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilimlari, hayotda egallangan mavqelari hech qachon bir xil boʻlmaydi.

Odatiy ongda nazariy bilimlarga dalil va asos boʻlib xizmat qiladigan elementlar boʻladi. Olimlar, sanʼatkorlar turli nazariyalar, badiiy obrazlar yaratishda hayotiy-kundalik ongga asoslanadilar, undan maʼnaviy oziq oladilar.

Odatiy ongda xalq donishmandligi, anʼana va urf-odatlar, kundalik turmush qoida va talablari, tabiat haqidagi bilimlar, shuningdek turli uydirmalar, notoʻgʻri qarashlar ham oʻz ifodasini topadi. Koʻp asrlik hayotiy tajribani ixcham shaklda oʻzida mujassamlashtirgan xalq maqollari bunga misol boʻla oladi. Odatiy ong sof holda uchramaydi. Chunki, inson farzandi murgʻaklik davridanoq oʻz atrofidaqilar, soʻngra kitoblar, taʼlim tizimi yordamida inson zakovati erishgan ilmiy bilimlarni ham oʻzlashtirishga kirishadi. Boshqacha aytganda, sodir boʻlayotgan voqealarga nafaqat oʻz tajribasi, balki ilmiy bilimlar nuqtai nazaridan ham baho bera boshlaydi, nazariy ong taʼsirida boʻladi.

Xoʻsh, nazariy ong deganda nimani tushunish kerak?

Nazariy ong deganda nazariyotchilar, olimlar ishlab chiqqan nazariy qarashlar va ilmiy bilimlar tizimi tushuniladi. Odatiy ongdan farqli oʻlaroq nazariy ong oʻzgaruvchan xarakterga ega. Bu oʻzgaruvchanlik ilmiy bilimlarning shiddatli rivojlanishi, voqelik haqidagi bilimlarning doimiy chuqurlashib va kengayib borishi bilan belgilanadi. Shuningdek, odatiy ongga voqealarning tashqi tomonini ifodalash xos boʻlsa, nazariy ong voqealarning mohiyatini, rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun ham u odatiy ongga faol taʼsir qila oladi va kundalik tajriba asosida hosil qilingan bilimlarni saralashga yordam beradi.

Ijtimoiy psixologiya sotsial muhit, kundalik turmush sharoitlari taʼsiri ostida vujudga keladi va rivojlanadi. Uni subektiga koʻra

muayyan ijtimoiy guruh, elat, millat psixologiyasi kabi turlarga bo'lish mumkin.

Millatlarning etnosotsial birlik sifatida shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ustuvor ahamiyatga ega. Tarixga nazar tashlar ekanmiz, ayrim hududda yashagan aholining doimiy aloqada bo'lishi, o'zaro ta'siri, munosabati natijasida tilda, madaniyatda umumiylikning shakllanishga ta'sir qilganligini ko'ramiz. Bunday sharoitda psixologiyada ham o'xshash tomonlar yuzaga kela borganligi tabiiy, albatta.

Alohida olingan bir millatga xos bo'lgan psixologik jihatlarni ushbu millat bosib o'tgan tarixiy yo'ldan, xalqaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlardan qidirish zarur. Ijtimoiy voqelikning o'zgarishi bilan milliy psixologiyaga xos bo'lgan xususiyatlar ham o'zgarib boradi. Ammo bu o'zgarishlar nisbatan sekin kechganligi tufayli, u hamma vaqt ham tezda ko'zga tashlanavermaydi.

Milliy psixologiyaga xos jihatlarni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishda inobatga olish muhim ahamiyatga egadir. Bu amalga oshirilayotgan siyosatning xalq ko'nglidan chuqur joy olishini hamda ushbu o'zgarishlarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Bilish va bilim. Bilishning mohiyati, shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, xususiyatlarini o'rganish falsafa tarixida muhim o'rin egallab kelmoqda. Inson o'z bilimi tufayli borliq, tabiat, jamiyatni va nihoyat, o'z-o'zini o'zgartiradi. Bilishga qaratilgan inson faoliyatini va uni amalga oshirishning eng samarali usullarini tadqiq etish falsafa tarixida muhim ahamiyatga ega. Shu bois ham falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi — gnoseologiya vujudga keldi.

Inson bilishi nihoyatda ko'p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayondir. **Gnoseologiya** asosan, bilishning falsafiy muammolarini hal etish bilan shug'ullanadi. Har bir tarixiy davr jamiyatning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqib, gnoseologiya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. Xususan, XVII asr o'rtalarida yevropalik faylasuflar ilmiy bilishning ahamiyati, haqiqiy ilmiy bilishlar hosil qilishning usullarini o'rganish, ilmiy haqiqat mezonini aniqlash bilan shug'ullandilar. Tajribaga asoslangan bilimgina haqiqiy bilimdir, degan g'oyani olg'a surdilar.

XVIII asr mutafakkirlari ilmiy bilishda inson aqli imkoniyatlariga, ratsional bilishning hissiy bilishga nisbatan ustunligiga alohida urg'u berdilar. Buyuk nemis faylasufi I.Kant bilish natijalarining haqiqiyligi xususida emas, balki insonning bilish qobiliyatlari haqida bahs yuritdi.

Gnoseologiya oldida inson olamni bila oladimi, degan masala keskin qo'yildi. Insonning bilish imkoniyatlariga shubha bilan qaraydigan faylasuflar agnostiklar deb ataldilar.

Bilish nima? Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

Insoniyat ko'p asrlar davomida orttirgan bilimlarini umumlashtirib va keyingi avlodlarga berib kelganligi tufayli ham o'zi uchun qator qulayliklarni yaratgan. Inson faoliyatining har qanday turi muayyan ilmgaga tayanadi va faoliyat jarayonida yangi bilimlar hosil qilinadi.

Kundalik faoliyat jarayonida tajribalar orqali bilimlar hosil qilish butun insoniyatga xos bo'lgan bilish usulidir. Bilimlar bevosita hayotiy ehtiyojdan, farovon hayot kechirish zaruratidan vujudga kelgan va rivojlangan. Insoniyatning ancha keyingi taraqqiyoti davomida ilmiy faoliyat bilan bevosita shug'ullanadigan va ilmiy nazariyalar yaratuvchi alohida sotsial guruh vujudga keldi. Bular — ilm-fan kishilari bo'lib, ilmiy nazariyalar yaratish bilan shug'ullanadilar.

Bilishning ikki shakli: **kundalik (empirik) bilish va nazariy (ilmiy) bilish** bir-biridan farqlanadi.

Kundalik bilish usullari nihoyatda xilma-xil va o'ziga xos bo'lib, bunday bilimlarni sistemalashtirish va umumlashgan holda keyingi avlodlarga berish ancha mushkuldir. Hozirgi zamon g'arb sotsiologiyasida xalqlarning kundalik bilim hosil qilish usullarini o'rganuvchi maxsus soha — etnometodologiya fani vujudga keldi. Gnoseologiya asosan nazariy bilish va uning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Nazariy bilishning ob'ekti, sub'ekti va predmetini bir-biridan farqlash muhim.

Bilish ob'ekti. Tadqiqotchi-olim, faylasuf, san'atkor va boshqalarning, umuman insonning bilimlar hosil qilish uchun ilmiy faoliyati qaratilgan narsa, hodisa, jarayon, munosabatlar bilish ob'ektlari hisoblanadi. Bilish ob'ektlari moddiy, ma'naviy, konkret, mavhum, tabiiy va ijtimoiy bo'lishi mumkin. Bilish ob'ektlari eng kichik zarralardan tortib ulkan galaktikagacha bo'lgan borliqni qamrab oladi. Bilish ob'ektlariga asoslanib, bilim sohalari tabiiy, ijtimoiy-gumanitar va texnik fanlarga ajratiladi.

Bilish sub'ekti. Bilish bilan shug'ullanuvchi kishilar va butun insoniyat bilish sub'ekti hisoblanadi. Ayrim olingan tadqiqotchi-olimlar, ilmiy jamoalar, ilmiy tadqiqot institutlari ham alohida bilish sub'ektlaridir. Ilmiy faoliyat tabiat va jamiyat mohiyatini bilishgagina emas, balki insonning o'ziga ham qaratilishi mumkin. Inson va butun insoniyat ayni bir vaqtda ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

Bilishning maqsadi ilmiy bilimlar hosil qilishdangina iborat emas, balki bilish jarayonida hosil qilingan bilimlar vositasida insonning barkamolligiga intilish, tabiat va jamiyatni insoniylashtirish, tabiiy va ijtimoiy garmoniyaga erishishdir. Fan — fan uchun emas, balki inson manfaatlari uchun xizmat qilishi lozim. Inson ilmiy bilimlar vositasida ma'naviy barkamollikka erisha borgan sari ilm-fan qadriyat sifatida e'zozlana boshlaydi. Fanning har tomonlama rivojlanishi bilan turli ilm sohalarining hamkorligi kuchayadi, butun ilmiy jamoalar bilish sub'ekti, yangi ilmiy kashfiyotlar ijodkoriga aylanadilar.

Bilish predmeti sub'ektning bilish faoliyati qamrab olgan bilish ob'ektining ayrim sohaları va tomonlaridir. Fanning o'rganish sohasi tobora konkretlashib boradi. Tabiatshunoslik fanlarini bilish predmetiga qarab botanika, zoologiya, geografiya, ixtiologiya va boshqa sohaları vujudga kelgandır. Tadqiqot predmeti fanlarni bir-biridan farqlashga imkon beradigan muhim belgidir.

Bilish darajalarini shartli ravishda: quyi, yuqori va oliy darajaga ajratish mumkin. Bilishning quyi darajasi barcha tirik mavjudotlarga xos bo'lib, **hissiy bilish** deyiladi. Hissiy bilish sezgilar vositasida bilishdir.

Insonning sezgi a'zolari (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri sezgisi) boshqa mavjudotlarda bo'lgani singari uning narsalarga xos xususiyat, belgilarini farqlash, tabiiy muhitga moslashish va himoyalanişi uchun yordam beradi. Bilishning quyi bosqichida sezgi, idrok, tasavvur, diqqat, xayol tashqi olam to'g'risida muayyan bilimlar hosil qilishga yordam beradi.

Bilishning yuqori bosqichi faqat insonlargagina xos bo'lib, **aqliy bilish** (ratsional bilish) deyiladi. Agar inson o'z sezgilari yordamida narsa va hodisalarning faqat tashqi xossa va xususiyatlarini bilsa, tafakkur vositasida narsa va hodisalarning ichki mohiyatini bilib oladi. Mohiyat hamisha yashirindir, u doimo hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Har bir hodisada mohiyatning faqat bir tomonigina namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham hodisa aldanchi va chalg'ituvchidir. Binobarin, inson sezgilarining biron bir narsa yoki hodisa to'g'risida bergan ma'lumotlari hech qachon uning butun mohiyatini ochib bera olmaydi.

Tushuncha. Aqliy bilish yoki tafakkur vositasida bilish hissiy bilishni inkor etmaydi, balki sezgilar vositasida olingan bilimlarni umumlashtirish, tahlil qilish, sintezlash, mavhumlashtirish orqali yangi hosil qilingan bilimlardan tushunchalar yaratiladi.

Tushunchada insonning hissiy bilish jarayonida orttirgan barcha bilimlari mujassam-lashadi. Tushuncha aqliy faoliyat mahsuli sifatida vujudga keladi. Narsa va hodisalar mohiyatiga chuqurroq kirib borishda tushuncha muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Aqliy bilish hissiy bilishga nisbatan ancha murakkab va ziddiyatli jarayondir. Aqliy bilishda narsa va hodisalarning tub mohiyatini bilish uchun ulardan fikran uzoqlashish talab etiladi. Masalan, insonning mohiyati uning sezgi a'zolarimiz qayd etadigan kelishgan qaddi-qomati, chiroyli qoshu ko'zi, ijodkor qo'li, oyoqlari bilan belgilanmaydi. Insonning mohiyati avvalo, uning aql va tafakkurga, yaratish qudratiga, mehr-shafqat hissiga, mehnat qilish, so'zlash qobiliyatiga ega ekanligida namoyan bo'ladi.

Inson tushunchasi o'zida insoniyatning ko'p asrlar davomida orttirgan bilimlarining mahsuli sifatida shakllandi.

Har bir fan o'ziga xos tushunchalar apparatini yaratadi va ular vositasida mohiyatni bilishga intiladi. I. Kantning fikricha, narsalarning mohiyati so'z va tushunchalarda mujassamlashadi. Ya'ni biz so'z va tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida biron bir bilimga ega bo'lamiz. Har bir inson dunyoga kelar ekan, tayyor narsalar, munosabatlar bilan bir qatorda tayyor bilimlar olamiga ham kirib boradi.

Hukm. Aqliy bilish narsa va hodisalarga xos bo'lgan belgi va xususiyatlarni tasdiqlash yoki inkor etishni taqozo etadi. Tafakkurga xos bo'lgan ana shu tasdiqlash yoki inkor etish qobiliyatiga hukm deyiladi. Hukmlar tushunchalar vositasida shakllanadi. Hukmlar yangi bilimlar hosil qilishga imkoniyat yaratadi, ular vositasida narsa va hodisalar mohiyatiga chuqurroq kirib boriladi. Shunday qilib, hukm narsa va hodisalarning tub mohiyatini ifodalovchi eng muhim belgi va xususiyatlar mavjudligini yo tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Masalan, «inson aqlli mavjudotdir», degan hukmda insonga xos eng asosiy belgi - aqlning mavjudligi tasdiqlanayapti. Biroq inson shunday murakkab mavjudotdirki, uning mohiyati faqat aqlli mavjudot ekanligi bilan cheklanmaydi. Chunki qirg'inbarot urushlar, ekologik inqirozlar aqlli mavjudot bo'lgan inson tomonidan amalga oshirildi. «Inson axloqli mavjudotdir». Inson to'g'risidagi hozirgi zamon fanining muhim xulosasi ana shu.

Xulosa — aqliy bilishning muhim vositalaridan biri, yangi bilimlar hosil qilish usulidir. Xulosa chiqarish induktiv va deduktiv bo'lishi, ya'ni ayrim olingan narsalarni bilishdan umumiy xulosalar chiqarishga yoki umumiylikdan alohidalikka borish orqali bo'lishi ham mumkin.

Binobarin, tushuncha, hukm va xulosalar chiqarish ilmiy bilishning muhim vositalaridir. Bunday bilish insondan alohida qobiliyat, kuchli irodani tarbiyalashni, narsa va hodisalardan fikran uzoqlashishni, diqqatni bir joyga to'plashni, ijodiy xayolni talab etadi.

Bilishning oliy darajasi **intuitiv bilish, qalban bilish, g'oyibona bilish**dir. O'zining butun borlig'ini fan, din, siyosat va san'at sohasiga bag'ishlagan buyuk kishilar ana shunday bilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Intuitiv bilish hissiy va aqliy bilishga tayanadi. Buyuk shaxslarning g'oyibona bilishi ularning doimiy ravishda fikrini band etgan, yechimini kutayotgan umumbashariy muammolar bilan bog'liqdir.

Ilmiy bilishning eng samarali usullarini aniqlash gnoseologiyada muhim o'rin egallab keldi. Har bir fan o'ziga xos bilish usullaridan foydalanadi.

Ilmiy bilish fakt va dalillarga, ularni qayta ishlash, umumlashtirishga asoslanadi. Ilmiy fakt va dalillar to'plashning o'ziga xos usullari mavjud bo'lib, ularni ilmiy bilish metodlari deyiladi.

Ilmiy bilish metodlarini o'rganadigan maxsus soha — **metodologiya** deb ataladi. Ilmiy bilish metodlari o'z xarakteriga ko'ra: 1) eng umumiy ilmiy metodlar; 2) umumiy ilmiy metodlar; 3) xususiy ilmiy metodlarga bo'linadi.

Eng umumiy ilmiy bilish metodlari barcha fanlar uchun xos bo'lgan metodlardir. Bunga analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish, induksiya va deduksiya, qiyoslash va modellashtirish kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, tabiatshunoslik fanlarida kuzatish, eksperiment, taqqoslash umumilmiy metodlar bo'lsa, ijtimoiy fanlarda tarixiylik va mantiqiylik umumilmiy metodlar hisoblanadi.

Xususiy ilmiy metodlar har bir fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, suhbatlashish, anketa so'rovi, hujjatlarni o'rganish sotsiologiya faniga xos bo'lgan xususiy ilmiy metodlardir. Bir fanda yaxshi samara beradigan ilmiy bilish metodi boshqa fanda shunday samara bermasligi mumkin. Ilmiy bilishda to'g'ri metodni tanlash bilishda muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, ilmiy tadqiqotda nimani o'rganish kerak, degan masala fan

predmetini aniqlashga imkon bersa, qanday o'rganish kerak, degan masala esa ilmiy bilish metodini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Ilmiy bilish metodlari va ilmiy nazariya bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ilg'or ilmiy nazariya fanning butun taraqqiyoti davomida erishilgan muhim yutuq bo'lib, u ilgari ilmiy qarashlarni ijodiy rivojlantirish, o'sha yutuqlarga tanqidiy nuqtai nazardan qarash orqali vujudga keladi. Fan mohiyatan o'zi erishgan yutuqlarga shubha bilan qarashni taqozo qiladi.

Fan, falsafa sohasida erishilgan yutuqlarni mutlaqlashtirish, ularga ko'r-ko'rona sig'inish muqarrar ravishda dogmatizmni keltirib chiqaradi. Fan erishgan yutuqlar hamisha nisbiydir. Lekin bunday nisbiylikni mutlaqlashtirish relyativizmni, fan yutuqlariga ishonchsizlik bilan qarash esa, skeptitsizmni vujudga keltiradi. Fan taraqqiyoti uchun dogmatizm, relyativizm va skeptitsizm jiddiy xalaqit beradi.

Ilg'or ilmiy nazariyalar ma'lum bir davrda ilmiy va falsafiy qarashlar yo'nalishini o'zgartirishi, ilmiylikning o'ziga xos mezon bo'lishi ham mumkin. Masalan, Charlz Darvinning evolyusion nazariyasi, A. Eynshteynning nisbiylik nazariyasi falsafiy va ilmiy dunyoqarashlarda muhim o'zgarishlarni vujudga keltirdi.

Gnoseologiyada haqiqat tushunchasi muhim o'rin tutadi. **Haqiqat** inson bilimlarining voqelikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni ochish yoki ilmiy haqiqatga erishish har qanday ilmiy bilishning asosiy vazifasi hisoblanadi. Haqiqat o'zining mazmuniga ko'ra mutlaq va nisbiy bo'lishi mumkin. Fan haqiqati hamisha nisbiy xarakterga ega bo'lib, ularning majmuasidan mutlaq haqiqat vujudga keladi.

Haqiqat o'z mazmuniga ko'ra hamisha ob'ektivdir. Ya'ni uning mavjudligi ayrim kishilarning xohish-irodasiga bog'liq emasdir. Masalan, O'zbekistonning milliy mustaqilligi ob'ektiv haqiqatdir. Ayrim kishilarning bu mustaqillikni tan olish yoki olmasligidan qat'i nazar, bu haqiqat o'z mazmunini saqlab qolaveradi. Haqiqatni atayin buzish yoki soxtalashtirish oxir-oqibatda fosh bo'ladi va o'z qadrini yo'qotadi. Shuningdek, haqiqat hech qachon mavhum emasdir. U hamisha konkretidir. Hegel so'zlari bilan aytganda, nimaiki voqe bo'lsa, u haqiqatdir, haqiqat — voqelikdir. Haqiqat mazmunining konkret xakteri joy, vaqt va sharoitni e'tiborga olishni talab etadi.

Gnoseologiyada tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilishning o'ziga xos xususiyatlarini anglash muhim ahamiyatga egadir. Uzoq yillar davomida tabiatshunoslik fanlariga xos bo'lgan ob'ektivlik, xolislik ilmiylikning muhim mezon deb hisoblab kelindi. Biroq XX asr o'rtalarida fan-texnika inqilobi insoniyat oldida paydo bo'lgan muammolar tabiatshunoslik fanlari

oldiga qadriyatli yondashuv vazifasini qo'ya boshladi. Aqlli mavjudot bo'lgan inson har qachon tabiatni o'rganishda hamisha o'z manfaatlarini ko'zlaydi. Tabiat resurslari cheksiz va bitmas-tuganmasdir, degan bir yoqlama qarash oxir-oqibatda inson tomonidan tabiatga nisbatan shafqatsiz munosabatni vujudga keltirdi. XX asr oxirlariga kelib tabiatga nisbatan insonlarcha, qadriyatli munosabatda bo'lish zaruriyati chuqurroq anglana boshladi.

Ijtimoiy fanlar hamisha mavjud siyosiy tuzum, davrning talab va ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ravishda rivojlanadi. Ijtimoiy bilishda jamiyat ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi: insoniyat o'z tarixini yaratuvchi va o'z-o'zini biluvchidir.

Tabiatshunoslikda nisbatan barqaror sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Tabiatdagi narsa va hodisalar tadqiqotchiga hech qanday qarshilik ko'rsatmaydilar. Ijtimoiy bilishda esa, nisbatan tez o'zgaruvchi sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Ijtimoiy bilishga xos bo'lgan muhim xususiyat shundaki, u moddiy ishlab chiqarish sohalarinigina emas, balki jamiyatning ancha murakkab ma'naviy hayotini, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni, qarashlar va g'oyalarni ham o'rganadi. Ijtimoiy fanlar milliy g'oya va milliy istiqlol mafkurasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Gnoseologiyaning maqsad va vazifalari, bilishning mohiyati va mazmuni to'g'risida zarur bilimlarga ega bo'lish mamlakatimizda bilimdon, har jihatdan yetuk barkamol inson shaxsini shakllantirishda alohida o'rin tutadi. Bilish nazariyasi bo'lajak mutaxassis-kadrlarda muayyan ilmiy layoqat va qobiliyatlarni shakllantirishga ko'maklashadi. Milliy mustaqillik yillarida gnoseologiya oldiga qo'yilayotgan eng muhim vazifalardan biri, ilmiy bilimlarning jamiyatimiz taraqqiyoti, tinchligi va farovonligi uchun xizmat qilishini ta'minlaydigan omil va mexanizmlarni o'rganish, ulug' ajdodlarimizning ilmiy bilimlarni rivojlantirish borasida orttirgan tajribalarini keng ommalashtirishdir.

Tayanch tushunchalar

Gnoseologiya - yunoncha gnosis - bilim, ilm; logos - ta'limot, nazariya demakdir. Falsafaning tarkibiy kismi, bilish nazariyasi, bilishning umumiy konuniyatlari, usullari tugrisida baxs yurituvchi falsafaning aloxida soxasi.

Ong - yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ya'ni inson miyasining maxsuli bulib, uning xususiyati vokelikni aks ettirishdan iboratdir. Ong - akl, tafakkur, falsafadagi markaziy kategoriyalardan biri.

Ongsizlik - ongning genetik jixatidan talkini. Ongsizlik birlamchiligini bildirib u uziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va xatti-xarakatida muayyan darajada rol uynashini tan olishni takozo etadi.

Rux - ma'naviy - ruxiy, nomoddiy ibtidonni ifodalovchi falsafiy tushuncha.

Bilish - insonning o'zining qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biridir.

Xissiy bilish - inson bilishining dastlabki bosqichi bo'lib, miyada predmet va xodisalarning belgilari, signallari va xissiy obrazlarining hosil bo'lishidir.

Mantiqiy bilish - inson borliqni aqliy bilishidir.

Haqiqat - inson bilimlarida borliqning to'g'ri in'ikos etishi, predmet va xodisalar asli qanday bo'lsa ularni inson o'z miyasida huddi shunday in'ikos ettirgan bilimlaridir.

Nisbiy haqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan, bilish jarayonimizda tuzatilib, to'ldirilib borilishi bilimlardir.

Mutlaq haqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar haqidagi to'liq aniq mukammal bilimlardir.

Kuzatish - harakat o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum ob'ektni tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa, shu xolisa diqqat bilan, belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir.

Ekspersiment - o'rganilayotgan predmet yoki xodisani o'z xolida, lekin sun'iy yaratilgan sharoitda kuzatishdir.

Analiz - bir butunni qismlarga, bo'laklarga, tomonlarga va elementlarga ajratib, ularning har biri nima ekanligini bilishdir.

Sintez - analiz tufayli ajratilgan bo'laklar tomonlar, qismlar, elementlarni o'zaro biriktirib, ularni bir butun xoliga keltirishdir.

Umumlashtirish - tadqiqot olib borilayotgan bir qancha predmet yoki xodisalarga xos bo'lgan tomonlari, xususiyatlari va xossalarni fikrda e'tibordan soqt qilib, tadqiqot uchun zarur bo'lgan birorta belgi yoki xususiyatni mavhum holatga keltirishdir.

Konkretlashtirish - oldingi butun belgi va xususiyatlarni yana predmet yoki xodisalar bilan bog'lab shu predmet yoki xodisa haqida aniq bir fikr hosil qilishdir.

Induksiya - tadqiqotchi o'z tafakkuridan tekshirayotgan predmet yoki hodisalar to'g'risidagi bir qancha juz'iy faktlardan, ular haqidagi ayrim bilimlardan umumiyroq bilimni hosil qiladi.

Deduksiya - fikrda umumiy bilimlarda juz'iy, qisman bilimlarga kelishdir.

Tarixiylik - o'rganilayotgan predmet yoki xodisaning paydo bo'lish, rivojlanish va yemirilish jarayonlari birligini uning tarixiy taraqqiyot jarayonida boshqa voqealar bilan aloqadorligini nazariy bilishga oid usuldir.

Mantiqiylik - tarixiylikning tadqiqotchi fikridagi umumlashtirilgan, abstraktlashtirilgan, konkretlashtirilgan, qisqargan, tasodiflardan tozalangan obstrakt konkretlik shaklida ifodalanishidir.

Formallashtirish - tekshirilayotgan predmet yoki xodisalarning ma'lum konkret tomonlari, xossa va xususiyatlarining mazmunini mavxumlashtirib, uni ma'lum abstrakt ifoda, formula yoki sxemalar bilan ifodalashdir.

Modellashtirish - o'rganilayotgan ob'ektga tuzilishi yoki funksiyasiga ko'ra unga o'xshash lekin uning o'zi emas, uning nusxasini yaratib, shu nusxa orqali haqiqiy ob'ektni tegishli xossa va xususiyatlarini o'rganishdir.

Model - lotincha - nusxa - shartli obraz, sxema ma'nolarini bildiradi.

Foya - tadqiqot maqsadini, uning yo'nalishi va mohiyatini ifodalaydigan ilmiy bilish shaklidir.

Gipoteza - tekshirilayotgan predmet yoki xodisa to'g'risida ilgari surilgan ilmiy jihatdan asoslangan, ilmiy fakt va ma'lumotlarga zid bo'lmagan, lekin haqiqatligi hali isbotlanmagan ilmiy bilish shaklidir.

Nazariya - haqiqatligi amaliy va nazariy jihatdan isbotlangan, borliqning biror sohasiga oid ma'lum g'oyalar, qarashlar, qonunlar va prinsiplarni muayyan tizimi tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Psixika va ong koinot evolyusiyasining tabiiy natijasi deganda nimani tushunasiz?
2. Ong nima? Nega u ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega deyiladi?
3. Ong va tilning birligi deganda nimani tushunasiz?
4. O'z — o'zini anglash nima?
5. «Informatsion portlash» nimani anglatadi?
6. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
7. Bilish nima?
8. Hissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
9. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izohlang.

10. Ilmiy bilishning asosiy usul (metod) larini ko'rsating.
11. Bilishning yoshlarni tarbiyalash va kamol toptirishdagi ahamiyat nimada?

Asosiy adabiyotlar

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 113-117, 569-590-betlar.
2. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
3. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
4. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
5. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 314-316-betlar.
6. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
7. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
8. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Aqliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.
3. Mujjizalar maydoni.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.

2. Internet ma'lumotlari.

O'ZINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Bilish qanday kategoriya?

- A) Siyosiy kateg
- B) falsafiy kategoriya
- C) Iqtisodiy kategoriya
- D) Yuridik kategoriya

2. «Gnoseologiya» atamasining mazmuni:

- A) «bilish haqidagi ta'limot (fan)»
- B) «ong haqidagi ta'limot (fan)»
- C) «bilish nazariyasi»
- D) Yuqoridagilarning barchasi to'g'ri

3. Epistemologiya nimani o'rganadi?

- A) bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e'tiborni qaratadi
- B) bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi
- C) epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma'nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi
- D) b va c javoblar to'g'ri

4. Ong, bilish, bilimni o'rganish bilan falsafaning kaysi bo'limi shug'ullanadi?

- A) Evristika
- B) Gnoseologiya
- C) Epistemologiya
- D) Psixologiya

5. Gnoseologiyaning vazifasi nima?

- A) ko'rinmas ongni idrok etish
- B) ongning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o'zaro aloqalarini aniqlash
- C) ongni o'z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat
- D) Yuqoridagi javoblarning barchasi to'g'ri

6. Empirizm vakillarini ko'rsating:

- A) Platon va Avgustin
- B) Frensis Bekon va Lokk
- C) Gobbs va Yum va Feyerbax

- D)b va c javoblar to'g'ri
7. O'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga nima deyiladi?
- A) Persepsiya
 - B) Apersepsiya
 - C) Skeptitsizm
 - D) Agnostitsizm
8. Apersepsiya bu-
- A) borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalash
 - B) o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi
 - C) to'g'ri javob yuq
 - D) «ong haqidagi ta'limot (fan)»
9. Gegel taklif qilgan bilish modelining zamirida nima yotadi?
- A) mutlaq g'oyani anglash
 - B) sezgilarning bo'sh va tejimli aloqasini amalga oshirish
 - C) sub'ektning sezgilari yotadi
 - D) to'g'ri javob yuq
10. Bilish jarayonining asosiy yo'nalishlarini ko'rsating
- A) optimizm,
 - B) skeptitsizm
 - C) Yuqoridagi javoblarning barchasi to'g'ri
 - D) Agnostitsizm

9-MAVZU. JAMIYAT VA INSON FALSAFASI

REJA:

1. «Jamiyat» tushunchasi, uning falsafiy tahlili.
2. Jamiyat taraqqiyoti haqidagi turli nazariyalar.
3. Inson tushunchasi va uning mohiyati.
4. Inson - ijtimoiy munosabatlar tizimida.

Jamiyat nima? Insoniyat azal-azaldan jamoa bo'lib yashaydi. Yer sayyorasi uning abadiy makoni, umumiy Vatanidir. Quyosh tizimidagi ana shu mitti sayyorada yashayotgan odamlar oilasini jamiyat deb atash odat tusiga kirgan. Demak, umumbashariy ma'noda jamiyat odamzodning umri, hayoti o'tgan hamma davri, joy va hududi bilan bog'liq barcha o'zgarish va jarayonlarni ifoda etadi.

Shu bilan birga, biror davlat hududidagi odamlar hayoti, sivilizatsiyaning muayyan davrlaridagi turmushga nisbatan ham ushbu tushuncha qo'llanadi. Har qanday holda ham, u umumiy tushuncha bo'lib, ayrim odam va alohida shaxs jamiyat a'zosi deb ataladi.

Jamiyat — tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Milliy mustaqillik tufayli jamiyat mohiyatini yangicha idrok etish ehtiyoji paydo bo'ldi. Prezident Islom Karimovning qator asarlarida jamiyat mohiyatini yangicha tushunishning uslubiy asoslari yaratildi.

Jamiyat moddiy va ma'naviy omillar birligidan iborat. Hozirga qadar adabiyotlarda moddiy va ma'naviy hayot bir-biridan keskin farqlanar edi. Moddiy hayot tadqiqiga ko'proq e'tibor berilar. Holbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liq. Xuddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari, jamiyatning moddiy va ma'naviy jihatlarini ham bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish mantiqqa ziddir. Prezident Islom Karimov asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyot asosi ekani ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Shuning uchun ham hozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini shakllantirishga katta e'tibor berilyapti. Zero, kishilar iqtisodiy jihatdan qashshoq bo'lgani uchun ilmsiz bo'lmaydi, balki, aksincha — ilmsiz bo'lgani uchun qashshoq bo'ladi. Shuning uchun yurtimizda xalq ma'naviyatini

yuksaltirish orqali iqtisodiy farovonlikni ta'minlashga katta e'tibor berilyapti.

Jamiyatning vujudga kelishi. Kishilarni oila bo'lib, jamoa bo'lib uyushishga nima majbur qilgan, degan masala qadim zamonlardan oq ulug' mutafakkirlar e'tiborini jalb etgan. Bu masalani diniy tushunish — uni ilohiy kuch, xudo bilan bog'lab izohlashdir.

Dunyoviy qarashlarga ko'ra, odamlar o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda yashashga, jamoa bo'lib birlashishga ko'nikkan. Kishilar hayotiy tajriba, aql va tafakkur tufayli jamiyat bo'lib yashashning qulay, afzal va zarurligini tushungan. Bu jarayonda o'zaro munosabatlarga kirishgan kishilar ana shu munosabatlarni takomillashtirish, yanada rivojlantirish orqali ma'naviy kamolotga erishgan. Bu kishilarni bir-biri bilan yaqinlashtirgan, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish imkonini bergan.

Ijtimoiy munosabatlarning amal qilish jarayonida odamlarni uyushtirishning tarixiy shakllari — oila, davlat, jamoa (qishloq, shahar) vujudga kelgan. Odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, ilmiy, falsafiy, huquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning barchasi bir so'z bilan ijtimoiy munosabatlar deyiladi. Ijtimoiy uyushmalar kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qoldirishga yordam beradi. Ular mohiyatan inson va jamiyat mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Masalan, oila, davlat, ta'lim-tarbiya, mahalla, Vatan kabi qadriyatlarisiz inson va jamiyat o'z mohiyatini yo'qotadi.

Insonning moddiy ehtiyojlari oziq-ovqatlar, kiyim-kechak, uy-joy, transport vositalari, o'zini himoyalash, zurriyat qoldirish kabilardan iboratdir. Ma'naviy ehtiyojlarga olamni bilish, o'zlikni anglash, dunyoqarash, donishmandlikka intilish, bilim, san'at, g'oya, mafkura go'zallik bilan, ma'naviy kamolot yo'lidagi intilishlar kiradi. Insonning asl mohiyati moddiy ehtiyojlarni madaniy shakllarda qondirilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Inson aqlli mavjudot sifatida moddiy ehtiyojlarini madaniy shakllarda qondirish uchun tabiat va jamiyat mohiyatini bilishga, moddiy va ma'naviy olamni uyg'unlashtirishga, tabiat va jamiyatni o'z maqsadlariga mos ravishda o'zgartirishga harakat qiladi. Ilm-fan va texnika insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish quroli, muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Inson yuksak ma'naviyat tufayligina o'z ehtiyojlarini madaniy shakllarda oqilona va to'laroq qoldirish imkoniga ega bo'ladi.

Mamlakatimizda ma'naviyat masalalariga alohida e'tibor berilayotganining sababi ham ana shunda. Jamiyatning moddiy va

ma'naviy hayoti kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq holda vujudga keldi.

Jamiyatning moddiy hayotiga quyidagilar kiradi:

- kishilarning yashashi, shaxs sifatida kamol topishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlar;

- oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;

- moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;

- ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmui;

- moddiy boyliklar, tabiiy zaxiralar.

Jamiyatning ma'naviy hayotiga olamni tushunish, jamiyat va inson to'g'risidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, g'oyalar, mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ta'lim-tarbiya, axborot vositalari, madaniyat, ilm-fan muassasalari va boshqalar kiradi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini boshqarish, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda turli siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, tashkilotlar, turli uyushmalar) muhim o'rin tutadi. Jamiyatni boshqarishning siyosiy-huquqiy jihatlari ham muhimdir. Kishilar tamonidan siyosiy va huquqiy bilimlarning chuqur o'zlashtirilishi jamiyatning barqaror yashashi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat rivoji, kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirilishida mehnat, mulk va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi beqiyos ahamiyatga ega. Mehnatning kishilarning qobiliyatiga qarab ijtimoiy taqsimlanishi natijasida muayyan kasb-kor bilan shug'ullanadigan toifalar, guruh, qatlam va sinflar vujudga keladi va ular jamiyat strukturasi o'ziga xos o'rin egalaydi, jamiyat taraqqiyotiga muayyan hissa qo'shadi.

Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar. Falsafiy tafakkur tarixida jamiyatning mohiyati va rivojlanishiga oid turli nazariyalar mavjud. Xususan, nemis faylasufi Hegel jamiyatning shakllanishi va rivojlanish sabablarini mutlaq ruhning rivojlanishi bilan, L. Feyerbax din bilan bog'lagan, ijtimoiy taraqqiyot sabablarini diniy ong taraqqiyotidan izlagan. Fransuz mutafakkiri O. Kont jamiyatning rivojlanish sabablarini insoniyat ma'naviy taraqqiyotining uch bosqichi (teologik, metafizik, pozitiv bosqichlar) bilan izohlagan. K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o'zgarishlar bilan bog'lagan,

barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirgan. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun'iy ravishda mutlaqlashtirgan va ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy inqilobni amalga oshirishni, mulkdorlar sinfini tugatishni taklif etgan. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning bir yoqlama va xato ekanini ko'rsatdi.

Jamiyat taraqqiyoti ko'p bosqichli jarayon ekani to'g'risidagi qarashlar AQSh faylasufi O. Toffler tomonidan ilgari surilgan. Bunday qarashga ko'ra jamiyatlar taraqqiyotiga binoan, agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratilgan. Adabiyotlarda jamiyat taraqqiyoti borasida sivilizatsiyali yondashuv g'oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko'ra har bir xalq o'zining betakror, noyob, o'ziga xos va o'ziga mos turmush tarzini saqlab qolgan holda, boshqa xalqlar tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos modelini yaratadi.

Jamiyat hayotiga barqarorlik va beqarorlik ham xos. Har bir inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun osoyishtalik va tinchlikka muhtoj bo'lgani kabi, jamiyat ham o'z oldiga qo'ygan vazifalarni ado etishi uchun ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ehtiyoj sezadi.

Barqarorlik - jamiyat taraqqiyotining tadrijiy rivojlanishi, ijtimoiy tizimning muayyan darajadagi bir tekis faoliyat ko'rsatish imkoniyatidir. U turg'unlik tushunchasidan keskin farqlanadi. Ijtimoiy-siyosiy turg'unlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy tizimning tanazzuli alomatidir.

Jamiyatda barqarorlik beqarorlik bilan, inqiroz gullab-yashnash bilan almashib turishi ham mumkin. Jamiyatning ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalarida muayyan yutuqlarga erishilgach, ijtimoiy imkoniyatlar ruyobga chiqarilib bo'lgach, uning bundan keyingi taraqqiyoti yo'lida yangi muammolar tug'iladi va ularni hal etish vazifasi paydo bo'ladi. Jamiyat a'zolarining ma'naviy salohiyati, milliy psixologiyasi, tabiiy ravishda mavjud siyosiy tuzum kishilarni boshqarishning o'ziga xos usullarini hayotga tadbiiq etadi. Insoniyat hayoti tarixida jamiyat barqarorligini ta'minlashning monarxiyaga asoslangan, aristokratik, totalitar va demokratik usullari tajribadan o'tgan.

Beqarorlik ichki va tashqi jarayon va tahdidlar natijasida vujudga keladi. Beqarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan boshqa bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga o'tish davrida keskinlashishi mumkin. Jamiyat barqarorligining izdan chiqishi kishilar psixologiyasidagi salbiy

o'zgarishlarda, qonunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yo'qolishida, g'oya va mafkuraga loqaydlikning kuchayishida, turli jinoiy guruhlarning paydo bo'lishida, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishida, davlat idoralarining aholini boshqarish qobiliyati kuchsizlanishida, turli ziddiyatlarning keskinlashuvida o'z ifodasini topadi.

Jahon tajribasi har bir mamlakat va xalqning o'z taraqqiyot yo'lini tanlash huquqiga ega bo'lishi umumiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash garovi ekanini ko'rsatdi. O'zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan keyin o'z milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'lini tanlash, rivojlanishning o'zbek modelini yaratish imkoniga ega bo'ldi.

Taraqqiyotning o'zbek modeli - jamiyatning tadrijiy rivojlanish konsepsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o'zbek modeli insoniyatning rivojlanish borasidagi ilg'or tajribasiga, milliy davlatchilik tajribalarimizga va xalqimiz mentalitetiga tayanadi.

Ijtimoiy rivojlanish borasida xalqlar odatda ikki yo'ldan — inqilobiy va tadrijiy yo'ldan borgan. Insoniyat tajribasi ijtimoiy rivojlanishning keskin inqilobiy o'zgarishlar yo'li nomaqbul va yaroqsiz ekanini, jamiyatning tadrijiy (evalyusion) taraqqiyoti barqaror — tabiiy rivojlanish yo'li ekanini ko'rsatdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy yo'li mohiyatini shunday izohlaydi: «Soxta inqilobiy sakrashsiz, evalyusion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir. Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inqilobiy o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlilik va izchilik bilan — bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi hal qilishi lozim bo'lgan muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo'lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog'liqdir»⁸.

O'zbekona taraqqiyot yo'li ma'naviy hayot va iqtisodiy rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshirishda, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyatga bo'lgan e'tiborning kuchayishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'naviy salohiyatning kuchayishi, inson intellektual va axloqiy qobiliyatlarining rivojlanishi iqtisodiy rivojlanish uchun puxta zamin yaratadi. Kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya asoslarini egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 1992. 41 - бет.

Jamiyat va oila. Jamiyat va oila mohiyatan bir-biri bilan uzviy bog'liq. Oilada jamiyatning tub mohiyati o'z aksini topadi. Shu ma'noda, oilani kichik jamiyat deyish mumkin. Har bir jamiyat a'zosi oila bag'rida voyaga yetadi, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtiradi va insoniy fazilatlarni namoyon etadi. Barkamol insonni shakllantirish, uni hayotga, mehnatga tayyorlash oilaning muqaddas vazifasidir. Oilani mustahkamlash jamiyat barqarorligi va qudratining muhim shartidir. Shu boisdan ham davlat oilani o'z himoyasiga oladi.

Jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhitning sog'lomligi ko'p jihatdan oilaviy madaniyatga bog'liq. Oila qanday bo'lsa, jamiyat ham shunday bo'ladi. Oilada er va xotining mavqei, oilaviy munosabatlar xarakteri turli xalqlarda turlichadir. Mamlakatimizda milliy mustaqillik yillarida ma'naviyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo, oila qadriyatlarini, eng ilg'or an'analarni tiklashga qaratilgandir. Ona va ayol muqaddasligi o'zbekona qadriyatdir. Hadisi sharifda ona va ayolning muqaddasligi to'g'risidagi g'oyalar oilaviy munosabatlarni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Ulug' mutafakkirlar jamiyatning madaniy darajasi ayolning jamiyat va oiladagi ahvoli, mavqei bilan belgilanishini alohida ta'kidlaganlar. Sog'lom, barkamol avlod tarbiyasi ko'p jihatdan ayolning ma'naviy salohiyati, bilimi, uddaburonligi va erkinligiga bog'liqdir. Mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan qator tadbirlar ayolning oila va jamiyatdagi mavqei va rolini kuchaytirishga qaratilgandir.

Oila muammolarini ilmiy asosda o'rganilganligi va ularni oqilona hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazining tashkil etilganligi ham davlatimizning oilaviy munosabatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor berayotganidan dalolat beradi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, tilimiz xususiyatlariga mos bo'lgan yangi alifboga o'tish uning mavqeini oshirish va yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Davlatning jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati. Davlat - jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida bir muassasadir. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug'idir.

Jamiyat ma'naviy salohiyatining yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakllari va usullari ham takomillashib boradi. O'zgargan

tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalariga yangicha yondashish zarurati vujudga keladi. Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'alarining tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi.

Mamlakatimizning siyosiy, huquqiy hayotida amalga oshirilayotgan tub islohotlar siyosiy boshqaruvni yanada takomillashtirishga, yurtimizda huquqiy demokratik jamiyat barpo etishga, kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o'tishga qaratilgandir.

Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko'rsatadi. Ularni shartli ravishda davlat va nodavlat tashkilotlariga ajratish mumkin. Ularga siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar, kasaba uyushmalari, yoshlar uyushmalari, turli jamg'armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar uyushmasi, mahalla qo'mitalari va boshqalar kiradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson salohiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyatini barpo etish — O'zbekiston taraqqiyotining bosh maqsadi. **Fuqarolik jamiyati** kishilarning yuksak axloqiy-siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan demokratik jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko'pqirrali aloqasi bo'lib, davlat qonunlarini hurmat qilib bajaruvchi jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o'ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O'zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qo'liga o'ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati, ijtimoiy-siyosiy faolligiga tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kuchaytirilishi xalqimizning o'z-o'zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarini kamol toptirish, o'z-o'zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro'yobga chiqarish maktabidir.

Yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O'z navbatida, ma'naviy yetuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Shunday yetuk kishilarni tarbiyalashda jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim va qarashlarni o'zlashtirish va hayotga tatbiq etish alohida ahamiyatga egadir.

Inson — falsafaning bosh mavzusi. Insonning yaralishi, mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni falsafiy muammolar tizimida muhim o'rin tutadi. Turli falsafiy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi tabiiy ham edi, chunki inson mohiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy sharoitda o'zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Suqrotning «O'zligingni bil» degan hikmatli so'zi har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgandir. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq Fijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Falsafada baxs yuritiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Umuman olganda, insonga daxldor bo'lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og'irini yengil qilmasa, unday fanning keragi bormikang' Shu ma'noda, inson, avvallo, o'zi uchun zarur bo'lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan.

Tabiat, madaniyat, siyosat, sivilizatsiya, bilish kabi masalalar inson manfaatlari va insoniy mohiyatning namoyon bo'lish shakllaridir. Ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog'liqdir.

Falsafa insonni olamning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi. Inson shunday murakkab va ko'p qirrali mavjudotki, uning mohiyati yaxlit bir butunlik sifatida inson, shaxs, individ, individuallik tushunchalari orqali ifodalanadi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin va ma'nodosh bo'lsa ham, bir-biridan farqlanadi.

Inson — o'zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudot. Insonning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalanih, zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos.

Inson boshqa mavjudotlardan sotsial xususiyatlari bilan ajralib turadi. Chunonchi, til, muomala, ramziy belgilar, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlar, tabu (ruxsat va ta'qiqlash) shular jumlasidandir.

Insonning psixik xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat kabilar kiradi.

Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U yaxlit mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki psixologik xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Falsafa tarixida inson to'g'risidagi ta'limotlarda biologizm, sotsiologizm, psixologizm kabi yo'nalishlar vujudga kelgan. Biologizm insonning tabiiy-biologik xususiyatlariga, sotsiologizm insonning ijtimoiy xususiyatlariga, psixologizm esa, ma'naviy, ruhiy, psixologik xususiyatlariga bir yoqlama yondashishga asoslangan edi.

Inson mohiyatini falsafiy jihatdan chuqurroq tahlil qilishda shaxs, individ, individuallik tushunchalarining mohiyatini bilish va ularni bir — biridan farqlash muhimdir. **Shaxs** o'zida sotsial sifatlarni mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bo'lib shakllanadi va rivojlanadi. Chunki insonga xos ijtimoiy sifatlar, fazilatlar avloddan-avlodga irsiy yo'l bilan o'tmaydi. Inson dunyoga kelgan vaqtida jamiyat, siyosiy tuzum, madaniyat, ishlab chiqarish, oila, ommaviy axborot vositalari, mafkura kabi ijtimoiy tuzilmalar mavjud bo'ladi.

Inson ta'lim-tarbiya, mehnat, muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, bilim, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar, siyosiy g'oya, milliy mafkura kabi omillar ta'sirida yashaydi, ularni o'zlashtiradi va shu jarayonda ijtimoiylashadi, ya'ni shaxs bo'lib shakllanadi. Natijada insonda yangicha fazilat va sifatlar paydo bo'ladi. U yaratuvchan mavjudot sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi.

O'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tarbiyalash, yuksak mas'uliyatni his etish, g'oya uchun kurashish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir. Shaxsning maqsad, g'oya va ideallari jamiyatdagi mavjud g'oya va mafkura bilan uzviy bog'liq ravishda shakllanadi. Milliy g'oya va mafkurani amalga oshirish, ezgu ideallar yo'lida hatto hayotini qurbon qilish shaxs hayotining bosh maqsadiga aylanadi.

Shaxs mustahkam imon-e'tiqod, g'oya va insoniy fazilatlariga ega bo'lgan, Vatan, millat tuyg'usi bilan yashaydigan, o'zida davr xususiyatlarini ifoda etadigan insondir.

Jamiyat o'z taraqqiyoti davomida vujudga kelgan muammolarni hal etish uchun shaxsning muayyan tarixiy namunalarini yaratadi. Har bir o'zgartirgan tarixiy sharoitda shaxs mohiyatini va mazmunini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keladi. Bugungi adabiyotlarda harizmatik, shuhratparastlik, tajovuzkorlik va boshqa shakldagi shaxslar timsoli aks ettirilmoqda.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish sharoitida fozil va barkamol inson shaxsini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoldi. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar o'z oldiga ana shunday shaxsni shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Inson tarixning yaratuvchisi sifatida tabiat taraqqiyotidagi uzluksizlikni ta'minlaydi. U o'z bilimi, tajribasi va yutuqlarini kelgusi avlodlarga meros qilib qoldiradi; tabiat va jamiyatni qayta quradi va takomillashtiradi. Inson o'z aqli tufayli butun koinot, tabiat taraqqiyotida buyuk yaratuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi, o'z tarixini yaratadi, uni avaylab-asraydi. Inson faoliyati va tajribalari jamiyatning takomillashuvi va kishilarning har tomonlama kamol topishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Tabiat va jamiyatdagi o'rni va ahamiyati, yaratuvchilik mohiyati, oliy mavjudot ekani, vorislikning davomiyligini ta'minlashi barcha ijobiy va foydali yutuqlarni saqlashi va targ'ib etishi kabi xususiyati va qobiliyati tufayli inson muqaddas va tabarruk qadriyat hisoblanadi.

Antropologiya insondagi insoniylikning namoyon bo'lishi va rivojlanishini ruh bilan bog'laydi. Ayrim tadqiqotchilar insonga xos bo'lgan biror-bir xususiyatga alohida urg'u bergan va shu orqali insoniy mohiyatni ochib berishga harakat qilgan. Masalan, I. Kant insondagi axloqiy jihatlarga ko'proq e'tibor bergan va uni ezgulikni yovuzlikdan farqlovchi mavjudot sifatida ta'riflagan. Vladimir Solovev insonning boshqa mavjudotlardan farqini uyalish, achinish va oliy kuchlarga sig'inish kabi xususiyatlarda, deb bilgan. Uning fikricha, inson o'zining tuban mayllari va gunohlaridan uyalish qobiliyatiga ega. Faqat odamlarga emas, balki butun tirik jonga achinish va muqaddas kuchlarga sig'inish insongagina xos.

Inson tabiati — g'oyat murakkab. Unda hayvoniy va ilohiy sifatlar mujassamlashgan. Lekin u — hayvon ham, farishta ham emas. Insoniy ruh va ma'naviyat uni boshqa mavjudotlardan yuqori darajaga ko'taradi.

Insonni o'rganadigan fan — antropologiya deb yuritiladi.

Antropologiya inson mohiyatini, uning tabiat va jamiyatdagi o'rnini, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Antropologiyada inson mohiyatini to'laroq ochish uchun «men», «ong», «shaxs», «ruh» tushunchalari qo'llanadi. «Men» — insonning o'zligini tashqi olamdan, real borliqdan farqlashidir. «Men» ong tufayligina o'zini boshqa borliqdan farqlaydi. Boshqa narsalar insonga begona voqelik bo'lib tuyuladi. Shaxs insonning mustaqilligini ifoda etadi.

Inson o'z hayoti davomida tana va ruh ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Tana ehtiyojlarini qondirish inson borlig'ining birlamchi sharti hisoblanadi. Biroq hayotning ma'nosi faqat moddiy ne'matlardan bahramand bo'lish, tanparastlik, lazzatlanish, boylikka ruju qo'yishdan iborat emas. Inson ruhi ham o'ziga xos oziqqa ehtiyoj sezadi. Shu bois unda ma'rifatparvarlik, odamiylik, odillik, rahm-shafqat, diyonat, vijdon, olihimmatlik, vatanparvarlik kabi ma'naviy fazilatlar shakllanadi. Yuksak ma'naviyat insonni ruhan poklaydi, iymon-e'tiqodini mustahkamlaydi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar insonni ma'naviy-ruhiy jihatdan kamol toptirishga qaratilgandir.

Insonning ma'naviy ehtiyojlarini uning tabiiy-moddiy manfaatlaridan ajratish, unga faqat ilohiy mavjudot sifatida qarash ham biryozlamalikka olib kelishi, yetilgan ijtimoiy muammolar mohiyatini to'g'ri tushunishga xalaqit berishi mumkin.

Mamlakatimizda shakllanayotgan milliy g'oya va milliy mafkura insonga biryozlama qarashlarga zid ravishda, undagi moddiylik va ma'naviylikni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Bozor iqtisodiyoti kishilarning farovon, boy — badavlat, mulkdor, barcha qulayliklarga ega bo'lishini inkor etmaydi. Aksincha, ularni tadbirkor, uddaburon va mehnatsevar bo'lishga rag'batlantiradi. Yuksak ma'naviyatgina inson ehtiyojlarini oqilona qondirishga, ijtimoiy adolat o'rnatib, saxiy va olihimmat bo'lishga undaydi.

Antropologiya insonning ma'naviy olamiga chuqurroq kirib borish orqali olam mohiyatini bilish mumkin, degan g'oyani ilgari suradi. Islom Karimov ta'rifiga ko'ra, ma'naviyat (ruh) insonni axloqan poklaydigan, iymon-e'tiqodini mustahkamlaydigan, ezgulikka undaydigan botiniy kuchdir. Yuksak ma'naviyatda haqiqiy insoniy

mohiyat mujassamdir. Insonning olijanob fazilatlarini yetuk shaxslar timsolida o'z aksini topadi. Insonga xos bo'lgan barcha xususiyatlar shaxs faoliyatida, uning jamiyatda tutgan o'rnida, uning o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishida, muayyan mafkurani amalga oshirishida yaqqol ko'rinadi.

Shaxsning shakllanishi va rivojlanishida tarixiy shart-sharoit, ayniqsa, g'oya va mafkura muhim o'rin tutadi. Bozor munosabatlariga o'tish davrida vujudga kelgan muammo va vazifalar yangi barkamol insonni voyaga yetkazishni taqozo etdi. Bozor iqtisodiyoti inson ehtiyojlarini to'laroq qondirish, uning qobiliyati, ijtimoiy faolligini yanada kuchaytirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Bular quyidagilardir:

- mehnatni tashkil etish usul va shakllarining o'zgarganligi;
- mehnatga yangicha munosabatni rag'batlantirishga yordam beruvchi omillar;
- o'z qobiliyati, qiziqishlariga mos bo'lgan faoliyat turlarini tanlash imkoniyatining yaratilganligi;
- shaxs tadbirkorligi va ishbilarmonligining qo'llab-quvvatlanishi;
- turli mulk shakllarining vujudga kelganligi;
- shaxs erki va huquqlarining kengayganligi;
- davlat va jamoat ishlarida qatnashish imkoniyatlarining yaratilganligi;
- demokratik qadriyatlar rivoji;
- ma'naviy meros va madaniyat yutuqlaridan erkin foydalanish imkoniyatining yaratilganligi kabilardir.

Ular shaxsning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda, uning komil inson sifatida rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson manfaatlarini, uning ezgu maqsadlari ro'yobga chiqishini ta'minlashga, uning barkamol sifatlar kasb etishiga qaratilgan. Shaxs islohot natijalaridan bahramand bo'luvchigina emas, balki ularni sobitqadamlik bilan amalga oshiruvchi kuch sifatida ham yangilanish jarayonida o'zgaradi, yuksaladi, qadr-qimmat topadi va e'zozlanadi.

Insonning jamiyatidagi o'zni, qadr-qimmatini borasida milliy istiqbol o'z oldiga quyidagilarni maqsad va vazifa qilib qo'yadi:

- insonning qadr-qimmatini joyiga qo'yish;
- inson uchun baxtli hayot sharoitlarini yaratish;

- insonning o'zligini anglashi, ijtimoiy burch va vazifalarini ado etishi, sog'lom avlodlar uzluksizligini ta'minlashi, kelgusi avlodlarga yaxshi xotiralar qoldirishi va iymon-e'tiqodi butun bo'lishi uchun qulay sharoitlar yaratish.

Bunday imkoniyatlarni amalga oshirishga xalaqit beradigan nuqsonlar ham inson tabiati bilan bog'liqdir. Hozirga qadar inson to'g'risidagi falsafiy ta'limot va qarashlarda, asosan, uning ijobiy xususiyatlariga, yaratuvchanligiga ko'proq e'tibor berib kelindi. Keyingi vaqtlarda inson borlig'ining salbiy jihatlari ham tahlil qilina boshlandi.

Mustaqillik yillarida inson tabiatini chuqurroq o'rganish va undagi salbiy mayllarni bartaraf etishga yordam beradigan falsafiy qarashlarga ehtiyoj vujudga keldi. Shuni ta'kidlash joizki, ayrim kishilar millat, Vatan, xalq manfaatlariga zid ravishda jamiyatdagi mavjud qonun-qoida va me'yorlarni poymol etib, ko'proq g'arazli maqsadlarini amalga oshirishga va turli ixtiloflarni keltirib chiqarishga harakat qiladi. Shunday niyatlar yo'lida hatto jinoiy guruhlariga birlashadilar, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat dasturlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladilar. Shuningdek, ular milliy totuvlik, tinchlik va barqarorlikka raxna soladi, ma'naviy-axloqiy muhitni buzadi, kishilarning ijtimoiy adolatga bo'lgan ishonchini susaytiradi, barkamol insonni voyaga yetkazishga qarshilik ko'rsatadi. Ular turli ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi firibgarlar, hokimiyatga intiluvchi ekstremistlar, korrupsiya va jinoyatchilik olami vakillari, g'iyohvand, poraxo'r, terrorchi va shuhratparastlar kabi jamiyat uchun noxush odamlardir.

Insonni falsafiy bilish va tahlil etishda ana shunday kishilar mavjudligini e'tiborga olish muhimdir. Demokratik jamiyat inson huquqlarini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, bunday kishilarni tarbiyalashga, ularni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga, kishilar ongida milliy manfaat va ijtimoiy qadriyatlarni rivojlantirishga alohida e'tibor beradi.

Shaxs erkinligi va tarixiy zarurat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir. Mamlakatimizning taraqqiyot yo'lida paydo bo'lgan qiyinchilik va muammolar mohiyatini anglash shaxsni o'z bilimi va mahoratini oshirishga, yuksak g'oyalarga sodiq bo'lib yashash va ularni jadal amalga oshirishga undaydi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida inson qobiliyatlari to'laroq namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida kishilarning boy va qashshoq guruhlariga ajralishi tabiiy qonuniy jarayondir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng muhim xususiyati —

aholining muayyan qismining ijtimoiy himoyalanişhida, ko'p bolali oilalar, nafaqaxo'rlar, talabalar va nogironlarning davlat tomonidan himoyalanişhida, ijtimoiy adolatning qaror topişhida yaqqol namoyon bo'lyapti. Kishilarning boqimandalik kayfiyati, tafakkur turg'unligidan ozod bo'lishlari, o'zgargan yangi iqtisodiy sharoitga moslashişhilar, o'z bilimi va mahoratini oshirişhilar uchun g'amxo'rlik qilish iqtisodiy islohotlarning insonparvarlik yo'nalishga ega ekanligidan dalolat beradi. Iqtisodiy islohotlar va bozor munosabatlariga o'tişh sharoitida aholini kuchli ijtimoiy himoyalash tamoyili Prezident I. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan o'zbek modelining muhim jihatlari biridir.

Inson mohiyatini falsafiy bilish ulkan tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Inson falsafasi har bir yangi tarixiy davrda inson mohiyati, uning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Insonga xos xususiyat va fazilatlarini bilish orqali talaba o'zida shunday sifatlarini shakllantirişhga intiladi.

Bunday fazilatlar falsafa va boshqa ijtimoiy fanlarni o'rganish va umuman, ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi. Zamonaviy bilim va yuksak insoniy fazilatlarini egallash orqali O'zbekistonda ozod va obod jamiyat qurish vazifalari uyg'unligini ta'minlashga erişhish butun ta'lim-tarbiya ishimizning bosh mezoni va uning oldida turgan muhim vazifadir.

Tayanch tushunchalar

Jamiyat - arabchadan umumiy demakdir. Tabiatning bir kismi, borlikning aloxida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar urtasida amal kilinadigan kuplab munosabatlar majmuasi. Jamiyat uzida moddiylik va ma'naviylikni. Ob'ektivlik va sub'ektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassamlashtiradi.

Sotsiologiya - lotincha societas - jamiyat, logos ta'limot demakdir. Jamiyat tugrisida, ijtimoiy munosabatlar sotsial uyushmalarning rivojlanish va amal kilish konunlari tugrisidagi fan. Ogyust Kont tomonidan sotsiologiya faniga asos solindi va atama ilmiy muomalaga kiritildi.

Barkarorlik - jamiyat tarakkiyotining tadrijiy rivojlanishi, ijtimoiy tizimning muayyan darajadagi bir tekis faoliyat kursatish imkoniyatidir. U turgunlik tushunchasidan keskin farklanadi. Ijtimoiy-siyosiy turgunlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iktisodiy, ma'naviy tizimning tanazzuli alomatidir.

Barkarorlik - ichki va tashki jarayon va taxdidlar natijasida vujudga keladi. Barkarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan boshka bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga utish davrida keskinlanishi mumkin. Jamiyat barkarorligining izdan chikishi kishilar psixologiyasidagi salbiy uzgarishlarda, konunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yukolishida, goya va mafkuraga lokaydlikning kuchayishida, turli jinoiy gurux-larning paydo bulishida, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishida, davlat idoralarining axolini boshkarish kobilyati kuchsizlanishida, turli ziddiyatlarining keskinlashuvida uz ifodasini topadi.

Jamiyat - arabchadan umumiy demakdir. Tabiatning bir kismi, borlikning aloxida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar urtasida amal kiladigan kuplab munosabatlar majmuasi. Jamiyat uzida moddiylik va ma'naviylikni. Ob'ektivlik va sub'ektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassam-lashtiradi.

Sotsiologiya - lotincha societas - jamiyat, logos ta'limot demakdir. Jamiyat tugrisida, ijtimoiy munosabatlar sotsial uyushmalarning rivojlanish va amal kilish konunlari tugrisidagi fan. Ogyust Kont tomonidan sotsiologiya faniga asos solindi va atama ilmiy muomalaga kiritildi.

Inson - xar kandy falsafiy ta'limotning asosini tashkil etuvchi fundamental falsafiy kategoriya. Boshka biologik mavjudotlardan xotirasi, tafakkuri, tili, amaliy faoliyati, ongi bilan ajralib turadi.

Antropologiya - yunoncha anthropos - odam va logos ta'limot demakdir. Odamning paydo bulishi va evolyusiyasi, odam irklari xakidagi fan. Antropologiya odam tana tuzilishi, kishilar urtasidagi salbiy farqlarni urganish asosida ish kuradi. Ilmiy antropologiya mustakil fan sifatida 19 asrda shakllangan.

Shaxs - uzida sotsial sifatlarni mujassamlashtirilgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bulib tugilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bulib shakllanadi va rivojlanadi. Chunki insonga xos ijtimoiy sifatlari, fazilatlar avloddan-avlodga irsiy yul bilan utmaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatga xos belgilarni sanang.
3. Jamiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?

4. Fuqarolik jamiyati nima?
5. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
6. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
7. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
8. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
9. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
10. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Istiqlolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Falsafa: ma'ruza matnlari. (Nazarov Q. va boshq.) -T.: O'AJBNT markazi. 2000. 237-245-betlar.
2. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 458-479, 500—509-betlar.
3. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
4. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
5. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
6. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 123-124-betlar.
7. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. <http://philosophy.albertina.ru>.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Fikrlar xujumi uslubi.
2. Referat taxlili.

3. Liderlik.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma'lumotlari.

O'zingizni sinab ko'ring!

1. Madaniy tarixiy tiplar nazariyasi qachon vujudga keldi?

- a) XIX asr
- b) XVII asr
- s) XVIII asr
- d) XX asr

2. "Madaniy-tarixiy tiplar" tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

- a) N. Ya.Dostoevskiy
- b) P.A.Sorokin
- s) Gegel
- d) T. Kun

3. Qaysi olim jamiyatni gorizantal vertikal yo'nalishlar va fluktuatsiya tarzida murakkab xarakterda bo'lgan ijtimoiy madaniy tizimlarning rang-barangligini tan olish nuqtai-nazaridan tavsiflagan?

- a) P.A.Sorokin
- b) O.Shpengler
- s) A.Toynbi
- d) Danilevskiy

4. "Materializmdan inson ruhining tabiatini tushuntiruvchi tamoyil sifatida foydalanish hech qachon mumkin emas", ushbu so'zlarning muallifini toping?

- a) Kant
- b) Diltey
- s) K. Marks
- d) Xaydegger

5. K.Marks nazariyasiga ko'ra insoniyatning paydo bo'lishiga asosan qaysi omillar rol o'ynagan ?

- a) Mehnat va burro nutq
- b) Iqtisod

4. Fuqarolik jamiyati nima?
5. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
6. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
7. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
8. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
9. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
10. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Istiqolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Falsafa: ma'ruza matnlari. (Nazarov Q. va boshq.) -T.: O'AJBNT markazi. 2000. 237-245-betlar.
2. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 458-479, 500—509-betlar.
3. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
4. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
5. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
6. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 123-124-betlar.
7. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
8. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
9. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Мехнат 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. http://philosophy.albertina.ru.
7. www.history.ru.
8. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Fikrlar xujumi uslubi.
2. Referat taxlili.

3. Liderlik.

Mavzuda qo'llaniladigan axborot texnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Internet ma'lumotlari.

O'zingizni sinab ko'ring!

1. Madaniy tarixiy tiplar nazariyasi qachon vujudga keldi?

- a) XIX asr
- b) XVII asr
- s) XVIII asr
- d) XX asr

2. "Madaniy-tarixiy tiplar" tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

- a) N. Ya.Dostoevskiy
- b) P.A.Sorokin
- s) Gejel
- d) T. Kun

3. Qaysi olim jamiyatni gorizantal vertikal yo'nalishlar va fluktuatsiya tarzida murakkab xarakterda bo'lgan ijtimoiy madaniy tizimlarning rang-barangligini tan olish nuqtai-nazaridan tavsiflagan?

- a) P.A.Sorokin
- b) O.Shpengler
- s) A.Toynbi
- d) Danilevskiy

4. "Materializmdan inson ruhining tabiatini tushuntiruvchi tamoyil sifatida foydalanish hech qachon mumkin emas", ushbu so'zlarning muallifini toping?

- a) Kant
- b) Diltey
- s) K. Marks
- d) Xaydegger

5. K.Marks nazariyasiga ko'ra insoniyatning paydo bo'lishiga asosan qaysi omillar rol o'ynagan ?

- a) Mehnat va burro nutq
- b) Iqtisod

s) Ehtiyoj

d) Din

6. Y. Xayzinga qaysi madaniyatga insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi ?

a) O‘yin va o‘yin faoliyati

b) Mehnat

v) Din

d) To‘g‘ri javob yo‘q

7. Jamiyatni muhim kichik tizimlarini ko‘rsating?

a) Iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy

b) Oilaviy, moddiy, siyosiy

v) Harbiy, mahalliy, iqtisodiy

d) B va V javoblar to‘g‘ri

8. Iqtisodiy kichik tizim bu...

A) Ishlab chiqarish faoliyatini va kishilarning bu jarayondagi munosabatlari shakllaring majmuidir

B) Siyosiy munosabatlar majmui

V) Harbiy munosabatlar majmui

D) Moddiy ishlab chikarish va diniy munosabatlar majmui

9. Xo‘jalik jabhasi iqtisodiy jabhada vujudga keladigan institut bu...

A) Mulk

B) Huquq

V) Oila

D) Mahalla

10. Jamiyatni ma‘naviy kichik tizimini vujudga kelishi nimalar bilan belgilanadi?

A) Har xil ijtimoiy va ma‘naviy ehtiyojlar bilan

B) Ijtimoiy va moddiy ehtiyojlar bilan

V) Mulkiy ehtiyojlar bilan

D) To‘g‘ri javob yo‘q

10-MAVZU. GLOBAL MUAMMOLAR FALSAFASI

REJA:

1. Umumbashariy muammolar, ularning asosiy yunalish va namoyon bulish xususiyatlari.
2. O'zbekiston va global muammolar.
3. Respublikamiz tabiati va uni asrab-avaylash muammolari.
4. Umumbashariy muammolarni urganishning tarbiyaviy axamiyati.

1. Odamzod nasli XX asrning ikkinchi yarmida shunday muammolar domiga tortildi-ki, endilikda ularning iskanjasidan qutulib ketish yoki ketmaslik bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylandi. Agar XX asrning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat qarshisida asosan bitta umubashariy muammo — yadro halokatining oldini olish ko'ndalang bo'lib turgan bo'lsa, II jahon urushidan keyin ahvol o'zgardi. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi saqlanib qolishi, fan va texnika yutuqlaridan tor manfaatlar yo'lida foydalanishga ro'ju qilinishi va bir qator mintaqalarda murakkab ekologik vaziyatning vujutga kelishi masalani chigallashtirib yubordi. Oqibatda insoniyatning kelajagi to'g'risida turli tipdagi bashoratlari kelib chiqdi. Ana shunday sharoitda har bir aql zakovatli odam «Bunday yo'lida qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini yetarli darajada aniq tasavvur qilmayapmizmig'» — degan savolni o'z oldiga ko'ndalang qo'yishi va unga javob topishi zarur bo'lib qoldi. Bu savollarni butun jahon xalqlarining ishtirokisiz xal etib bo'lmaydi.

Tabiatga kishilarning zug'umi kuchaya borgan sari tabiiy muvozanatning buzilishi oqibatida kishilarning yashash tarzi, sog'lig'i, ijtimoiy muhitga bo'lgan aks ta'siri tobora halokatli tus ola boshladi. Insoniyat bunday tahlikali holatdan faqatgina, har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarini keyinga surib, mushtarak umuminsoniy manfaatlar tevaragida jiplashish, zudlik bilan ta'sirli choralar qo'llash orqaligina qutulishi mumkin. «Butun dunyo yagona va o'zaro bog'liqdir. Bizning mushtarak burchimiz yer yuzini bolalarimiz va nabiralarmizga obod va baxtiyor yashashlari uchun munosib qilib qoldirishdir»⁹.

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, баркарорлик шартлари, тараққиёт кафолотлари. - Т.: «Ўзбекистон» 1997, 4-бет.

Hozirgi paytda insoniyatga xafv solib turgan umumbashariy muammolar deganda butun dunyo, barcha davlatlar va xalqlarning ishtirokisiz yechish mumkin bo'lmagan muammolarga aytiladi.

Bunday muammolar quyidagilardir:

- termoyadro urushi xavfining oldini olish va qurollanishni bartaraf etish;

- jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotning o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratish;

- iqtisodiy qoloqlikni tugatish; yer yuzida qashshoqlik va ochlikka barham berish;

- tabiiy boyliklardan oqilona va kompleks yondashgan holda foydalanish;

- insoniyatning baxt-saodati yo'lida fan-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun xalqaro hamkorlikni yanada faollashtirish; (eng xavfli kasalliklarga qarshi kurash, kosmosni o'zlashtirish;

- dunyo okean boyliklari va imkoniyatlaridan unumliroq foydalanish; ozon qatlamining yo'qolish xavfining oldini olish va h.k.);

- insoniyat va uning kelajagi to'g'risidagi o'zaro hamkorlikda jiddiy tadqiqotlar olib borish; kishi organizmining tobora tez sur'atlari bilan o'zgarayotgan sun'iy va tabiiy muhitga moslashish jarayonini ilmiy tahlil qilish.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'ziyoq kishilik sivilizatsiyasi o'ta murakkab, o'ta qaltis bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumbashariy muammolarning ba'zi bir guruhleri mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi:

Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar (ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda «intersotsial» muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, «Inson va jamiyat» o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi («Demografik portlash»), kishilar salomatligini saqlash, kishi

organizmining nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi) shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, «inson — tabiat» munosabatlariga esa xom-ashyo resurslarini tejash, aholini oziq — ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar tasirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'rnini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin.

Xuddi shuningdek, sof ijtimoiy global muammolarning yechimida tabiiy omillarning bu jarayonga bevosita ulanib ketishini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Ham ijtimoiy, ham tabiiy omillar asosida yuzaga chiqadigan umumbashariy (global) muammolar bir butunlikni tashkil etib, ularga har tomonlama (kompleks) yondashish kerakligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, falsafa fani zimmasiga katta mas'uliyatlar yuklaydi.

Insoniyatning kelajagi to'g'risida tarixda turli-tuman bashoratlar mavjud, ular bir necha xillarga bo'linadi. Masalan, xalqimizning ilk tarixiy qadriyatlaridan bo'lgan muqaddas «Avesto» yozma yodgorligi ham umumiy bir tarzda insoniyatning kelgusi istiqbolini bashorat qilib, kishilarni mushtarak maqsadlar tomon yo'naltirishga harakat qilgan. Bunday bashoratlar diniy mazmunga asoslangan bo'lib, o'z davri uchun katta ahamiyat kasb etgan edi. «Avesto»da Zardo'sht o'limidan so'ng 3000 yil o'tgandan keyin, erkin farovonlik zamoni keladi, Axura Mazda qudrati Axriman yovuzligi ustidan to'la g'alab qozonadi, deya ishonch bildirilgan edi.

Ikkinchi xil bashoratlar o'rta asrlarda keng tarqalgan, hozirda ham Farb mamlakatlarida keng shuhrat qozonayotgan bir qator Farb futurologiyasi mazmuniga ega. Farb futurologiyasining mashhur namoyandalari fon Karman, Ye. Shervin, G. Kan va boshqalar insoniyatning kelgusi istiqbolini, asosan, yadro halokati yoki boshqa bir umumbashariy global muammolar bilan bog'lab pessimistik manzaralarni chizib ko'rsatishga urinadilar.

Kishilik jamiyatining kelgusi istiqboli to'g'risida jiddiy ilmiy bashoratlar orasida 1968 yilda A. Pechchei tomonidan asos solingan «Rim klubi» a'zolari bo'lgan J. Forrester, D. Medouz, Ya. Tinbergan, A. King va boshqalar tomonidan tayyorlangan hisobotlarning ilmiy ahamiyati nihoyatda katta. Ularda insoniyatning kelgusi istiqbolini shubha ostida qoldirayotgan umubashariy muammolar ko'lamining

kengayib borishi, kishilar tomonidan tabiatga qilinayotgan zug'umning mudhish oqibatlari qanday bo'lishi to'g'risida jiddiy mulohazalar yuritiladi. «Rim klubi» a'zolari tomonidan qilingan bashoratlar ilmiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda asosan tajriba sinovidan o'tgan bilimlar va mantiq qonunlari va kategoriyalariga suyangan holda insoniyatning kelajagi to'g'risida muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan.

Demak, insoniyat taraqqiyotining kelgusi imtiqbolini belgilashdagi eng muhim belgilar sirasiga umumbashariy muammolar tabiatini chuqur anglash, bu muammolarning yechimi umuminsoniy mushtarak manfaatlarini yo'lida hamjihatlikda qilingan sa'y-harakatlar ekanini alohida ta'kidlash lozim. Ana shunday misollar anchagina. Masalan, 1955 yil 31 yanvarda Frederiko Julio Kyuri (u shu paytda jahon ilmiy xodimlari federatsiyasi tashkilotining prezidenti edi) Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rasselga xat orqali murojaat qilib, yadro qurolining juda xavfli tus olayotganligini, bu falokatning oldini olish uchun fan arboblari birgalikda harakat qilishi lozimligini bildiradi. B. Rassel F. Kyuri taklifini qo'llab-quvvatlab, bu murojaatga imzo chekuvchi vakillar bir xil siyosiy oqim tarafdorlari bo'lib qolmasligi, bunda jahondagi barcha kuchlar, har bir xalq, jamiyat vakillari ishtiroki zarurligini ta'kidlaydi. Masalaga bunday yondashish falsafiy tafakkur taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab bergan edi. Bu esa ilmiy-siyosiy adabiyotlarda «yangicha tafakkur uslubi» deb atalgan va jahonning eng atoqli olimlari A. Eynshteyn, F. Julio-Kyuri, M. Born, L. Poling va boshqalar tomonidan imzo qo'yilgan manifestga asos qilib olingan edi. Natijada 1955 yil 9 iyul kuni B. Rassel tomonidan o'tkazilgan press-konferensiyada «Rassel-Eynshteyn manifesti» nomi bilan shuhrat qozongan, butun yer yuzi aholisiga, siyosiy va davlat arboblari qaratilgan mashhur chaqiriq e'lon qilingan. U hozirgi paytda tinchlik va qurolsizlanish uchun kurashuvchi Paguosh harakatini boshlab bergan edi. Manifestda «Biz yangicha fikr qilishga odatlanishimiz kerak. Biz o'z-o'zimizdan u yoki bu guruh mamlakatlarining harbiy g'alabasini ta'minlash uchun nimalar qilish zarur deb emas, balki yadro halokati va uning dahshatli oqibatlari qanday bo'lishi mumkinligi to'g'risida insoniyatni ogohlantirish uchun nimalar qilding deb so'rashimiz kerak», — degan so'zlar bor edi.

«Rassel-Eynshteyn manifesti» chop etilganiga ham mana 45 yil o'tdi. Bu vaqt mobaynida yadro qurollarini ishlab chiqish va sinab ko'rish ko'lamini bir necha barobar ko'paytdi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'tgan yarim asr mobaynida qurollanishga 16-18 trl. dollar

mablag' sarflandi. Hozirgi kunda harbiy sohalar uchun har yiliga 1 trl. dollar miqdorida mablag' ajratilmoqda. Bir kunda qurol-yaroqqa ajratiladigan mablag' 3,4-3,5 mlrd. dollarni tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun quyidagi raqamlarga murojaat qilamiz. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining bezgakka qarshi kurash tadbirlari uchun bir yilda 28-30 mln. dollar ajratishini, Xalqaro nufuzli tashkilot YuNESKOning bir yillik budjeti 950-980 mln. dollar miqdorida ekanligini hisobga olsak, masala oydinlashadi.

Harbiy-sanoat o'z domiga tabiatning shunday noyob boyliklarini tortayptiki, bu sarf-harajatlar o'sish sur'atining tezligiga qarab beixtiyor o'z kelajagimiz to'g'risida xomush xayollar og'ushida qolmasdan iloj yo'q. Bu soha faqat tabiiy resurslar bilan cheklanib qolmasdan, balki, o'ta kamyob aql egalari, talantli kishilarning aqliy faoliyatini ham o'z izmiga solib, oqibatda, ilmiy-texnika taraqqiyotining insoniyat manfaatiga qaratilgan yo'nalishiga asosiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Energiya va yoqilg'i resurslaridan tejamli foydalanish muammosi. Davrimizning yana bir muhim belgilaridan biri jahon iqtisodiyotining sur'atini belgilaydigan energiyani iste'mol qilish ko'lamini muttasil kengayib borayotganligidir. Agar hozirgi sur'atda jahon iqtisodiyoti davom etadigan bo'lsa, u vaqtda sanoat va xalq xo'jaligining energiyaga bo'lgan ehtiyoji uchun yaqin yillar ichida yiliga 20 mlrd. tonna yoqilg'i talab qilinadi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 35-40 mlrd., XXI oxiriga borib, 80-85 mlrd. tonnani tashkil etishi taxmin etilmoqda.

Vujdga kelayotgan bu holatdan chiqib ketishning yo'li esa bitta, u ham bo'lsa, yoqilg'ining organik moddalar (neft, ko'mir, gaz va x. k.) dan olinadigan energiya salmog'ini kamaytirib, noorganik yoqilg'i manbalar (GESlar, AES, shamol elektrostansiyalar, quyosh energiyasidan foydalanish, vodorod, geliy va x.k.) dan olinadigan energiya miqdorini muttasil oshirib borish. Quyosh energiyasi, GES va shamol elektrostansiyalar 2025 yilda bu ehtiyojning 60%ini qondirishi mumkin.

Yaqin kelajakda rivojlanayotgan mamlakatlarda elektr energiyasi ishlab chiqarishni tez sur'atlar bilan ko'paytirib borish ko'zda tutilmoqda. Butun jahonda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining qariyb 34% ana shu mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Elektr energiyasining shu qadar tez sur'atlar bilan ishlab chiqarilayotganligi yon atrofidagi tabiiy va ijtimoiy muhitga ta'sir etmasdan iloji yo'q. Masalan, gigant GESlarning qurilishi o'z navbatida ana shu regionning, iqlim sharoitiga, yon atrofidagi shahar va qishloqlarda xalq xo'jaligining

ko'pgina tarmoqlariga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin (masalan, ekin maydonlarining qisqarishi, mavjud maydonlarning sho'rlanishi va ishdan chiqishiga olib kelishi mumkin). Atom elektrostansiyalarining chiqindilarini bartaraf etishning ekologik xavfsizlik masalalari hozirgi davrning yechilishi murakkab muammolariga aylandi. Ayniqsa, 1986 yil 26 aprel kuni Chernobil AES IV blokining ishdan chiqishi natijasida juda katta miqdordagi radiatsiyaning xavoga tarqalishi mazkur regionning yashashga mutlaqo yaroqsiz bo'lib qolishiga sababchi bo'ldi.

Insoniyat oldida jahon iqtisodini o'stirish uchun energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirishdan o'zga chora yo'q. Biroq, bugungi kunda elektr energiyasini ishlab chiqarish jarayonida mavjud tabiiy muhitga ta'sir darajasini kamaytirgan holda energiyani ko'proq ishlab chiqarish masalasi ko'ndalang bo'lib turibdi. Shuning uchun ham bu muammoni ijtimoiy taraqqiyotning kelajagini belgilab beradigan eng muhim omillardan biri sifatida jahonshumul ahamiyatga molik muammolar sirasiga kiritilishini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Xom-ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi. Jahon statistik axborot markazlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning boshidan to hozirgi kungacha ishlab chiqarilgan ko'mirning 45%, temir rudasining 57%, neftning 76%, tabiiy gazning 80% keyingi 25 yilga to'g'ri kelar ekan. Ana shunday holatni xom-ashyoning boshqa turlari to'g'risida ham gapirish mumkin. Tahlillarga qaraganda, 90-yillarda ishlab chiqarilgan xom-ashyo miqdori 60-70-yillardagiga qaraganda 1,5-2 barobar ko'paygan.

Yer yuzida vujudga kelgan bunday holat, bir tomondan, insoniyatni xom-ashyo resurslari bilan ta'minlash imkoniyatlari, hosildor yerlar va ichimlik suvi manbalarining kamayib borishi, shuningdek boshqa xom-ashyo zaxiralarning kamayib ketishi kabi boshqa bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Vujudga kelgan ekologik vaziyat, tabiiy muhitning inson organizmiga va uning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Boshqa tomondan esa, fan-texnika taraqqiyotining ko'lami asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini xom-ashyo resurslari, foydali qazilmalari bilan yetarli miqdorda ta'minlash muammosini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Mazkur muammoni ijobiy hal qilish uchun, iqtisodchilarning tahlillariga ko'ra, jahon mamlakatlarining har biri o'zi ishlab chiqargan yalpi milliy maxsulotning 3-5% miqdorida mablag' ajratishi zarur. Demak, xar yili o'rta hisob bilan 650-850 mlrd. dollar hajmida mablag' ajratilishi talab etiladi.

Juda ko'p rivojlangan mamlakatlarda ichimlik suvining tanqisligidan kiyinchiliklar yuzaga chiqmoqda. Ayni shu mamlakatlardan 42-45% km³ hajmida sanoatdan chiqqan iflos oqava suvlar suv havzalari, ko'l, dengiz, okean suvlarini o'zining zaharli tarkibi bilan bulg'amoqda. XXI asr boshlariga kelib, toza ichimlik suvlariga bo'lgan ehtiyoj dunyo miqiyosida asrimizning 90-yillariga nisbatan yana 2,3-2,5 barobar oshdi.

Dunyo okeaning ifloslanishi, jonli tabiatning yo'qotilishi yanada xavfli tus olmoqda. Har yili okenlarga 12-15 mln. tonnaga yaqin neft va neft mahsulotlari to'kilmqda, shaharlarning kengayishi, sanoat korxonalarini qurish uchun ming-minglab gektar yer maydonlari ajratib berilmqda, o'rmonlar kesilib yashil yerlar kamaymoqda. Bu tendensiya, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda xavfli tus olmoqda. Dunyoda har yili 0,8% tropik o'rmonlar yo'qolib bormoqda, 200 ming km² territoriyadagi tropik o'rmonlar kesilib qayta tiklanmay qolmoqda. Hozirgi paytda yiliga 8,3 mln. gektar, yoki minutiga 16 gektar o'rmon yo'qotilmqda. Tabiiy muvozanatning dunyo miqiyosida tez o'zgarishining oqibati hozirning o'zidayoq insonning yashashi va faoliyati uchun o'ta zarur bo'lgan mo'tadil muhitning buzilishiga olib kelmoqda.

Davrimizning yana salbiy belgilaridan biri shundaki, inson faoliyati ko'lamining miqyosi tobora biosferani to'la egallab, endilikda kosmosga ham ta'sir eta boshladi.

Oziq-ovqat muammosi va biosfera. Nihoyatda tez o'sib borayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi keyingi paytlarda jahonning bir qancha mintaqalarida ancha keskinlashdi. Mavjud ma'lumotlarga asosan, dunyo xalqlarining 2F3 qismi doim oziq-ovqat taqchilligi hukm surayotgan mamlakat xalqlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu mintaqalarda ekiladigan yer maydonlari aholi jon boshiga nisbatan kamayib, 0,2 ga. ni tashkil etmoqda. Holbuki, 1950 yilda bu ko'rsatkich 0,5ga. ni tashkil etgan edi.

Oziq-ovqat zaxiralarining o'sishini, bir tomondan, ishlanadigan yer maydonlarini kengaytirish hisobiga, ikkinchi tomondan ekilayotgan maydonlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta'minlash mumkin. Keyingi paytlarda hosildorlikni ko'paytirish ustida juda ko'p ishlar qilinib, 80 — yillarning oxirlariga kelib dunyo miqiyosida yetishtirilgan mahsulot o'sishining 90% hosildorlikni ko'tarish hisobiga to'g'ri keldi. Ammo, bizga ma'lumki, bunday muvaffaqiyatlarga tabiatga haddan ziyod qilingan qattiq zug'um qilish natijasida erishiladi. Juda ko'p yerlar

bunday tazyiqqa dosh bera olmasdan ishdan chiqqa boshladi. Bu yerlarni tabiiy holatiga qaytarish uchun imkoniyat qolmadi.

Bunday tahlilali holatning sabablarini aholining tabiiy o'sishi nihoyatda tez suratlar bilan ko'paygani, ularning ish va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishi bilan tabiiy muhitning ekologik muvozanatini saqlash uchun yetarli mablag'ni topa olmayotganligidan izlash kerak.

Rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotish ham davrimizning eng chigal jahonshumul muammolari qatoridan o'rin oldi. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiya, ilg'or ishlab chiqarish malakasi va insoniyatning ilmiy-texnika yutuqlari sistemalashtirilgan bilimlar zaxirasi to'planib, shu bilan birga aholining tabiiy o'sish darajasining pastligi boshqa mamlakatlarga nisbatan o'z mamlakati aholisining iqtisodiy yashash tarzining beqiyos darajada yaxshilanishiga olib keldi. Bu mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning o'ziga xos tomonlari shundaki, mazkur mamlakatlarda industrilashtirish jarayoni asrimizning 70-yillari boshidayoq tugallanib, eng avval AQSh va keyinchalik Germaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish taraqqiyotining yanada yuqoriroq bosqichiga o'ta boshladi. Bunda ilmiy-texnika yutuqlari ko'proq talabga mos va yuqori texnologiyani rivojlantirishga ko'p e'tibor berdi, tabiiyki, oqibatda juda katta foyda olinib boshlandi. Bunday ishlab chiqarish jarayonida malakasiz yoki kam malaka va bilimga ega bo'lgan ishchi kuchlariga ehtiyoj keskin kamayib ketadi.

Bunda iqtisodiy taraqqiyot darajasi tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan emas, balki ilmiy-bilim, texnologiya, murakkab mashina va uskunalar bilan o'lchanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar bu darajaga yetishish uchun bir qator jarayonlardan o'tgan.

Birinchidan, bu mamlakatlar tabiiy boyliklari hisobiga orttirilgan milliy daromad miqdorining mamlakat aholisi jon boshiga tushadigan salmog'i keskin darajada ko'paydi.

Ikkinchidan, mamlakat aholisining tug'ilishini chegaralash, ularga sarflanadigan mablag'ni yuqori texnologiyani egallashda zarur bo'lgan mutaxassislar yetkazish uchun sarflash ko'zda tutildi.

Uchinchidan, ilmiy-tadqiqot, oliy o'quv yurtlari va maorifga taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy manba sifatida qarab, birinchi darajali ahamiyat berildi. Chunki yuqori texnologiyani egallash yuqori malakali ilm egalari talab qiladi. Ijtimoiy taraqqiyot darajasini belgilovchi eng asosiy

omil ilmiy tafakkur esa jamiyat a'zolarining ma'rifatlilik darajasini belgilab beradi. Bu sohada, butun jahon miqyosida fan va ta'limga 3-4% yalpi milliy mahsulotning miqdorida mablag' ajratilayotgan bir paytda, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 8,3% miqdorda ekanligi kelajakka katta umid bilan qarashga imkon tug'diradi.

XX asrning so'nggi o'n yilligida ba'zi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy ko'rsatkich orasidagi tafovut tobora kuchayib borayotganligini kuzatish mumkin. Agar XX asrning 60-yillarida Hindistonda ishlab chiqariladigan yalpi ijtimoiy mahsulot jon boshiga 50-70 dollarni tashkil etgan bo'lsa, Afg'onistonda 60-70 dollar, Turkiyada 243 dollar, Yaponiyada 1400 dollar, AQShda 3600-3800 dollar bo'lgan. 1994 yilgi ma'lumotlarga muvofiq, yalpi milliy mahsulot jon boshiga: Hindistonda 370 dollar, Afg'onistonda 80 dollar, Turkiyada 3900 dollar, Bangladeshda 125 dollar, Germaniyada 22 ming dollar, Italiyada 14,8 ming dollar, AQShda 26 ming dollar, Janubiy Koreyada 8,7 ming dollar, Yaponiyada 37000 dollar bo'lgan.

Demak, kambag'al davlatlarning kambag'allashishi yanada kuchayib bormoqda. Buning bosh sababchisi, shu mamlakatlardagi demografik jarayon ekanligi ta'kidlanmoqda. Aholining faqat miqdoriy o'sishining o'zi ko'r-ko'rona yaxshi yashash tarziga olib kelavermaydi. Buning uchun mamlakat aholisining e'tiqodi, milliy psixologiyasi, qadriyat va an'analarini hisobga olgan holda faol demografik siyosat olib borish zarur.

Demografik muammolar va uning falsafiy tahlili. XX asr o'zining bir qator belgilari bilan oldingi barcha davrlardan keskin farq qiladi. Xususan, XX asrni yana «demografik portlash» davridir, degan qarashlar ham keng tarqalgan. Bunda qolgan barcha jahonshumul muammolarni keltirib chiqaruvchi bosh sabablardan biri ham aynan yer yuzida aholining tez sur'atlar bilan ko'payishi bilan bevosita bog'liq ekanligi nazarda tutiladi. «Demografik portlash» tushunchasi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qisqa bir davrida, muayyan mintaqa yoki mamlakatda va shuningdek, butun yer yuzida tabiiy tug'ilish hisobiga aholi miqdorining nihoyatda tez ko'payishini anglatadi.

Insoniyatning oldida ana shunday xavf borligi to'g'risida dastlab ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus (1766-1834 yy.) ogohlantirgan edi. U o'zining «Aholishunoslikning qonuniyati to'g'risida tajribalar» nomli kitobida aholining geometrik progressiya bo'yicha ko'payishini, uning xayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarning ko'payishi arifmetik progressiya bo'yicha ro'y berishini aytgan edi. Maltus

bu jarayonning oldi olinmasa, yaqin kelajakda, planetar masshtabda, tabiiy muhit berishi mumkin bo'lgan moddiy ne'matlar miqdori bilan juda tez sur'atlarda ko'payayotgan dunyo aholisi ehtiyoji o'rtasida ziddiyat vujudga kelishini bashorat qilgan edi.

Darxaqiqat, bundan 6-8 ming yillar oldin yer yuzida 5 mln. atrofida odamlar istiqomat qilishgan, deb taxmin qilinadi. Bu ko'rsatkich eramizning boshlarida 230 mln., 1-ming yillikning oxiri 2-ming yillik boshlarida, ya'ni Beruniy zamonida 305 mln; 1500 yilda 440 mln; 1800 yilda 952 mln; 1900 yilda 1656 millionni tashkil etgan. XVI asr boshidan XIX asr boshigacha, ya'ni uch asr mobaynida bu ko'rsatkich 174 foizga oshganligini; 1900 yildan to 1999 yilgacha esa bu nisbat sal kam 4 barobar oshganligini kuzatamiz.

XX asrning ikkinchi yarmida yer yuzi mintaqalarida aholining tabiiy ko'payish sur'atlari turlicha bo'lib, bu o'z navbatida, Yer yuzida mintaqalar, mamlakatlar, xalqlar salmog'ining keskin o'zgarishiga olib kelmoqda. Masalan, 1800 yilda (Napoleon zamonida) Fransiya aholisi 27 mln. kishini, Yer yuzi aholisining 3 foizini tashkil etgan bo'lsa, Filippin orollarida yashayotgan aholi 1,6 mln. kishi miqdorida bo'lib, planeta aholisining umumiy salmog'iga nisbatan 0,16 foizni tashkil etardi. 1999 yil 13 oktabr kuni Yer yuzi aholisi olti milliardlik dovoni bosib o'tdi. Fransiya aholisi 56,2 mln. ni, Yer yuzi aholisi salmog'ining 0,94 foizni, Filippin aholisi ham 65 mln. kishini tashkil etib, jahon aholisidagi salmog'i (1,05%) bo'yicha Fransiyadan o'zib ketdi. Bu borada milliarddan ko'p aholi yashaydigan Xitoy va shu ko'rsatkich tomon borayotgan Hindiston alohida o'rin tutadi. Xullas, bu masala bir mamlakat doirasidan chiqib jahon muammosiga aylandi. U bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ham butun jahonda mushtarak faoliyat olib borish zarur.

2. O'zbekiston va global muammolar. Mamlakatimizning kelajagi to'g'risidagi ilmiy-falsafiy bashorat Birinchi Prezidentimiz I. Karimov tomonidan «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa bir qator asarlarida asosli ravishda bayon qilib berilgan. Bu asarlarda O'zbekistonning mintaqamizdagi o'ziga xos o'rni, ulkan tabiiy resurslari, demografik omil va inson salohiyatini inobatga olib, boy ma'naviy merosimiz, tarixiy tajriba, milliy qadriyatlarimizga asoslanib, yaqin kelajakda mamlakatimiz, shubhasiz rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'ringa ega bo'lishi kerakligi bashorat qilingan.

Islom Karimov to'g'ri ta'kidlagani kabi: «Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatimiz, ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aqliy imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak madaniyati va axloqiy qadriyatlarimiz, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, saxovatligi, bag'rikengligi va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir».

Albatta, mamlakatimizda sobiq Ittifoqdan meros qolgan eng global muammo — Orol fojiasi ekanligini bilamiz. Bu borada respublikamiz mintaqadagi davlatlar orasida ko'pdan-ko'p tashabbuslarni o'rta tashlab kelmoqda. Shu bilan birga mamlakatimiz aholisi ham muttasil o'sib bormoqda.

Respublikamizda «demografik portlash» asosan, XX asrning ikkinchi yarmida ro'y berib, bu jarayon (boshqa biror jiddiy omillar ta'sir etmasa) XXI asrning dastlabki o'n yilliklari oxirigacha davom etishi bashorat qilinmoqda. Respublikamizda hozirgi vaziyatda vujudga kelgan o'ziga xos «demografik vaziyat g'oyat muhim xususiyatlardan biridir, — deb qayd qilgan edi Prezident I.A. Karimov, — Jumhuriyatimizda aholi va mehnat resurslari har yili yuksak sur'atlar bilan ortib bormoqda». Jumladan, 1980 yilda aholining bir yillik tabiiy o'sishi 421161 kishini tashkil etdi, bu ko'rsatkich 1989 yilda 480621 kishini; 1997 yilda 580673 kishini tashkil etdi.

O'zbekiston o'z aholisi o'sish bilan bog'liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Prezidentimizning bozor munosabatlariga o'tishda aholini kuchli ijtimoiy muhofaza qilish siyosati, respublikamizda bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tengsizlikning oldini olishga xizmat qildi.

Keyingi paytlarda respublika hukumati onalarning sog'lig'ini muhofaza qilish, tug'ilgan xar bir chaqaloq oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissini oshirish borasida, shuningdek farzandning ota-ona va Vatan hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma'naviy rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda «Sog'lom avlod» jamg'armasining tuzilishi, «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi fikrimizning dalili bo'ladi.

Bugungi kunda o'zbek xalqining qadriyatlari asosida yosh avlod dunyoqarashi shakllantirilganda, shubhasiz ajdodlarimizning o'z Vatani, tabiiy muhitga bo'lgan mehr-muhabbatli bo'lish kabi muqqadas tuyg'usining avlod-dan-avlodga meros bo'lib o'tayotganligini va bu

meros oldida chuqur mas'uliyat hissi bo'lishi zarur ekanligini hisobga olish lozim.

Tayanch iboralar

Prognozlash - biror-bir xodisaning istikbollarini maxsus ilmiy takik etish. Uz predmetiga kura tabiiy - ilmiy va prognozlash jarayonini tafovutlash kabul kilingan. Prognozlashda asosiy manba vazifasini tajribadan olingan ma'lumotlar, bashorat kilinayotgan xodisaning istikboliga doir analogiyaga asoslangan baxolar, malum tendensiyalar ekstropolyatsiyasi, xodisalarning kelajakdagi xolatiga doir modellar va boshkalar utaydi. Prognozlashning uch asosiy uslublari sinfi mavjud: 1. sub'ektiv fikr - muloxazalarni ob'ektivlashtirish maksadida axoli surovini amalga oshirish. 2. ekstrapolyatsiya va interpollashtirish - bashorat kilinayotgan jarayon kursatkichlarining uzgarib borish xususiyatlarini aniklash. 3. modellashtirish - bashorat kilinayotgan xodisaning extimolligi me'yorlarini tuzish.

«Demografik portlash» - ijtimoiy-tarixiy tarakkiyotning kiska bir davrida, muayyan mintaka yoki mamlakatda va shuningdek, butun yer yuzida tabiiy tugilish xisobiga axoli mikdorining nixoyatda tez kupayishini anglatadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
2. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?
3. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?
4. «Demografik portlash» tushunchasi haqida nima deya olasiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Falsafa: ma'ruza matnlari. (Nazarov Q. va boshq.) -T.: O'AJBNT markazi. 2000. 289-302-betlar.
2. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., «Sharq», 2002. 689-691-betlar.
3. Saifnazarov I. O'zbekiston istiqloli va yangi falsafiy ta'limot. T., «Yangi asr avlodi», 2003. 3-21-betlar.
4. Saifnazarov I. va boshq. Fanning falsafiy masalalari. -T., «Fan va texnologiya», 2007.
5. O'zbekistonda ma'naviy ruxiy tiklanish. T., «Yangi asr avlodi», 2003.

6. Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. T., «Cho'lpon», 2003. 142-149-betlar.
7. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004. 92-bet.
8. Islom ensiklopediyasi. T., 2004.
9. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi va mas'ul muharrir: Q.Nazarov). -T., «O'zbekiston», 2005.
10. Shaxs va jamiyat. Qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Основы философии. Т. Mexnat 2004 y. 7-17 betlar.
2. www.bilim.uz.
3. www.philosophy.ru.
4. www.filosofiya.ru.
5. www.philosophy.nsc.ru.
6. http//philosophy.albertina.ru.
7. www.philosophy.com.

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik texnologiya quyidagicha:

1. Akliy xujum uslubi.
2. Referat taxlili.

O'zingizni sinab ko'ring!

1. Kommunikatsiya nima ?

- A) G'oyalar qarashlar baholar almashinuvini nazarda tutadigan ma'naviy muloqot turi
- B) Yangi bilimni aks ettiradigan axborot turi
- V) Axborotni idrok etuvchi shaxs yoki guruh xulq-atvorini o'zgartiradigan xabar
- D) Hamma javoblar to'g'ri

2. Jamiyatlardagi ta'lim va tarbiya muassalarining tarmoqlangan tizimini ko'rsating?

- A) Hamma javoblar to'g'ri
- B) Oliy o'quv yurtlari
- V) Bolalar maktabgacha muassasalari

D) Maktab ta'limining turli muayyan shakllari

3. Individual ong bu...

A) Ayrim insonda uning yashash sharoiti va ruhiy xususiyatlari ta'sirida shakllanadigan dunyoning sub'ektiv obrazi

B) Dunyoning ob'ektiv obrazi

V) Ommaviy ong turi

D) To'g'ri javob yo'q

4. Ijtimoiy ongning darajalarini aniqlang?

A) Kundalik va nazariy ong

B) Amaliy ong

V) Kundalik va amaliy ong

D) Amaliy va nazariy ong

5. Ijtimoiy ongning yaxlit tasviri qaysi tushunchalar yordamida yaratadi?

A) Ommaviy ong, individual ong

B) Ijtimoiy ong holati, ommaviy ong holati, jamoatchilik fikri

V) Ijtimoiy ong, diniy ong ommaviy ong

D) B va V javoblar to'g'ri

6. Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelishi va rivojlanishida qaysi institutning roli muhimroq?

A) Mahalla

B) Oila

V) Hamma javoblar to'g'ri

D) Mulk

7. Ijtimoiy borliq va guruhlarini birlashtiruvchi asosiy belgini aniqlang ?

A) Ehtiyojlar va manfaatlarning birligi

B) Diniy ehtiyojlar

V) Moddiy ehtiyojlar

D) Ma'naviy va moddiy ehtiyojlar

8. Tarixiy rivojlanish jarayonida vujudga keladigan sinfiy, etnik, hududiy, ijtimoiy - siyosiy va boshqa guruhlar bu...

A) Katta ijtimoiy guruhlar

B) Kichik ijtimoiy guruhlar

V) Etnik birliklar

D) Sinfy birliklar

9. Etnik birliklarning ilk shaklini aniqlang ?

A) Urug'

B) Oila

V) Individ

D) Mahalla

10. Quyidagi so'zlar muallifi kim: «Inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi...»?

A) N.A.Berdyayev

B) V.Solovev

V) V.Kuznesov

G) A.Chumakov

Test kalitlari

No	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-mavzu	B	S	S	B	S	B	B	S	B	S
2-mavzu	B	B	B	A	A	A	A	A	A	A
3-mavzu	S	D	S	B	B	A	A	A	B	A
4-mavzu	S	A	A	B	A	A	A	A	B	A
5-mavzu	A	D	S	B	S	D	S	B	A	B
6-mavzu	A	A	A	B	D	A	B	A	A	D
7-mavzu	B	A	A	A	A	A	B	A	A	A
8-mavzu	B	A	A	B	B	B	B	B	A	S
9-mavzu	A	B	B	S	A	A	A	A	A	A
10-mavzu	A	A	A	A	B	D	A	B	A	A

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

- Talaba mustaqil ishini tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- masofaviy (distansion) ta'lim.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari:

1. Milliy falsafiy tafakkur, uning o'tmishi va zamonaviy rivojlanishi.
2. Falsafani o'rganish jarayonida milliy g'oya va istiqloq mafkurasining nazariy asoslarini egallash zarurati.
3. Falsafiy dunyoqarash, uning xususiyatlari va asosiy tamoyillari.
4. Mifologik dunyoqarashning genezisi va falsafiy-tarixiy ahamiyati.
5. Diniy dunyoqarash, uning asosiy qadriyatlarini va tamoyillari.
6. Hozirgi davrda O'zbekistonda yangi falsafiy dunyoqarashni shakllantirish va komil insonni tarbiyalash vazifalari.
7. Falsafiy bilimlar tizimi, uning o'ziga xosligi, tarixiy o'zgarishi va mazmunan boyib borishi.
8. Falsafaning ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichlaridagi o'rni muammosi.
9. I. Karimov ijtimoiy-falsafiy bilimlarning yangi mazmundagi tizimini yaratish zarurati haqida.
10. Ilm-fan yutuqlari va ularning falsafada aks etishi.
11. O'zbekistonning mustaqilligi davrida falsafiy bilimlarning asosiy yo'nalishlarini o'rganish va o'rgatish vazifalari.

12. Yosh avlodni ma'naviy komillik, istiqloлга sodiqlik ruhida tarbiyalashda falsafaning ahamiyati.
13. Mustaqillikni mustahkamlash, istiqloл mafkurasining g'oyalarini targ'ib va tashviq etishda falsafaning ahamiyati va o'rni.
14. Falsafiy meros va milliy g'oya.
15. Vatanimiz madaniyati va falsafasining jahon sivilizatsiyasiga ta'siri.
16. Diniy barikenglik va dunyoviy bilimlar takomili, ular o'rtasidagi bog'liqlik va aloqadorlik.
17. Temuriylar davri va o'rta asrlar falsafasi.
18. "Temur tuzuklari" va milliy g'oyalar rivoji.
19. Ulug'bek va Ulug'bek akademiyasining madaniyat rivojidagi o'rni hamda jahon fani taraqqiyotiga ta'siri.
20. Alisher Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari.
21. Bobur va boburiylar davri falsafasi.
22. Yevropada XV-XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va yangi zamon falsafiy tafakkurining shakllanishi.
23. XVII asr Yevropa falsafasidagi ratsionalizm.
24. XVIII asr fransuz falsafasi va ma'rifatchiligi.
25. Nemis milliy falsafasi, uning tarixiy ildizlari.
26. Mirza Bedilning ijtimoiy falsafiy qarashlari.
27. Mashrabning falsafiy qarashlari. Mashrab va tasavvuf.
28. Chorizm istilosi va falsafiy fikr taqdiri.
29. XIX asr oxiri XX asr boshlarida falsafiy fikrlar.
30. Jadidchilik-milliy g'oyalar uchun kurash falsafasi.
31. Hozirgi zamon falsafasidagi vorislik va yangilanish, uning XIX asrdagi ildizlari.
32. Pozitivizm falsafasi.
33. Hayotfalsafasi-hozirgi zamon demokratik mamlakatlarda inson yashashining tamoyili sifatida.
34. Pragmatizm falsafasi.
35. Ekzistensializm falsafasi.
36. G'arb mamlakatlarida jamiyat falsafasi.
37. Rivojlanish va o'zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari. Falsafiy qonunlar.
38. Mavjudlik, o'zgarish, bog'liqlikning asosiy shakllari. Falsafiy kategoriyalar.
39. Hozirgi davrda bilish va haqiqat muammosi, uni o'rganish zarurati.

40. Jamiyat hayotida barqarorlik va beqarorlik.
41. Jamiyat falsafasi va taraqqiyotning o'zbek modeli.
42. Mustaqil O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish, inson qadri va erkinliklari.
43. Qadimgi Sharq va Markaziy Osiyo mamlakatlarida falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivoji.
44. Qadimgi Yunon va Rim falsafasi.
45. O'rta asrlar musulmon sharqi falsafiy tafakkuri.
46. Islom falsafasi.
47. Tasavvuf falsafasi.
48. Markaziy Osiyoda ilk Renessans davri falsafiy fikrlar rivoji. (IX-XII asrlar).
49. Markaziy Osiyoda so'nggi Renessans davri falsafiy tafakkuri taraqqiyoti (XIV-XV asrlar).
50. Yevropada o'rta asrlar va yangi davr falsafasi.
51. Markaziy Osiyoda so'nggi feodalizm davri falsafasi (XVI-XIX asrlar)
52. Yevropada XIX asr falsafasi.
53. XX asrfalsafasi, uning asosiy oqimlari va g'oyaviy yo'nalishlari.
54. Borliq va uning falsafiy tahlili.
55. Taraqqiyot falsafasi.
56. Falsafada ong muammosi.
57. Ijtimoiy ong shakllari.
58. Bilish nazariyasi.
59. Haqiqat tushunchasi. Nisbiy va absolyut haqiqat.
60. Tabiatning falsafiy tahlili.
61. Jamiyat va uning falsafiy tahlili.
62. Falsafada inson muammosi.
63. Jamiyat va shaxs.
64. Madaniyat va sivilizatsiya.
65. Jamiyatning ma'naviy hayoti.
66. Hozirgi zamon umumbashariy muammolar va ularning oqibatlarini oldindan ko'ra bilish.
67. Bozor iqtisodiyotining falsafiy muammolari.
68. Hozirgi zamon demografiyasining falsafiy tahlili.
69. Mutaxassisning dunyoqarash mavqei.
70. Umuminsoniy va milliy qadriyatlar dialektikasi.
71. Madaniy meros va unga munosabat muammolari.
72. "Yangi falsafiy tafakkur" tushunchasining mazmun va mohiyati.

GLOSSARIY

Analiz - bir butunni qismlarga, bo'laklarga, tomonlarga va elementlarga ajratib, ularning har biri nima ekanligini bilishdir.

Antik falsafa - kadimgi davrda eramizdan avvalgi 8 asrda Yunonistonda, eramizdan avvalgi 2 asrda Rim jamiyatlarida shakllanib, eramizning 6 asriga kadar rivojlanib kelgan falsafiy ta'limotlar umumlashmasi.

Antropologiya - yunoncha anthropos - odam va logos ta'limot demakdir. Odamning paydo bulishi va evolyusiyasi, odam irklari xakidagi fan. Antropologiya odam tana tuzilishi, kishilar urtasidagi salbiy farqlarni urganish asosida ish kuradi. Ilmiy antropologiya mustakil fan sifatida 19 asrda shakllangan.

Anxra Manyu - Zardushtiylikda yovuz kuchlar, zulmat va ulim boshligi, Axuramaundaning dushmani, inson ruxiyatidagi salbiy xissiyotlarning timsoli. Olamning yagona xukmdori bulmish Vakt bir-biriga zid ikki buyuk kudrat Axuramazda va Anxra Manyu ruxlarini vujudga keltiradi. Borlik ana shu kuchlar tomonidan navbatma-navbat boshkarilib turiladi.

Apologetika - yunoncha apologetikos - ximoya kilish ma'nosini anglatadi. Iloxiyotda tafakkur dalillari yordamida diniy ta'limotni ximoya kilish va oklash bilan boglik bulgan soxa. Dinning moxiyatini akidalar tizimi xususiyatlari, axlokiy prinsiplari, ijtimoiy xayotdagi roli va axamiyatini taxlil klish asosida uni falsafiy materialistik va genetik tankiddan ximoya klishni uz oldiga asosiy vazifa kilib kuyadi.

Axura Mazda - «Avesto» ta'limotida zulm va kaboxat egallagan dunyoga, shu jumladan, umidsizlikka uchragan kishilar kalbiga yoruglik, ezgulik nurini taratuvchi, kishilarni uz kuchiga ishonchini mustaxkamlashga, kelajak abadiy xayotga istagini kuchaytiradigan va unga yunaltiruvchi kudratli kuch sifatida madx kilinadi.

Barkarorlik - jamiyat tarakkiyotining tadrijiy rivojlanishi, ijtimoiy tizimning muayyan darajadagi bir tekis faoliyat kursatish imkoniyatidir. U turgunlik tushunchasidan keskin farklanadi. Ijtimoiy-siyosiy turgunlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iktisodiy, ma'naviy tizimning tanazzuli alomatidir.

Barkarorlik - ichkiva tashki jarayon va taxdidlar natijasida vujudga keladi. Barkarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan boshka bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga utish davrida keskinlanishi mumkin. Jamiyat barkarorligining izdan chikishi kishilar psixologiyasidagi salbiy

uzgarishlarda, konunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yukolishida, goya va mafkuraga lokaydlikning kuchayishida, turli jinoiy gurux-larning paydo bulishida, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishida, davlat idoralarining axolini boshkarish kobilyati kuchsizlanishida, turli ziddiyatlarining keskinlashuvida uz ifodasini topadi.

Bilish - insonning o'zining qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biridir.

Borlik - Bir butun dunyo va undagi narsa va xodisalardan tortib, inson xayoti, ongi, kishilar faoliyatining barcha ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlari, xatto jamiyatda sodir buladigan butun jarayonlardan iborat xamma realliklarni uz ichiga oladi. Falsafiy kategoriyalar ichida boshlangich kategoriyadir.

Vedalar - diniy mazmunga ega adabiyotlar. Ba'zi taxminlarga kura, deyarli tukkiz asr davomida Xindiston yarim orolida yashab kelgan kadimiy xalk va elatlar tomonidan yaratilgan.

Vokelik - real mavjud bulgan, yashab turgan narsa va xodisalardir.

Gipoteza - tekshirilayotgan predmet yoki xodisa to'g'risida ilgari surilgan ilmiy jihatdan asoslangan, ilmiy fakt va ma'lumotlarga zid bo'lmagan, lekin haqiqatligi hali isbotlanmagan ilmiy bilish shaklidir.

Germenevtika - yunoncha suz bulib, «izoxlayman», «tushuntiraman» degan manoni anglatadi!

Texnikaning juda katta yutuklarini mantikiy talkin kilish muammolari bilan boglikdir. Germetika masalalari psixologlar, mantikshunoslar va faylasuflar tomonidan keyingi un yillikda keng urganilmokda.

Gnoseologiya - yunoncha gnosis - bilim, ilm; logos - ta'limot, nazariya demakdir. Falsafaning tarkibiy kismi, bilish nazariyasi, bilishning umumiy konuniyatlari, usullari tugrisida baxs yurituvchi falsafaning aloxida soxasi.

Deduksiya - fikrda umumiy bilimlarda juz'iy, qisman bilimlarga kelishdir.

Dialektika - Dunyoni bilishning umumiy usulidir.

«Demografik portlash» - ijtimoiy-tarixiy tarakkiyotning kiska bir davrida, muayyan mintaka yoki mamlakatda va shuningdek, butun yer yuzida tabiiy tugilish xisobiga axoli mikdorining nixoyatda tez kupayishini anglatadi.

Din - arabcha - ishonch, ishonmok demakdir. Borlikni yaratuvchi va boshkaruvchi, adolatning yuksak namunasi, moddiy olamga xos

bulmagan va ayni vaktida barkamollikning oliy kurinishi sifatida tushuniluvchi oliy mavjudotga, ya'ni Xudoga nisbatan munosabat, tasavvur, urf-odat va marosimlar majmuidir.

Diniy dunyokarash - Olamdagi vokea va xodisalar sabablarini ilohiy kuchlar, oldindan belgilangan maksadlar bilan boglab tushunishdir.

Dogmatika - yunoncha kotib kolgan ma'nosini anglatib, konkret shart-sharoitlarni xisobga olmay qo'llaniladigan koida, prinsip, fikrdir.

Dunyokarash - Inson uzini va dunyoni zaruriy ravishda anglashi, unga baxo berishi, xulosa chikarishi bulib, dunyoni inson ongidagi uziga xos in'ikosidir. Insonning uziga va uni kurshab turgan borlikka bulgan munosabatlarini ifodalaydigan kunikmalari, malakalari, bilimlari xamda dunyoni amaliy va nazariy uzlashtirish xamdir.

Jamiyat - arabchadan umumiydemakdir. Tabiatning bir kismi, borlikning aloxida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar urtasida amal kilinadigan kuplab munosabatlar majmuasi. Jamiyat uzida moddiylik va ma'naviylikni. Ob'ektivlik va sub'ektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassamlashtiradi.

Jamiyat - arabchadan umumiy demakdir. Tabiatning bir kismi, borlikning aloxida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar urtasida amal kiladigan kuplab munosabatlar majmuasi. Jamiyat uzida moddiylik va ma'naviylikni. Ob'ektivlik va sub'ektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassamlashtiradi.

Zaruriyat - muayyan sharoitda kat'iy ravishda kelib chikadigan vokea yoki xodisadir.

Imkoniyat - yuzaga chikmagan vokelikdir.

Induksiya - tadqiqotchi o'z tafakkuridan tekshirayotgan predmet yoki hodisalar to'g'risidagi bir qancha juz'iy faktlardan, ular haqidagi ayrim bilimlardan umumiyroq bilimni hosil qiladi.

Inson - xar kanday falsafiy ta'limotning asosini tashkil etuvchi fundamental falsafiy kategoriya. Boshka biologik mavjudotlardan xotirasi, tafakkuri, tili, amaliy faoliyati, ongi bilan ajralib turadi.

Konkretlashtirish - oldingi butun belgi va xususiyatlarni yana predmet yoki xodisalar bilan bog'lab shu predmet yoki xodisa haqida aniq bir fikr hosil qilishdir.

Kuzatish - harakat o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum ob'ektni tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa, shu xolisa diqqat bilan, belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir.

Mazdakiylik - diniy falsafiy ta'limot. Asoschisi Mazdak (470-529). Mazdak xalk ommasining zardushtiylik koxinlari va zodagonlariga karshi kurashini boshkargan. Mazdak ta'limotiga binoan, olamda buladigan jarayonlar ongli va biror maksadni kuzlab xarakat kiluvchi ezgulik, yoruglik manbai bilan kur-kurona va tasodifiy xarakatlanuvchi korongilik manbai urtasidagi kurashdan iborat. Bu kurash «yaxshilik»ning «yomonlik» ustidan mukarrar galabasi bilan tugallanadi.

Mazmun - narsa yoki xodisani aynan shu narsa yoki xodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muxim elementlar va uzgarishlarning majmuidir.

Mantiqiy bilish - inson borliqni aqliy bilishidir.

Mantiqiylik - tarixiylikning tadqiqotchi fikridagi umumlashtirilgan, abstraktlashtirilgan, konkretlashtirilgan, qisqargan, tasodiflardan tozalangan abstrakt konkretlik shaklida ifodalanishidir.

Materiya - Moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaniladigan falsafiy tushuncha bulib, ob'ektiv borlikni real shaklini ifodlaydi.

Maxizm - asoschisi Max Ernst avstraliyalik fizik va filosof subektiv idealist empiriokrititsimning asoschilaridan biri. Max narsaparni «sezgilar komplekslari» deb e'tirof kilishi bilan uz talimotini falsafiy materializmga karama-karshi kilib kuyadi. Max Sababiyat, zaruriyat, substansiya tushunchalarini «tajribada» mavjud bulmagan tushunchalar deb rad etadi. «Tafakkurni tejash prinsipi» ga muvofik olamni tasvirlash fakat «Tajribaning betaraf elementlari» ni uz ichiga olmogi lozim. Max falsafaning subektiv -idealistik xarakteri V.I.Leninning «Materializm va empiriokritizm» asarida tankid kilindi.

Metod - yunoncha bilishning yuli - ilmiy bilish, ilmiy tadkikotning usulidir.

Metodologiya - Biron fanda tadbik etiladigan tadkikot usullarining majmui. Ilmiy bilim va dunyoni uzgartirish metodi xakidagi ta'limot.

Mif - yunoncha mifhos suzidan olingan bulib, afsona, rivoyat, xikoyat kabi ma'nolarini anglatadi. Ibtidoiy davr kishilari ongi va tushunchasida inson, tabiat, jamiyat va koinotning paydo bulishi bilan boglik vokealar, shuningdek, tabiat va jamiyat xodisalarining aks etishidir.

Mifologik dunyokarash - Ijtimoiy tarakkiyotning boshlangich boskichlariga xos bulib, dunyoni tushunishning oddiy usuli, xayoliy in'ikosidir.

Modellashtirish - o'rganilayotgan ob'ektga tuzilishi yoki funksiyasiga ko'ra unga o'xshash lekin uning o'zi emas, uning nusxasini yaratib, shu nusxa orqali haqiqiy ob'ektni tegishli xossa va xususiyatlarini o'rganishdir.

Model - lotincha - nusxa - shartli obraz, sxema ma'nolarini bildiradi.

Moniy - Moniy Ibn Fatak monizm ta'limotining asoschisi. Nakkosh va rassom. Markaziy Osiyo, Eron, Xindiston buylab safar kilib, zardushtiylik, buddaviylik, braxmanlik kabi turli diniy ta'limotlar bilan tanishadi. Dunyo ziyo va zulmatning abadiy kurash maydoni, insonning vazifasi esa, yovuzlikni uzil-kesil yuk kilish uchun ezgulikka kumaklashishdir. Bu goya Moniy axlokiy ta'limotining asosini tashkil etadi.

Moxiyat - narsa va xodisalarining ichki, eng muxim uzaro boglanishlari, shu boglanishlarning konuniy alokadorliklarini ifodalaydi.

Mutlaqhaqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar haqidagi to'liq aniq mukammal bilimlardir.

Nazariya - haqiqatligi amaliy va nazariy jihatdan isbotlangan, borliqning biror sohasiga oid ma'lum g'oyalar, qarashlar, qonunlar va prinsiplarni muayyan tizimi tushuniladi.

Nisbiy haqiqat - borliqdagi narsa va xodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan, bilish jarayonimizda tuzatilib, to'ldirilib borilishi bilimlardir.

Nominalizm - lotincha nomina - ism, nom ma'nosini anglatadi. Sxolastik falsafa. Nominalistlar fikricha, universaliiylar xakikatda emas, balki fakat tafakkurda mavjud. Urta asrlarda nominalizm sxolastikaning realizm bilan munozarasi natijasida kelib chikkan edi. Lekin nominalizmning asosiy tezisi kadimgi yunon faylasuflari Antisfen va Stoiklar tomonidan ilgari surilgan bulib, ular Platon goyalarini tankid kilgan edilar. Rosselin tomonidan asoslanganidan keyin mustakil okimga

aylandi. U fakat yakka narsalargina real mavjud, universaliylar esa narsalarning nomi, deb ta'kidlagan.

Neotomizm - diniy okim. XIII asr Italyan faylasufi Foma Akvinskining falsafiy-diniy talimoti bulgan tizimni XX asr vokealigida tiklashga urinuvchi falsafadir. Rim Katolik cherkovi va uning markaziy xokimiyati Vatikan Neotonizmning manaviy siyosiy xomiysidir. Rim Katolik cherkovining rasmiy mafkurasidir. Asosiy vakillari - Fransiyada E.Jilson-Maryten, Italiyada U.Podovani, F. Oldjati, Germaniyada A.Dvlsor, I.Los, VI Grabman, V.Brugger esa D.Merse, A.Dondeyn va boshkalar.

Bu ta'limotga kura ilm va diniy e'tikod birlikda buladi. Moddiy reallik bilan ibr katorda ruxiy reallikni xam tan olish lozimligini talab kiladi.

Neopozitivizm - yangi pozitivizm garb olamida keng ommalashgan. Goyavim vakili Moris Shlik.

«Mantitsiy empirizm», «Ilmiy empirizm», «Mantikiy pozitivizm», «Vena tugaragi».

Moxiyati: uch kurinishda ifodalanadi.

- 1) Mantikiy pozitivizm.
- 2) Lingvistik taxlil.
- 3) Konvensionalizm va fizikalizm.

Ijobiyligi:

- 1) xurfikrlik
- 2) ilmiy bilishning yangi tomonlarini kidirishga urinadi.
- 3) Ananaviy metodlardan chetga chikishga xarakat kildi.

Okibat - sababning bevosita yoki bavosita ta'siri bilan yuz beradigan xodisadir.

Ong - yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ya'ni inson miyasining maxsuli bulib, uning xususiyati vokelikni aks ettirishdan iboratdir. Ong - akl, tafakkur, falsafadagi markaziy kategoriyalardan biri.

Ongsizlik - ongning genetik jixatidan talkini. Ongsizlik birlamchiligini bildirib u uziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va xatti-xarakatida muayyan darajada rol uynashini tan olishni takozo etadi.

Ontologiya - borlik xakidagi ta'limot. Falsafaning borlik tugrisidagi fundamental tamoyillarini urganuvchi soxasi.

Patristika- lotincha patris - demakdir. 2-8 asrlarda xristian ruxoniylarining iloxiy, falsafiy, siyosiy-sotsiologik karashlari majmuini

ifoda etuvchi tushuncha. Antik davrning inkirozi yillarida gnostitsizmga qarshi kurash jarayonida vujudga kelgan.

Progress - lotincha ilgarilanma xarakter, muvaffakiyat demakdir. Kuyidan yukoriga, oddiydan murakkabga tomon rivojlanish tarakkiyotni ifodalaydi. Progress tushunchasi regress tushunchasining ziddidir.

Progmatizm - yunoncha progmatos suzidan olingan bulib «ish, xatti-xarakter» degan ma'noni anglatadi.

Asoschisi - Charlz Sanders Pirs, undan sung U.Jeyms, J.D'yun, FyuShiller tomonidan rivojlantirilgan.

Tushuncha va e'tikodning ma'nosini aniklashga yordam beradi, goya va tushunchalar fakat tadbirkotchi tomonidan tekshiruvdan utganda keyingina muayyan axamiyatga ega buladi.

Xususiyati: U yoki bu ob'ektlar xakidagi tushunchalarning ma'nosi va axamiyati ular keltirib chikargan amaliy natijalardan.

Asosiy asari: «E'tikodning urnatilishi».

-J.D'yun falsafasi uchun markaziy muammo - «tajriba» tushunchasidir., «Tajriba» ni xayot tushunchasi bilan aylantiriladi. «Pragmatizm» asl ma'noda foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» kanday erish yullari va usullari xakida muloxaza yurituvchi ta'limotdir.

Progmatizm AKSh ijtimoiy-nazariy muxitining mevasidir.

Prognozlash - biror-birxodisanning istikbollarini maxsus ilmiy takik etish. Uz predmetiga kura tabiiy - ilmiy va prognozlash jarayonini tafovutlash kabul kilingan. Prognozlashda asosiy manba vazifasini tajribadan olingan malumotlar, bashorat kilinayotgan xodisanning istikboliga doir analogiyaga asoslangan baxolar, malum tendensiyalar ekstropolyatsiyasi, xodisalarning kelajakdagi xolatiga doir modellar va boshkalar utaydi. Prognozlashning uch asosiy uslublari sinfi mavjud: 1. sub'ektiv fikr - muloxazalarni ob'ektivlashtirish maksadida axoli surovini amalga oshirish. 2. ekstrapolyatsiya va interpollashtirish - bashorat kilinayotgan jarayon kursatkichlarining uzgarib borish xususiyatlarini aniklash. 3. modellashtirish - bashorat kilinayotgan xodisanning extimolli me'yorlarini tuzish.

Ratsionalizm - lotincha rationalis, ratio - akl degan ma'noni anglatib, aklga odamlarning bilish va xulkinging asosi, deb karaydigan falsafiy yunalish. Ratsionalizm atamasi 19 asrning urtalarida falsafaga kirib keldi. Urta asr sxolastikasi va diniy dogmatizmga zid ravishda butun olamning sababiy boglanganligi goyasini ilgari surdi.

Realizm - Realistlar Anselm Kenterberiyский, Foma Akvinskiy umumiy ob'ektlar, tushunchalar yo aloxida insonda, akldan tashkarida,

bu narsalarga kadar yoki individual narsalarning uzlarida, ularning ruxiy asoslarini tashkil etgan xolda mavjud, deb xisoblaydilar. Cherkov realizm nuqtai nazaridan, turli akidalarni, masalan Odam Atoning gunoxkor bulganligi xakida afsonani falsafiy asoslash uchun foydalandi.

Regress - lotincha orkaga kaytish degan ma'noda. Rivojlanishda orkaga ketish, eski shakllarga kaytish, tarakkiyotning kuyi darajasiga tushib kolishni anglatuvchi tushuncha.

Rux - ma'naviy - ruxiy, nomoddiy ibtidoni ifodalovchi falsafiy tushuncha.

Sabab - bir xodisadan oldin kelib, uni vujudga keltirgan xodisa yoki xodisalar guruxidir.

Sintez - analiz tufayli ajratilgan bo'laklar tomonlar, qismlar, elementlarni o'zaro birliktirib, ularni bir butun xoliga keltirishdir.

Sistema - borlikdagi uzaro boglik, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir kilib turuvchi narsalar, xodisalar va jarayonlarning konuniyatli birligidir.

Sofistika - yunoncha - ataylab xato asoslar asosida kup ma'noli suzlarga asoslanib fikr yuritish - bilib turib, xato asoslardan yolgon xulosa chikarishdir.

Sotsiologiya - lotincha societas - jamiyat, logos ta'limot demakdir. Jamiyat tugrisida, ijtimoiy munosabatlar sotsial uyushmalarning rivojlanish va amal kilish konunlari tugrisidagi fan. Ogyust Kont tomonidan sotsiologiya faniga asos solindi va atama ilmiy muomalaga kiritildi.

Sotsiologiya - lotincha societas - jamiyat, logos ta'limot demakdir. Jamiyat tugrisida, ijtimoiy munosabatlar sotsial uyushmalarning rivojlanish va amal kilish konunlari tugrisidagi fan. Ogyust Kont tomonidan sotsiologiya faniga asos solindi va atama ilmiy muomalaga kiritildi.

Struktura - sistemani tashkil etgan narsalar, xodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilish, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir.

Substansiya - lotincha moxiyat ma'nosini anglatadi. Falsafada narsalarning moxiyati tugrisidagi tushuncha.

Sxolastika - diniy falsafaning asosiy yunalishlaridan biri. Mazkur ta'limot iloxiyotga asoslanib, diniy akidalarga falsafiy yondashgan. Sxolastika aslida, urta asrlarda garbiy Yevropada rivojlangan. Birok keyinchalik, mazkur termin Shark falsafasiga nisbatan xam ishlatila boshlandi. Sxolastika antik falsafadan, xususan, Prokl ta'limotidan kup baxramand bulgan. 13-14 asrlarda Sxolastikada ikkiyoklama xakikat

nazariyasi akl va iymon uygunligi vujudga keldi. Renessans davrida sxolastik an'analarning ayrim jixatlari yanada rivojlandi. Sxolastikada bilimning ikki tomoni - inson ongi orkali xosil buladigan bilim xamda mushoxada orkali paydo buladigan bilimni e'tirof kilib, ularni dialektik alokadorligini xisobga olmaydi.

«**Tavrot**», «**Veda**» — diniy kitoblar. astika — «Veda»ning muqaddasligini tan oluvchi, nastika — uning muqaddasligini tan olmaydigan maktablar. Dao — tabiat qonuni, si — borliqning asosida yotgan besh unsur, yan — yorug'lik kuchi, in — zulmat kuchi, metafizika — qadimgi yunonistonliklar fikricha, borliqning asosini o'rganadigan dastlabki falsafa, atomlar — bo'linmas deb tasavvur qilingan zarrachalar.

Tarixiylik - o'rganilayotgan predmet yoki xodisaning paydo bo'lish, rivojlanish va yemirilish jarayonlari birligini uning tarixiy taraqqiyot jarayonida boshqa voqealar bilan aloqadorligini nazariy bilishga oid usuldir.

Tasodif - ayni sharoitda yuz berishi xam, yuz bermasligi xam mumkin bulgan xodisa yoki vokeadir.

Umumlashtirish - tadqiqot olib borilayotgan bir qancha predmet yoki xodisalarga xos bo'lgan tomonlari, xususiyatlari va xossalarini fikrda e'tibordan soqt qilib, tadqiqot uchun zarur bo'lgan birorta belgi yoki xususiyatni mavhum holatga keltirishdir.

Upanishadalar - sirli bilimlar deb atalib, vedalarning falsafiy kismidir. U ma'lum bir kitob yoki falsafiy risolalar shaklida bulmay, balki turli mavzularda, turli davrlarda asosan noma'lum mualliflar tomonidan yaratilgan matnlar tuplami. Xar bir matn u yoki bu muallifning falsafiy mushoxadalarining kiskacha bayonidan iborat.

Falsafa - yunoncha phileo - sevaman, Sophia -donolik degan ma'noni anglatadi. Insoniyat tarixidagi eng kadimiy ilmlardan biri. Olam va uning yashashi, rivojlanishi va tarakkivyoti, xayot va inson, umrning moxiyati, borlik va yuklik kabi kuplab muammolar xakida baxs yuritadigan fan.

Fenomenologiya - xozirgi zamon falsafasidagi va madaniyatidagi asosiy okimlardan biri.

Formallashtirish - tekshirilayotgan predmet yoki xodisalarning ma'lum konkret tomonlari, xossa va xususiyatlarining mazmunini mavxumlashtirib, uni ma'lum abstrakt ifoda, formula yoki sxemalar bilan ifodalashdir.

Xissiy bilish - inson bilishining dastlabki bosqichi bo'lib, miyada predmet va xodisalarning belgilari, signallari va xissiy obrazlarining hosil bo'lishidir.

Xodisa - narsa va jarayonlarni tashkil etuvchi tomonlar, xususiyatlar va boglanishlarning namoyon bulish shaklidir.

Haqiqat - inson bilimlarida borliqning to'g'ri in'ikos etishi, predmet va xodisalar asli qanday bo'lsa ularni inson o'z miyasida huddi shunday in'ikos ettirgan bilimlaridir.

Shakl - mazmunning mavjudlik usulini, uning strukturasi ifodalovchi, narsa va xodisalarning ichki va tashki tomonlarining birligidir.

Shaxs - uzida sotsial sifatlarni mujassamlashtirilgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bulib tugilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bulib shakllanadi va rivojlanadi. Chunki insonga xos ijtimoiy sifatlari, fazilatlar avloddan-avlodga irsiy yul bilan utmaydi.

Eklektika - yunoncha tanlayman. Turli karama-karshi nazariyalarni, karashlarni aralash-kuralash kilib yuboruvchi tafakkur usuli.

Eksperiment - o'rganilayotgan predmet yoki xodisani o'z xolida, lekin sun'iy yaratilgan sharoitda kuzatishdir.

Ekzistensializm - lotincha «ekzistensiya» yoki intizcha «ekzistense» suzidan olingan bulib «mavjudlik», «mavjudbulmok», degan ma'noni anglatadi. Dastlab vatani Rossiya bulgan (Berdyayev, Shestov) keyinchalik Germaniyada keng rivojlandi (Xaydegger, Yaspers, Buber) Asl ma'noda XX asr ma'naviy xayotining extiyojlariga javob sifatida yuzaga keldi va rivojlandi. Uta ziddiyatli va murakkab xususiyati: kishi, uzining mavjudligini chukur ma'naviy ziddiyat, ruxiy tushkunlik xolatidagina anglay oladi.

Moxiyati: 1. Inson xakidagi falsafadir tariyxay cheklangan falsafiy yunalishidir.

2. Ijobiy tomoni shundaki bu yunalish - gumanistikdir masalan Jan-Pol Satr «Pashsha» nomli pessasida gumanizm ruxida bulgan ijtimoiy ma'suliyat xakida badiiy obraz yaratadi.

Eley maktabi - pifagorchilarning ittifoki kabi Elladning Eley shaxrida yuzaga kelgan. Bu maktabning asosiy namoyondalari Ksenofan, Parmenid, Zenon va Melisslardir. Eley maktabi ta'limoti kadimgi Yunon falsafasining shakllanishida, uning kategoriyalari, jumladan, borlik kategoriyasining rivojida yangi kadam xisoblanadi. Ioniyaliklarda borlik jismiy, pifagorchilarniki esa matematik bulsa, Eley

maktabida u falsafiydir. Eleyliklar birinchilar katorida borlik va tafakkur urtasidagi munosabat masalasini kuydilar. Antik falsafa shakllanishining yakuni Eley maktabi bilan tugallanadi.

Element -sistema strukturasi tashkil kilgan, nisbiy mustakillikka ega bulgan tuzilmadir.

Yakkalik - aloxida narsa va xodisagagina xos bulib, bu narsa va xodisani boshka narsa va xodisadan fark kiluvchi, takrorlanmaydigan, individual belgi va xususiyatlar birligidir.

Goya - tadqiqot maqsadini, uning yo'nalishi va mohiyatini ifodalaydigan ilmiy bilish shaklidir.

FALSAFA

PARSLIK

Shiloboyti V. Shiloboyti
Tol. mansuri M. Tol. mansuri
Mabozir V. Mabozir

Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022

Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022
Qo'ng'irak manzili 09.12.2022

Z.M.Muxamedova, N.A.Umirzakova, M.A.Sherboboyev

FALSafa

DARSLIK

Muharrir *N.Pulatova*

Tex. muharrir *M.Talipova*

Sahifalovchi *N.Raimova*

Bosishga ruxsat etildi 09.12.2022.

Qog'oz bichimi 60x84¹/₁₆. TIMES garniturasida
Shartli bosma tabog'i 13,2. Nashr tabog'i 17,2

Adadi 100. Buyurtma № 15-04.

«LESSON PRESS» MCHJ nashriyoti
Toshkent, Komolon ko'chasi, Erkin tor ko'chasi, 13

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh. Qushbegi ko'chasi, 6-uy.

ISBN 978-9943-8938-1-8

9 789943 893818